

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ARAP DİLİ VE BELÂGATI (NAHİV,
SARF VE BELÂGAT) ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Hazırlayan: Oktay METİN

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

TEZ DANIŞMANI: Doç. Dr. Hüseyin ALİ

AĞRI-2024

(Her hakkı saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAMİ BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

OKTAY METİN

216051105

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE ARAP DİLİ VE BELÂGATI (NAHİV,
SARF VE BELÂGAT) ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Hüseyin ALİ

AĞRI -2024

14/08/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “OSMANLI DÖNEMİ’NDE ARAP DİLİ VE BELÂGATI (NAHİV, SARF VE BELÂGAT) ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

14/08/2024

Oktay METİN

ÖZET

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ARAP DİLİ VE BELÂGATI (NAHİV, SARF VE BELÂGAT) ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hüseyin ALİ

2024, 217 sayfa

Jüri:

Doç. Dr. Hüseyin ALİ (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

Doç. Dr. Yaşar ACAT

Bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede Türk-Osmanlı alimlerini tanıtip bunların Arap gramerine dair çalışmalarını ve Osmanlı Dönemi hakkında genel bir değerlendirme yaptık. Arapların topraklarının genişlemesi sonucu Arap grameri sahasında önemli alimler ortaya çıkmış ve bu alimler tarafından birçok eser kaleme alınmıştır. Yazılan bu eserlerin medreselerde ders kitabı olarak okutulması büyük önem arz ediyordu. Osmanlı Devleti'nde de medrese kültürü hakim olması sebebiyle Osmanlı da yetişen alimlerde bu kitapları en sade şekline getirerek üzerine birçok şerh, hâşiye ve tâ'likler yazmıştır. Sözü edilen bu eserlerde, üzerinde yoğun bir çalışma yapılması ve metnin yeniden yorumlanıp açıklanması hedeflenmiştir. Tezimizde bu çerçevede yazılmış olup Osmanlı Devleti'nde yaşamış olan ve bu sahada eser veren alimlerin hayatlarına ve eserlerine değindikten sonra, dönem hakkında genel değerlendirmeler yaparak çalışmamızı noktaladık.

Anahtar Sözcükler: Belâgat, Arap, risâle, şerh, hâşiye

ABSTRACT

**STUDIES CONDUCTED IN THE FIELD OF ARABIC LANGUAGE AND
RELATIONSHIP (NAHIV, SARF AND BELAGAT) DURING THE
OTTOMAN PERIOD**

Thesis Advisor: Assoc. Dr. Hüseyin ALİ

2024, 217 pages

Jury:

Assoc. Dr. Hüseyin ALİ (advisor)

Assistant Professor Yakup EROĞLU

Assoc. Dr. Yaşar ACAT

In this study, we introduced Turkish-Ottoman scholars from the establishment of the Ottoman Empire to its collapse and made a general evaluation of their works on Arabic rhetoric and the Ottoman period. As a result of the expansion of Arab lands, important scholars in the field of Arabic rhetoric emerged and many works were written by these scholars. It was of great importance that these written works were taught as textbooks in madrasahs. Due to the intense madrasa culture in the Ottoman Empire, scholars who grew up in the Ottoman Empire brought these books to their simplest form and wrote many commentaries, annotations and ta'liks on them. In these works, it is aimed to carry out an intensive study and to re-interpret and explain the text. Our thesis was written within this framework, and after touching on the lives and works of the scholars who lived in the Ottoman Empire and produced works in this field, we concluded our work by making general evaluations about the period.

Key Words: Rhetoric, Arabic, treatise, commentary, annotation

ÖNSÖZ

Temelini Kur'an-ı Kerimden alan Arap grameri Peygamber efendimizden (s.a.s) başlayarak günümüze kadar yaşamış olup sürekli bir gelişim içinde serüvenini devam ettirmiştir. Arap Edebiyatının yapılan fetihler sonucunda birçok farklı coğrafyalara yayılması bu gelişimi daha da sürekli hale getirmiştir. Bu gelişmelerdeki en büyük pay kuşkusuz ki Anadolu'da adından çokça söz ettirip yüzyıllarca hakimiyetini sürdüren Osmanlı Devleti'ne aittir. Özellikle Abbasî Devletinin yıkılıp halifelüğün Osmanlı Devleti'ne geçmesi zikrettiğimiz bu ilmi hayatı bu coğrafyalarda daha da devamlı hale getirmiştir.

İlmi hayattaki bu gelişmeler XV-XVI. yüzyıllara gelindiğinde Osmanlı alimleri lehine büyük bir ivme kazanmış ve üstünlük onların eline geçmiştir. Bunun temel sebebi de şudur ki, yapılan fetihler neticesinde Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi, ilmi hayatın Osmanlı ülkesine taşınması ve başa geçen padişahların alimlere ve ilme verdiği değerdir.

Fatih döneminden sonra müftü ve şeyhülislam, medrese ile alakalı bütün işlerde müderris ve kadı atamaları önemli rol oynar. Öyle ki yöneticilik kısmında büyük bir pay sahibi olan müderris ve kadılar ehil olmayan kişilerin tayin ettirilmesini sağlayıp eğitim alanında bir gerileme sürecine girilmesine sebep olmuşlardır. Tabi bunun bazı istisnaları da olmuştur. Osmanlı Devleti'nin batıdan geri kaldığı bu dönemlerde Arap grameri alanında eser veren Türk-Osmanlı alimlerini ele almak yerinde ve faydalı bir iş olacağı kanaatindeyiz. Bu bakımdan biz de tezimizde bu dönemde yaşamış ve Arap gramerine dair verdiği eserlerle ön yapmış alimleri tanıtmaya çalıştık.

Giriş ve üç bölüm olarak ele aldığımız çalışmanın giriş kısmında araştırmanın önemi, amacı ve konumuza dair başvurduğumuz kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde nahiv, sarf ve Arap belâgatı ilimlerinin doğuşu ve gelişmesini ele aldık.

İkinci bölümde kronolojik bir sıra takip edilerek Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar Arap grameri alanında eser veren alimlerin hayatları kısaca ele alınıp verdikleri eserlere öz şekilde değinilmiştir.

Son olarak üçüncü bölümde ise dönem hakkında genel bir değerlendirme yaptık.

Tez konumuzun tespitinde ve yönlendirilmesinde emeği geçen hocam Doç. Dr. Hüseyin ALİ'ye şükranlarımı arz ederim.

Ayrıca eğitimim tüm süreçlerinde her türlü destekleriyle beni hiç yalnız bırakmayan sevgili eşime teşekkür ederim.

14/08/2024

Oktay METİN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ	1
I. TEZİN KONUSU VE AMACI.....	1
II. TEZDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM.....	3
III. TEZDE KULLANILAN KAYNAKLAR	4
BİRİNCİ BÖLÜM	5
1.1. NAHİV İLMİ	5
1.1.1. Nahiv İlminin Ortaya Çıkış Süreci.....	6
1.2. SARF İLMİ	12
1.2.1. Sarf İlminin Ortaya Çıkış Süreci.....	13
1.3. ARAP EDEBİYATINDA BELÂGATIN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ.....	15
İKİNCİ BÖLÜM	27
OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN YIKILIŞINA KADAR ARAPÇA GRAMER (NAHİV, SARF VE BELÂGAT)'E DAİR ESER YAZAN OSMANLI TÜRK ALİMLERİ	27
2.1. Nahiv ve Sarf İlmine Dair Yazılan Eserler	27
2.1.1. İsa el-Aksarâyî (ö. 727/1327)	27
2.1.2. Karamanlı Muslihuddin Mustafa b. Zekeriyya b. Aydoğmuş (809/1406)	27
2.1.3. Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420).....	28
2.1.4. Hasan Paşa (ö. 827/1424).....	29
2.1.5. Tokatlı Seyyid Ali (ö. 840/1436).....	30
2.1.6. Halepli Sirâceddin Muhammed b. Ömer (ö. 850/1446).....	31
2.1.7. Abdüllatîf Celâleddîn b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 853/1449).....	31
2.1.8. Şemseddin Ahmed Dinkoz (ö. 855/1451)	32
2.1.9. Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1451).....	32
2.1.10. Hüsameddin et-Tokadi (ö. 860/1456)	35
2.1.11. Şehâbeddin Sivâsî (ö. 860/1456)	35

2.1.12. Hızır b. İlyas (ö. 868/1464).....	36
2.1.13. Pir Muhammed b. Yûsuf el-Ankaravî (ö. 866/1462)	37
2.1.14. Ömer Vecîhüddin İbni Abdu'l-Muhsin Erzincanî (ö. 871/1467)	37
2.1.15. Molla Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımî (ö. 879/1474)	38
2.1.16. Kara Sinan (ö. 885/1480).....	38
2.1.17. Hacı Baba b. İbrahim b. et-Tosyevi (ö. 886/1481)	40
2.1.18. Yakup Paşa b. Hızır Bey (ö. 891/1486).....	41
2.1.19. Molla Gürânî (ö. 893/1488).....	41
2.1.20. Abdurrahmân Aynî (ö. 893/1488).....	42
2.1.21. Mahmud b. Edhem (ö. 900/1495)	43
2.1.22. Azmizâde Haleti Mustafa (ö. 1040/1631)	44
2.1.23. Zeynizâde Hüseyin Efendi (ö. 1172/1759).....	45
2.2. Belâgat İlmine Dair Yazılan Eserler.....	47
2.2.1. Muvaffak el-Kayseri (ö. 761/1360).....	47
2.2.2. Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa (ö. 789/1387)	47
2.2.3. Alâeddin Ali el-Esved (ö. 800/1397)	48
2.2.4. Şemseddîn el-Cezerî (ö. 833/1426).....	49
2.2.5. Burhaneddîn Herevî (ö. 830/1427)	52
2.2.6. Alâaddin Ali Koçhisari (ö. 841/1438).....	52
2.2.7. Kırımlı Ahmed b. Abdullah (ö. 862/1458).....	53
2.2.8. Hızır Bey b. Celâleddîn (ö. 863/1459)	54
2.2.9. Şemseddin Ahmed Hayâlî (ö. 875/1470)	55
2.2.10. Molla Hüsrev (ö. 885/1480)	56
2.2.11. Hasan Çelebi el-Fenârî (ö. 891/1486)	57
2.2.12. Samsunlu Hasan b. Abdüssamed (ö.891/1486)	58
2.2.13. Hüsâmzâde Mustafa Efendi (ö. 893/1488).....	59
2.2.14. Hatibzâde Muhyiddîn Efendi (ö. 901/1495).....	60
2.2.15. Muhyiddin en-Niksârî (ö. 901/1495)	61
2.2.16. Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî (ö. 906/1500)	62
2.2.17. Yusuf el-Hamîdî Şeyh Sinan (ö. 912/1516)	64
2.2.18. Hamidilili Kara Seyyidî (ö. 913/1507).....	64
2.2.19. Muhyiddin Muhammed es-Samsûnî (ö. 919/1513)	65
2.2.20. Amasyalı Müeyyedzâde Abdurrahmân (ö. 922/1516)	66
2.2.21. Tâc Beyzâde Sa'dî Çelebi (ö. 922/1516).....	68

2.2.22. Sarı Gürz Nureddîn Efendi (ö. 928/1521)	69
2.2.23. Aydınî Karabâlî (ö. 929/1522).....	70
2.2.24. Bursalî Yakûb b. Seyyîd Ali (ö. 931/1524)	70
2.2.25. Kutbeddin el-Merzifoni (ö. 935/1528)	71
2.2.26. Paşa Çelebi el-Yegânî (ö. 939/1532).....	72
2.2.27. Muhammed Muhyiddin Vefaî (ö. 940/1533).....	72
2.2.28. Kemâl Paşazâde Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534).....	73
2.2.29. Sadî Çelebi el-Kastamonî (ö. 945/1538)	77
2.2.30. Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed el-Kocevi (ö. 951/1544)	78
2.2.31. Fenârîzâde Muhyiddîn Çelebi (ö. 954/1548).....	79
2.2.32. Tosyalî Celâlzâde Sâlih Çelebi (ö. 973/1565)	81
2.2.33. Ahmed b. Muhammed Bursevî (ö. 977/1569)	83
2.2.34. Aydınî Nureddîn Hamza (ö. 979/1571).....	83
2.2.35. Perviz b. Abdullah er-Rûmî (ö. 981/1573).....	84
2.2.36. Nişancîzâde Ahmed Efendi (ö. 986/1578)	85
2.2.37. Saçlı Emir-zâde Abdurrahman Aleşşâh Efendi (ö. 987/1579).....	86
2.2.38. Kadîzâde Ahmed Şemseddîn Efendi (ö. 988/1580).....	86
2.2.39. Ali b. Bâlî (ö. 992/1584).....	87
2.2.40. İvaz Efendi (ö. 994/1585).....	88
2.2.41. Ankaralı Bayramzâde Zekerîyyâ (ö. 1001/1592).....	89
2.2.42. Zeyrekzâde Muhammed Emrullah Efendi (ö. 1008/1599).....	90
2.2.43. Ahîzâde Abdülhalim Efendi (ö.1013/1604)	91
2.2.44. Hüsamzâde İbrahim Efendi (ö. 1016/1607).....	92
2.2.45. Dervîş Mehmet Efendi (ö. 1023/1614).....	93
2.2.46. Kethüda Mustafa (ö. 1032/1622)	93
2.2.47. Altıparmak Mehmed Efendi (ö. 1033 /1623)	94
2.2.48. Ganîzâde Mehmed Nadîrî Efendi (ö. 1036/1627).....	95
2.2.49. Ankaravî İsmâil Rusûhî (ö. 1041/1631)	96
2.2.50. Abdulhalim b. Lütfullah er-Rumî (ö. 1051/1641).....	97
2.2.51. Abdulhalim Germiyânî (ö. 1055/1645).....	98
2.2.52. Baldırzâde Mehmed Efendi (ö. 1060/1650)	98
2.2.53. Bâlîzâde Mustafa Efendi (ö. 1073/1662).....	99
2.2.54. Sûzî Dervîş Osman (ö. 1086/1676).....	101
2.2.55. Abdulhalim b. Pir Kadem Nasuh (ö. 1088/1677)	102

2.2.56. Vanî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685)	102
2.2.57. Atpazarî Osman Fazlı İlahî (ö. 1102/1691)	103
2.2.58. Tarsûsî Mehmed Efendi (ö. 1117/1705).....	105
2.2.59. Câbîzâde Halil Faiz Efendi (ö. 1134/1722)	106
2.2.60. Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732).....	106
2.2.61. Musannifek Bekir el-Menteşevî (ö. 1149/1736).....	108
2.2.62. Veliyyüddin Cârullah Efendi (ö. 1151/1738)	108
2.2.63. Antakyalı Mahmud b. Abdullah (ö. 1160/1747).....	109
2.2.64. Ebu Naim Ahmed el-Hadimi (ö. 1160/1747)	110
2.2.65. İsmet Mehmed Efendi (ö. 1160/1747)	110
2.2.66. Kazâbâdî Ahmed b. Mehmed (ö. 1163/1750)	111
2.2.67. Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi (ö. 1167/1754)	112
2.2.68. Belîğ Mehmed Efendi b. Mehmed (ö. 1174/1760)	114
2.2.69. Abdulvehhab b. Hüseyin el-Âmidi (ö. 1190/1776).....	115
2.2.70. İslimyeli Hasan b. Mustafa (ö. 1196/1782)	115
2.2.71. İsmet İbrahim Bey (ö. 1222/1807).....	115
2.2.72. Müftüzâde Muhammed Sâdık b. Abdurrahîm (ö. 1223/1808)	116
2.2.73. Mehmed Münib Efendi (ö. 1238/1822).....	117
2.2.74. Hacı Muhammed Rağîb Efendi (ö. 1264/1847).....	118
2.2.75. Süleyman Vehbi Kırkağacı (ö. 1268/1851).....	119
2.2.76. Sirozlu Hafız Seyyid Efendi (ö. 1269/1852)	119
2.2.77. Sarıları Mehmed Efendi (ö. 1278/1861).....	120
2.2.78. İstanbullu Şevket Mustafa Efendi (ö. 1292/1875)	120
2.2.79. Mustafa Kamil el-Bustani Yemli hazade (ö. 1294/1877).....	121
2.2.80. Harpûtî Ömer Naimi Efendi (ö. 1299/1881).....	122
2.2.81. Halil Fevzi Efendi el-Filîbelî (ö. 1301/1884)	123
2.2.82. Mehmed Nüzhet Efendi (ö. 1304/1886).....	124
2.2.83. Sabit Muhammed Efendi (ö. 1311/1893)	124
2.2.84. Aydınli Sarı İbrahim Efendi (ö. 1312/1894).....	125
2.2.85. İstanbullu Seyyid Ali Vasfî Efendi (ö. 1314/1896)	126
2.2.86. Ali Yekta Efendi (ö. 1328/1910).....	126
2.3. Nahiv, Sarf ve Belâgat İlimlerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri.127	
2.3.1. Şemseddîn en-Niksârî (ö. 743/1343).....	127
2.3.2. Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384).....	128

2.3.3. Şemseddîn el-Konevî (ö. 788/1386)	129
2.3.4. Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/1388-1389)	130
2.3.5. Molla Fenârî (ö. 834/1431).....	131
2.3.6. Mehmed Şah Fenârî (ö. 839/1435)	133
2.3.7. Alâaddîn Ali Musannifek (ö. 875/1470)	135
2.3.8. Muhyiddin el-Kâfiyeci (ö. 879/1474)	137
2.3.9. Ali Kuşçu Semerkandi (ö. 879/1474).....	139
2.3.10. Hocazâde Muslihuddin Efendi (ö. 893/1488).....	141
2.3.11. Alâaddîn Ali el-Fenârî (ö. 903/1497).....	143
2.3.12. Hacı Hasanzâde Efendi (ö. 911/1505-1506).....	144
2.3.13. Işık (Aşık B.) Kasım İznikî (ö. 945/1538).....	145
2.3.14. İsmâuddîn el-İsferâyînî (ö. 951/1544).....	146
2.3.15. Taşköprüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561).....	148
2.3.16. Hamidilili Taceddin İbrahim (973/1565)	151
2.3.17. Bihiştî Ramazan Efendi (ö. 979/1571).....	152
2.3.18. Zileli Muharrem Efendi (ö. 1000/1592).....	153
2.3.19. Mehmed Ayşî Efendi (ö. 1016/1607).....	154
2.3.20. Vahyizade Mehmed b. Ahmed el-İznikî (ö.1018/1609).....	155
2.3.21. Dursunzâde Abdullah Feyzi Efendi (ö. 1019/1610)	156
2.3.22. Sadreddinzâde Fethullah Şirvânî (ö. 1036/1627).....	157
2.3.23. Allamek Muhammed el-Bosnevî (ö. 1046/1637)	158
2.3.24. İsmail b. Sinan es-Sivasi (ö 1048/ 1638).....	159
2.3.25. Hızır b. Muhammed el-Amâsî (ö. 1084/1673)	160
2.3.26. Antakyalı Mustafa Remzi (ö. 1100/1689)	162
2.3.27. Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede (ö. 1113/1702).....	163
2.3.28. Mustafa Eyyûbîzâde el-Mostarî (ö. 1119/1707)	165
2.3.29. İbrahim Vahdî Efendi (ö. 1126/1714)	166
2.3.30. Üsküdarlı Mehmed Emin (ö. 1149/1736).....	168
2.3.31. Mestçizâde Abdullah Efendi (ö. 1150/1737).....	170
2.3.32. Sobiçeli Mehmed Efendi (ö. 1161/1748)	171
2.3.33. Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî el-Kefevî (ö. 1174/1760).....	172
2.3.34. Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756)	173
2.3.35. Ebu Said Muhammed Hadimi (ö. 1176/1762).....	174
2.3.36. Kâşif Muhammed Efendi (ö. 1187/1773).....	176

2.3.37. Karatepeli Hüseyin b. Mustafa (ö. 1191/1777).....	177
2.3.38. Nâimî Halil Efendi (ö. 1230/1814)	178
2.3.39. Kayserili İbrahim b. Muhammed (ö. 1253/1837)	178
2.3.40. Molla Halil Siirdî (ö. 1254/1843)	179
2.3.41. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi (ö. 1298/1881)	180
2.3.42. Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1313/1895)	182
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	184
OSMANLI DÖNEMİ ARAP GRAMERİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRMELER	184
3.1. Osmanlı'da Öğretim Müesseseleri	184
3.1.1. Sahn-ı Seman Medreseleri.....	185
3.1.2. İhtisas Medreseleri	187
3.2. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler.....	188
3.2.1. Arapça ve Yardımcı ilimler	188
3.2.2. Tefsir ve Tefsir Usulü	188
3.2.3. Hadis ve Hadis Usulü	189
3.2.4. Fıkıh ve Fıkıh Usulü.....	189
3.2.5. Kelam ve Akâid	190
3.2.6. Mantık	190
3.3. Osmanlı Dönemi'nde Nesir	191
3.3.1. Edebi Nesir	191
3.3.1.1. Osmanlı Dönemi'nde Edebi Nesir Alanında Yapılan Çalışmalar	192
3.3.1.1.1. Risaleler.....	192
3.3.1.1.2. Şerhler	197
3.3.1.1.3. Hâşiyeler.....	200
3.3.1.1.4. Tâ'likler	204
SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA.....	208
ÖZGEÇMİŞ	Error! Bookmark not defined.

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin
bl.	: Bölümü
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c	: Celle Celâluhu
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
hz.	: Hazreti
ktb.	: Kütüphane
m.	: Miladi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
no.	: Numarası
ö.	: Ölüm
s.a.s.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
r.a	: Radıyallâhu anh-anhüm
trc.	: Tercüme, tercüme eden
thk.	: Tahkîk Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri

vd. : ve diğlerleri

vr. : Varak

yay. : Yayınlayan

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE AMACI

Arap gramerinin geçirmiş olduğu safhalara tezimizin ilerleyen bölümlerinde değindik. Arap grameri ilk olarak nasıl ve nerde teşekkül etmiş ve bunu ne şekilde sürdürmüş bunların hepsine tezimizin ilerleyen bölümlerinde değinilmiştir. Cahiliye dönemiyle birlikte başlayan bu teşekkül süreci Emevîler dönemi ve Abbasiler dönemi diye devam etmiştir. Önceki devletlerde olduğu gibi Abbasî Devleti bir süre varlığını devam ettirmiş, ancak bu çok uzun sürmemiş ve yıkılış sürecine girilmiştir. İslam'ı kabul etmiş devletlerden biri olan Osmanlı Devleti de sancağı taşımaya karar vermiş. Memlûklü Devleti Abbasi Devleti'ne saldırınca Abbasilerde Osmanlı'dan yardım istemiştir. Osmanlı bu yardım isteğini geri çevirmeyerek Yavuz Sultan Selim öncülüğünde Mısır üzerine sefere çıkmıştır. Yapılan sefer sonucunda Mısır fethedilmiş ve Memluk Sultanlığı ortadan kaldırılmıştır. Savaşın sonucunda Osmanlı Devleti'ne hem halifelik teslim edilmiş hem de Mısır ile beraber Asya kıtasında Suriye, Hicaz ve Filistin gibi önem taşıyan yerler verilmiş. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti bu hakimiyetini yaklaşık olarak 400 sene kadar sürdürmüştür.

Bu dönem, çoğu Arap edebiyatçısı açısından kısır geçen bir dönem olarak görülür.¹ Ancak bazılarına göre de Arap edebiyatı tarihi gelişimini sürdürür.² Öte yandan Arap edebiyat tarihçilerinin “Bu tarihlerden itibaren Arap diline önem verilmemiştir. Çünkü artık Arap dili yerini Türk diline bırakmıştır” şeklindeki söylemini anlayışla karşılamak gerekir.³ Bu dönemde “Arap edebiyatı parlak bir dönem yaşamıştır” diyemsek de “bu dönemler, edebi açıdan çöküş dönemleridir” demek çok yanlış bir söylem olur. Bilindiği gibi her dönemin kendine has bazı özellikleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Arap edebiyatında çöküş dönemi diye isimlendirilen bu dönemi geçmişle mukayese etmemek gerekir.⁴

¹ Butrus el-Bustani, *Udebâu'l-Arab fi'l-A'suri'l-Abbasiyye* (Kahire, 2011), 211; Corci Zeydân, *Tarih âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye* (Kahire: Hilal Matbaası, 1904), 2/282-286.

² Ömer Ferruh, *Mealîmü'l-Edebi'l-Arabî fi'l-Asri'l-Hadîs* (Beyrut: Dârul Melayin, 1985), 1/6.

³ Ahmed el-İskenderi, *el-Mufasssal fi tarihi'l-edebi'l-Arabi* (Beyrut, 1994), 533.

⁴ İbrahim Şaban, *Türk-Osmanlı Alimlerinin Arap Belagatine Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1.

XI/XVII. asra girerken Arap edebiyatçılarının “Türkçe, Arap dilinin yerini almıştır, bu sebeple de Arap dili ve edebiyatı her bakımdan zayıflamıştır”⁵ şeklindeki söyleminin, bu devirde hem Arap Edebiyatında hem de Osmanlılarda yazılan çalışmalara bakılırsa gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz. Osmanlı Devleti’nde ilmiye teşkilatının zayıflaması sebebiyle bu devirde pek fazla eser kaleme alınmamıştır. Yine bu asırda bazı padişahların ilme ve alimlere, yeterli düzeyde önem vermemeleri, iyi seviyede diyebileceğimiz çalışmaların sayısında azalmaya sebep olmuştur. Ancak birçok alimin de Osmanlı padişahlarından destek alarak yüksek mevkilere getirilmesi ve bu şekilde ilmi faaliyetlerin ödüllendirildiği de akıldan çıkarılmamalıdır.⁶

XII/XVIII. asırlarda Arap Edebiyatçılarının iddia ettiğinin aksine verimsiz ve kısır geçmemiştir. Edebi faaliyetler, Emevî ve Abbasi devirlerindeki gibi pek parlak olmamıştır. Bunun nedeni ise bu devirde Avrupa’nın ilim ve bilim alanında süratle keşifler yapıp hem Arap âlemini hem de Osmanlı Devleti’ni geri bırakmak istemeleridir. Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyıldaki ilmi faaliyetlerin Avrupa’dan daha geri kalma nedenin anlaşılamadığı ortadadır.⁷ Fakat hiçbir şey yapılmamıştır, yapılan şeylerin de hiçbir kıymeti yoktur, şeklindeki söylemlerin doğruyu yansıtmadığı apaçık ortadadır.⁸ Çünkü bu dönemlerde Osmanlı alimlerinden birçoğu Arapçayı öğrenerek bu dilde birçok eser kaleme almış hatta bu eserlerden bazıları Arap alimler tarafından takdir edilmiştir.⁹

XIII/XIX. asra baktığımızda ise yıkılış sürecine girmiş bir Osmanlı Devleti görmekteyiz. Avrupa’dan birçok konuda geri kalmış Osmanlı Devleti duraksaması bu asırda da sürdürmeye devam etmiştir. İlmî çalışmalar konusunda geri kalan alimler bu dönemde elle tutulabilecek önemli eserler ortaya koyamamıştır. Her dönemin istisnaları olduğu gibi bu dönemin de bazı istisnaları olmuştur. Bu dönemde yazdığı eserleriyle ön plana çıkan bazı alimler eserlerini yazmaya devam etmiştir. Ancak genel tabloya baktığımızda çalışmaların azlığı ve geri kalmışlık göze

⁵ Cevdet er-Rikâbi, *el-Edebu’l-Arabi mine’l-inhidâr ile’l-izdihâr* (Dımaşk, 1983), 120-128.

⁶ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 2.

⁷ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 21-22.

⁸ Ferruh, *Mealîmü’l-Edeb*, 2/6.

⁹ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 2.

çarpılmaktadır. Biz bu çalışmamızda Osmanlılarda Arap edebiyatının sarf, nahiv ve belâgat yönünü ele alıp genel bir değerlendirme yapacağız.

Tezimizin konusu üzerine her ne kadar tezler ve kitaplar yazılmış olsa da yazılan tezlerin büyük bir bölümü meseleyi tam olarak ele almamış bazı tezler de sadece belâgat yönünden yapılan çalışmalardan bahsederken bazı tezlerde de sadece nahiv ve sarf ile ilgili eserlere değinilip tanıtımı yapılmıştır. Bu sebeple ele aldığımız bu çalışma daha kapsamlı olup konuyu en geniş haliyle ele almak oldu. Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 600-700 sene hüküm sürdüğünü düşünürsek bu süreç içerisinde sayısız âlimin yetişip birçok eser verdiği ortadadır. Bu sebeple ortaya çıkan malzeme çok fazla olduğu için çalışmamızda bazı eksiklikler olmuş olabilir.

Çalışmamızda, çok bilgiyi aktarmaya değil, gerekli olan bilgileri açık ve anlaşılabilir bir şekilde sunmaya çalıştık. Tezimizde tek bir müellifin hayatını değil Osmanlı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar yaşamış ve nahiv, sarf ve belâgat alanında eser vermiş alimlerin hayatlarını kronolojik bir sıra gözeterek kısaca verdikten sonra, bu alanda yazılmış olan eserlerini değindik. Bu çalışmanın hazırlanmasında Türkiye Kütüphanelerinde yapılan eser ve katalog taramaları yardımcı olmuştur. Fakat kimi alimlerin kaynaklarda geçen çalışmaları bulunulmamış sadece hayatları hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın amacını şu şekilde izah edebiliriz:

Osmanlı Devleti'nde Arap dili ve belâgatının gelişim süreci nasıl olmuştur?

Nahiv, sarf ve belâgat terimlerinin ilk ortaya çıkış süreci nasıl olmuştur? Bu terimlerin daha sonra birbirlerinden ayrılışı.

Osmanlı Dönemi'nde bu alanda çalışma yapan âlimler ve bunların ortaya koymuş olduğu eserleri nelerdir?

Çalışmamızda Osmanlı Dönemi'nin genel bir değerlendirmesini yapmak.

Ele aldığımız bu konunun bilim dünyasına ne gibi katkıları olmuştur?

II. TEZDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmada veri toplama yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın giriş kısmında (1-4) tezin konusu, amacı ve kullanılan

kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde (4-26) nahiv, sarf ve Arap belâgatı ilimlerinin doğuşu ve gelişmesi ele alınmıştır. İkinci bölümde (26-183) kronolojik bir sıra takip edilerek Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar Arap grameri alanında eser veren alimlerin hayatları kısaca ele alınıp verdikleri eserlere öz şekilde değinilmiştir. Son olarak üçüncü bölümde (183-203) ise dönem hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

III. TEZDE KULLANILAN KAYNAKLAR

Bu çalışmada Osmanlı Dönemi'nin kuruluşundan yıkılışına kadar Arap dili ve grameri alanında yapılan çalışmalar ve bu dönem üzerine yazılan makaleler, eserler, yüksek lisans ve doktora tezlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmamızda birincil kaynaklardan olan Katip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünun'u*, Ömer Rızâ Kehhale'nin *Mu'cemü'l-Müellifin* isimli eseri, Taşköprüzâde'nin *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye ve Mevzû'âtü'l-'Ulûm'u*, Ali B. Bali'nin *Şakâ'ik Zeyli'si*, Nevîzâde Atâyî'nin *Şakâ'ik Zeyli'si*, Şemsettin Sami'nin *Kâmusü'l-A'lâm'ı*, İbrahim Peçuylu'nun *Peçevî Târîhi'si*, Mustafa Naima'nın *Tarih-i Naimâ'sı*, Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü's-Şuarâ'sı*, Şeyhi Mehmed Efendi'nin *Vekâyi'u'l-fuzalâ'sı* gibi eserlerden istifade etmeye çalıştık.

Yaptığımız bu çalışmayla ilgili olarak aynı zamanda tez, makale ve kitaplardan olan Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* isimli eseri, Mehmet Süreyya'nın *Sicilli Osmanî* adlı eseri, İbrahim Şaban'ın *Türk-Osmanlı Alimlerinin Arap Belâgatine Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)*, *Osmanlı Alimlerinin Arap Belâgatine Dair Eserleri ve 19. Yüzyıl Osmanlı Alimlerinin Belâğata Dair Eserleri* adlı çalışmaları, Ömer İshakoğlu'nun *Türklerin XV-XVI. Asırlarında Arapça Belâğata Yaptığı Katkıları* isimli eseri, Mehmet Sami Benli'nin *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâğata Dair Eser Veren Osmanlı Alimleri* isimli eseri, Mehmet Yavuz'un *Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar Arapça Gramer (Sarf-Nahiv)'e Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk-Alimleri, IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Alimleri ve Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri (XVI-XX. Asırlar)* ve Mehmet Yalar'ın *XV. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları, XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline*

Katkıları ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. NAHİV İLMİ

Sözlükte “yönelmek, kastetmek, gitmek, takip etmek, aynı olmak, benzetmek, yön, yol ve taraf” anlamlarına gelen nahiv kelimesi¹⁰ İstilahta ise “*İ’râb, “bina” ve diğer hâlleri bakımından Arapça birleşimlerin hususiyetlerinden bahseden bir ilim,*¹¹ *kelimenin sonunu i’râb ve bina açısından inceleyen bir ilim,*¹² *kelimelerin sıhhat ve ilâl, yönlerini birtakım usullere bağlı olarak ortaya çıkaran bir ilim,*¹³ *kendisiyle i’râb, bina ve bunların dışındaki Arapça terkiplerin hâllerinin bilinmesine dayanan bir takım kural ve kanunları olan bir ilim*¹⁴ *ve son olarak da lafzın cümle içindeki durumunu ve bu duruma göre irabını inceleyen bir bilim dalıdır.*”¹⁵ şeklinde alimler tarafından değişik şekillerde tanımlanmıştır.

Henüz tam olarak bir ilim haline gelmeyen nahiv ilmi ilk dönemlerde gramer ismiyle kullanılıyordu. Gramer aynı zamanda geniş bir kavram olup sarf ilmini de içine alıyordu.¹⁶ Bu kullanım IX. yüzyıla kadar, yani sarf ilminin nahiv ilminden ayrılıp başlı başına bir ilim dalı olmasına kadar sürmüştür.¹⁷ Nahiv ilminin önemi hakkında Abdülkâhir el-Cürcânî “*Bu ilimden yüz çevirmenin neredeyse Allah (c.c)’ın kitabı Kur’an-ı Kerîm’den yüz çevirmekle eşdeğer*” olduğunu söylemiştir. Bu ilmi önemsemeyen kimseleri de ağır bir şekilde eleştirerek bu ilmin önemini vurgulamıştır.¹⁸ Aynı şekilde İmam Suyûti’de (ö.911/1505) irabın önemine vurgu

¹⁰ Ebü’l- Fadl Cemaluddin Muhammed İbn Manzur, *Lisanü’l- Arab* (Beyrut: Vezaretü’s Şuunî’l-İslamiyyeti ve’l-Evkaf, 1988), 20/182; Muhammed b.Ebubekir b. Abdulkadir er-Razî, *Muhtârü’s-Sihah* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 2010), 559.

¹¹ İbn Usfûr, *el-Mukarreb*, thk. Adil Ahmet-Ali Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l İlmiyye, 1988), 5.

¹² Hıdır Musa, *en-Nahvu ve n-Nuhat el-Medarisu ve l- Hasâis*, 9.

¹³ Şerîf el-Cürcânî, Alî b. Muhammed, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, *Kitâbu’t-Tarifât*, (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2007), 329.

¹⁴ el-Cürcânî, *Kitâbu’t-Tarifât*, 329.

¹⁵ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi / Nahiv* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 14.

¹⁶ Hasan Hindâvî, *Menâhîcu’s-Sarfîyyîn ve Mezâhibuhum* (Şam: Dâru’l –Kâlem, 1989), 14; Bakırcı, Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 185.

¹⁷ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi / Sarf* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 22; Çetin, *Arap*, 296.

¹⁸ Abdülkahir el-Cürcani, *Sözdizimi ve Anlambilim (Delailü’l-İ’caz)*, çev. Osman Güman (Litera Yayıncılık, 2008), 28.

yaparak “irabın değişmesiyle mânalarda değişir. O halde irabın üzerine kurulmuş terkiplerden maksadın ne olduğunu anlamak için irabı bütün yönleriyle bilmek kaçınılmaz olur.”¹⁹ demiştir. Bu bağlamda İbn Haldun’da (ö. 808/1406) *el-Mudadime*’sinde “Önem bakımından, lisan ilimlerinin en başında Nahiv İlmi gelir. Çünkü fiil, fail, mübteda ve haber gibi unsurlar bu ilim sayesinde bilinir. Aksi takdirde bir şey ifade olunamaz.” demiştir.²⁰

1.1.1. Nahiv İlminin Ortaya Çıkış Süreci

Arap dilinde nahiv ilminin ortaya çıkmasındaki en önemli faktör, şüphesiz ki Fasih Arapça’da yavaş yavaş kaybolan adetler ve bazı dış nedenlerden dolayı dilin yapısında ortaya çıkan bazı karışıklıklardır.²¹ Fasih Arapçanın doğal gelişim alanı çöllerdir. Çöllerde hayatlarını sürdüren bedeviler, Fasih Arapçayı en iyi konuşan kimselerdi. Herhangi bir eğitim sürecinden geçmeyen bu kimseler doğal dil yetileri ile konuşan insanlardı.²² Bu durum Fasih Arapçanın dil yapısında herhangi bir değişiklik meydana gelmeden devam etmiştir. Bedevi Araplar çöllerden şehirlere inmeye başlamasıyla birlikte dil yapısında bozulmalar olmuştur. Kendilerinin dışındaki tabiatlarla bir araya gelmeleri onların doğal dil yetilerinin yavaş yavaş kaybedilmesine sebep olmuştur. Çünkü yaşamlarındaki temel özellikler arasında çölde hayatlarını sürdürmeleri ve bu yaşam tarzlarına sıkı bir şekilde bağlı olmalarıydı. Şehir hayatını yaşayan insanlar ise genel itibarıyla denizcilik, ziraat, ticaret ve sanayi gibi dallarda ilgilenmeleri onların Bedevi Araplardan farklı olduğu ortaya çıkarıyordu. Bedevi Araplar böyle ortamları sevmedikleri için şehirde hayatlarını sürdüren insanlarla iletişime geçmemeleri onların dillerini muhafaza etmesine vesile olmuştur.²³

Bedevi Arapların çöl hayatını şehir hayatına tercih etmeleri onların dillerini koruması adına büyük bir önem arz ediyordu. Çünkü şehir hayatında farklı toplumlar

¹⁹ Celâlüddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), 1209.

²⁰ İbni Haldun, *Mukaddime*, ed. Süleyman Uludağ (Dergah Yayınları, 2023), 55.

²¹ Mustafa Sâdık er-Râfi, *Târîhu âdâbil’-Arab* (Beyrut: Dâru’l-Kutubu’l-‘İlmiyye, 2012), 1/152.

²² Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimaşk li İbni Asâkir*, thk. Rûhiyye en-Nehhâs (Dimaşk: Rûhiyye en-Nehhâs, 1984), 11/228; İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, 20/161.

²³ Ahmed Emîn, *Fecru’l-İslâm* (Lübnan: Dâru’l-Kutubu’l-‘İlmiyye, 2009), 22.

bir araya geldikleri için dilin muhafazası oldukça güçlü.²⁴ Ancak başlarda böyle süren bu durum İslami fetihlerle birlikte değişmiştir. İslami fetihler sonucunda Arap toplumu Arap olmayan yabancı milletlerle bir araya gelmişti. Aslında Arap toplumu Cahilliye döneminde ticaretle uğraşırken farklı toplumlarla temas halinde olmuşlardır. Ancak sadece ticaret esasına dayalı olan bu iletişim, Arap dili üzerinde sınırlı bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.²⁵ İslami fetihler neticesinde bu iletişim sadece çarşı ve pazarlarda sınırlı kalmamış, toplumsal hayatın her kesiminde birtakım değişiklikler yaratmıştır. Buna ilaveten savaşlar sonucunda alınan galibiyetlerle birlikte esir alınan insanlar, köleler ve cariyeler Arap kimselerin evlerine girmesi, Arapların bu gibi insanlarla evlilikler yaşaması iletişimi daha da arttırmıştır. Muhakkak ki evlilik bağının Arap toplumu ile farklı toplumları bir araya getirme noktasında büyük etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.²⁶ Bu olgu ise beraberinde Arap dilinde lahn olayının yaygınlaşmasını getirmiştir. Lahn olayı toplumda yaygınlık gösterince bu durumu ortadan kaldırmak için de birtakım çözüm arayışlarına başlanılmıştır.²⁷ Nasıl ki Kur'an-ı Kerîm farklı milletler tarafından yanlış okunmaya başlanınca, harflerin doğru şekilde söylenilmesi için noktalama işaretleri konulmuşsa, işte Arap dilinde ortaya çıkan lahn olayı da Arap gramer kaidelerinin konulmasını gerekli hale getirmiştir. Fakat bu ihtiyaca ilk kimin cevap verdiği hakkında görüş birliği yoktur. Nahiv ilmini ele alan kitaplarda bu çerçevede farklı görüşler bulunmaktadır. Kimileri nahiv ilminin başlangıç tarihini Hz. Ali'den itibaren olduğunu söylerken bazıları da nahiv ilminin Ebu'l-Esved ed-Düelî ile başladığını kabul ederler. Arap grameri ile ilgili ilk kaide ve kuralları belirleyen kişinin Hz. Ali olduğu rivayet edilmektedir. Hz. Ali vasıtası ile Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye intikal edilmiştir. Ebu'l-Esved de bu ilmi, Hz. Ali'den alarak günümüze kadar ulaşmasına sağlamıştır. Bu ilmin ortaya çıkmasındaki temel sebep ise İslam ilim geleneğinde birçok ilmin ortaya çıkmasındaki sebeple aynıdır. O da şudur ki, Arap olmayan insanların Müslümanlığı kabul ederek İslâm dinine girmesiyle birlikte Arap dilinde ortaya çıkan bozulmalardır.²⁸

²⁴ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2008), 2/185.

²⁵ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/186.

²⁶ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 95.

²⁷ er-Râfi, *Târîhu âdâbil*- 'Arab, 1/154.

²⁸ Kemâleddîn el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Mektebetu'l-'Asriyye, 2003), 14.

Rivayete göre Ebu'l-Esved, müminlerin halifesi Hz. Ali'nin huzuruna girer, Hz. Ali'nin elinde bir parça kağıdın olduğunu görür ve bunun ne olduğunu sorar. Bu soru üzerinde Hz. Ali: *“İnsanların (Arapların) konuşmalarını/ifadelerini düşündüm ve onların Arap asıllı olmayan kimselerin sözlerine karışmasından dolayı bozulduğunu gördüm. Onların başvuracağı ve güveneceği bazı kaideleri yazmayı/koymayı istedim”* şeklinde cevap verir ve sonra da elindeki şeyi Ebu'l-Esved'e verir. Orada şunlar yazılıdır: *“Kelâm'ın tamamı isim, fiil ve harf'tir. İsim, müsemmadan haber veren, fiil kendisiyle haber verilen, harf ise bir mana ifade eden şeydir.”* Daha sonra Hz. Ali, Ebu'l-Esved'e (أَنْحُ هَذَا النَّحْوُ أَضِفَ إِلَيْهِ مَا وَقَعَ) *“Bu metodu takip et ve kendi fikirlerini de buna ilave et”* demiştir.²⁹ Toplumda lahn olayları yaygınlık kazanınca Ebu'l-Esved bu duruma çok şaşırılmış ve insanların böylesine çok dil hatalarını yapabileceklerini tahmin edemediğini dile getirmiş. Dildeki bu bozulmayı gidermek için Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh'in yanına varmış ve Arap olmayan insanların Araplarla karşılaşması sonucunda Arap dilinin bozulduğunu ifade etmiştir. Buna bir çözüm bulup Arap dilini bozulmaktan kurtarmak istediğini söylemiştir. Ancak Ziyâd b. Ebîh başta buna karşı çıkarak kabul etmemiştir. Ama daha sonra gerçekleşen bir olay sonucunda Ziyâd b. Ebîh lahn konusunda duyarlı davranarak bazı tedbirler almıştır. Ziyâd b. Ebîh'in yanına bir adam gelir اصْلَحَ اللهُ (الامير توفي ابانا و ترك بنونا) *“Allah halifenin iyiliğini daim eylesin! Babamız vefat etti ve geride çocuklar bıraktı”* der. بنينا söylemesi gereken yerde بنين söylemesi gereken yerde de بنون şeklinde söylemesi üzerine Ziyâd b. Ebîh de cümledeki gramer hatasına dikkat çekmek için (توفي ابانا و ترك بنونا) cümlesini tekrarladı ve bu olay üzerine Ebu'l-Esved'i yanına çağırdı. Ebu'l-Esved yanına gelince de kendisine Arap dilini bozulmalardan koruyacak çalışmalara izin verdiğini söyledi.³⁰

Nahiv ilminin ilk olarak kim veya kimler tarafından ortaya çıktığını ele alan ilk eser, İbnu'l-Sellâm'a ait *“Tabâkatu fuhûli's-şuâra”* isimli eserdir. İbnu'l-Sellâm, bu eserde nahiv ilminin ilk olarak, Ebu'l-Esved'in tesis ettiğini söyler. Ancak bu görüş her kesim tarafından kabul görmemiştir.³¹ Çünkü daha sonra bu konuyu ele alan kitaplar farklı rivayetler ihtiva ettiler. Bunun sonucu olarak da farklı görüşler

²⁹ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 14; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 17.

³⁰ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, 19.

³¹ İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli's-şu'arâ'*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1974), 1/12.

ileri sürülmeye başlandı. Konuyla ilgili Ebû Saîd es-Sîrâfî'nin (ö. 368/979) aktardığı rivâyet, bu karışıklığı ifade eder mahiyettedir: *“İnsanlar nahiv ilminin ilk kimin tarafından konulduğu konusunda ihtilafa düştüler. Bazı kimseler Ebu'l-Esved ed-Düelî; bazıları Nasr b. Âsım; bazıları da Abdurrahman b. Hürmüz'ün nahvi ilk koyduğunu söylediler. Fakat insanların ekseriyeti, nahiv ilmini ilk koyan kimsenin Ebu'l-Esved ed-Düelî olduğunu kabul ederler.”*³²

Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin nahiv ilminin ilk temellerini, Hz. Ali'den alıp almadığı tartışma konusu olup tam bir çözüme kavuşturulamamıştır. Hz. Ali'de var olan ilmi birikime bakıldığında toplumda ortaya çıkan böylesi bir soruna cevap vermesi, gayet doğal bir olgu olarak görünmektedir.³³ Ancak Hz. Ali sadece ilimle meşgul olan bir kişi değildir aynı zamanda devlet idaresiyle de ilgilenen bir halifedir. Bu durum göz önüne alındığında devlet idaresiyle yoğun bir şekilde ilgilenmesi uzak bir ihtimal değildir.³⁴ Bu sebeple Ebu'l-Esved'in nahiv ilmini Hz. Ali'den aldığı fikrine ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Burada söylenilmesi gereken ikinci bir husus da şudur. Ebu'l-Esved ed-Düelî, Hz. Ali'ye olan sevgisi ve samimiyetiyle bilinen bir kişiydi. Bu bağlamda nahiv ilminin Ebu'l-Esved aracılığı ile Hz. Ali'ye nispet edilmesi konusunda bazı Şii kesimlerin bulunma ihtimali olabilir. Çünkü nahiv ilminin Hz. Ali'ye nisbet edilmesi mantıki bir düşünme ile bazı tanımlara ihtiyaç vardır. Ancak Hz. Ali'nin yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda bunun pek mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır.³⁵ Burada bahsettiğimiz bu düşünceler son dönemde yaşamış ilim adamlarının nahiv ilmi ile ilgili söylemiş oldukları varsayımlardır. Fakat varsayımların ilim camiasında her kesim tarafından kabul edilmediği de gerçektir.

Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin nahiv ilminin temellerini, atabilecek bir bilgi birikimine sahip olup-olmadığı konusuna da değinmek gerekir. İlk dönem Tabakat kitaplarında Ebu'l-Esved'in sadece nahiv ilmindeki bilgisiyle tanınan bir kişi

³² Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Taha Muhammed ez-Zîni, Abdilmun'im el-Hafâcî (Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 10.

³³ Adul'âl Salim Mükrim, *Halkatu'l-mefkûd fi târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrut: Muessestu'r-Risale, 1993), 19-20.

³⁴ Şevkî Dayf, *el-Medarisu'n-Nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1992), 14.

³⁵ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/214; Dayf, *el-Medarisu'n-Nahviyye*, 14.

olmadığı yer alır. Tabiinin büyüklerindendir;³⁶ güvenilir bir muhaddistir;³⁷ Arap kelamını en iyi bilenlerden birisidir;³⁸ Hz. Ali'den ders almış bir kurrâ'dır.³⁹ Şairdir ayrıca Fasih Arapçayı konuşan bir kimsedir. Bu bağlamda Câhız da Ebu'l-Esved hakkında şunları söylemiştir: “İnsanlar arasında temayüz eden bir kimsedir. Fakih, muhaddis, şair, önde gelen, süvari, yönetici, zeki, nahiv alîmi, hazır cevap, Hz. Ali'yi seven ve cimri bir kişi olduğu addedilir.”⁴⁰ Ebu'l-Esved için söylenilen bu sözler, onun Arap dili konusunda yetkin bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Böyle yetkin bir kişinin, nahiv ilminin ilk temellerini atması, gayet normal bir durum olarak karşılanmalıdır.

Bazı kesimler Ebu'l-Esved'in nahiv alanındaki çalışmalarını, Kur'an-ı Kerim'in harflerinin harekelenmesi ve bazı harflere nokta koyması ile sınırlı tutarlar.⁴¹ Ebu'l-Esved ve öğrencilerinin nahiv ilmi hakkında yaptıkları çalışmalar noktasında herhangi bir kuşku yoktur. Çünkü lahn olayını sadece Kur'an-ı Kerim ile sınırlı tutmamak gerekir. Lahn olayı çarşıda, pazarda ve günlük hayatta ortaya çıkmış bir olaydır. Sonrasında da toplumda yaygınlık kazanınca Arapların doğal dil yetilerini bozma noktasında tehdit eder hale gelmiştir. Böylesi bir tehlide karşı bazı önlemler almak gerekir. Bunu da sadece Kur'an'ın harflerini harekelemek ve bazı harfleri de noktalama ile sınırlı tutmak, pek mümkün görünmemektedir.⁴²

Ebu'l-Esved, nahiv alanında yaptığı çalışmalarda ilk olarak hangi konulara, kaidelere ve kurallara değinmiş onun hakkında tam bir bilgi sahibi değildir. Kaynaklarda geçen bazı rivayetlerde ilk olarak taaccüp fiilini işlediği, bazı rivayetlerde de ilk olarak fail, mefûl ve muzâf bablarını, ref, nasp, cer ve cezm harflerini işlediği geçmektedir.⁴³ Ebu'l-Esved'in nahiv ilmi hakkında sonraki

³⁶ Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Şeref b. Murî en-Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lugât* (Kahire: İdâretu't-Tibâ'âtî'l-Munîriyye, ts.), 2/468.

³⁷ Ebî Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtul-kubrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001), 5/21; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 5/36-37.

³⁸ Abdülvahid b. Ali Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 2009), 22.

³⁹ Cemâleddîn Ebi'l-Hasan Alî b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Mektebetu'l-'Asriyye, 2004), 1/50.

⁴⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5/36-38.

⁴¹ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/215.

⁴² Eyüp Sevinç, “Nahiv İlminin Teşekkülüne Genel Bir Bakış”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (25 Aralık 2022), 202.

⁴³ el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/51.

devirlere intikal eden herhangi bir çalışması bulunmadığı için nahiv kitaplarında kendisine isnat edilen bir rivayet mevcut değildir. Ancak kendisinin yetiştirmiş olduğu talebelerinin nahiv ilmine katkısı olmuştur. Aynı zamanda kendisinin bırakmış olduğu şiirleri de nahiv kitaplarında kaide ve kuralların tespit edilmesinde delil olarak kullanılmıştır.⁴⁴

Ebu'l-Esved'in öğrencilerinin yaşadığı dönem hakkında nahiv ilmi açısından elimizde çok fazla bilgi mevcut değildir. Çünkü nahiv ilmi ile ilgili bu dönemi ele alan kaynaklar nahiv ilmi hakkında pek fazla bir bilgi sunmamaktadır. Aynı zamanda kaynaklarda kaleme almış oldukları müstakil bir çalışmadan da bahsedilmemektedir. Ebu'l-Esved'in öğrencilerinin yaşadığı dönemi ve sahip oldukları ilmi özellikleri ele alırsak eğer, öğrencilerin sadece tek bir ilim ile ilgilenmeyip kıraat, fıkıh, hadis ve şiir gibi çeşitli ilim dallarıyla ilgilendiğini söyleyebiliriz.⁴⁵ Fakat öğrenmiş oldukları ilim, önem açısından bir sıralamaya tabi tutulursa ilk sırayı Kur'ân-ı Kerîm veya kırâat alır. Özellikle de Ebu'l-Esved'in ilk dönem öğrencileri olan Nasr b. Âsım (ö. 89/708), Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708), ve Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735) Kur'ân-ı Kerîm ve kırâat ile ilgili sahip oldukları bilgi ile ön plana çıkarlar. Bu dönem için şunu söyleyebiliriz: Sahabe-i kirâmın etkisinin hissedildiği dönemdir diyebiliriz. Hem Yahyâ b. Ya'mer hem de Abdurrahman b. Hürmüz sahabe ile bir araya gelen şahsiyetlerdir. Bu sebeple hangi ilimle daha çok meşgul oldukları burada ortaya çıkmaktadır.⁴⁶

Yukarıdaki paragraflarda ele almış olduğumuz dönem, yani Ebu'l-Esved ve öğrencilerinin yaşamış oldukları dönem, nahiv ilminin ilk defa ortaya çıktığı dönemdir diyebiliriz. Bu dönemde nahiv ilmi diğer Arap ilimleri ile birlikte mütalaa ediliyordu. Çünkü bu dönem de nahiv ilminin kaide ve kuralları tam olarak teşekkül etmemişti ancak kendisine özel bazı basit kaide ve kuralları bulunmaktadır. Yazılı olmaktan çok hafızalarda mevcut olan bu kaide ve kurallar bir disiplin içinde ele alınmamış ve taksimatlara da bölünmüş değildir.⁴⁷

⁴⁴ Mükrim, *Halkatu'l-meşkûd fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*, 31-35.

⁴⁵ Ali Ebû Mekârim, *Medhal ilâ târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Kahire: Dâru Ğarîb, 2008), 83-85.

⁴⁶ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrut: Muessestu'r-Risâle, 1979), 113.

⁴⁷ el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*, 132-133.

Nahiv ilmi, toplumsal bir ihtiyacı gidermek adına ortaya çıktığı için kaide ve kurallarının öğretimine başlanmıştır. Diğer ilimlerde mescitlerde ders halkalarında olduğu öğretilmiştir. Ancak toplum tam olarak rağbet göstermemiştir. Toplum, sonradan Araplaşan kesimlerin ve mevâli kimselerin nahiv ilminin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiklerini düşünüyorlardı. O yüzden ilk olarak onların nahiv ilmini öğrenmeleri gerektiğini dile getirmişlerdir.⁴⁸ Nahiv ilminin öğretimi bütün İslam şehirlerinde aynı anda başlamamıştır. Nahiv ilmi, ilk olarak Basra şehrinde ortaya çıktığı için ilk ders halkaları da orada oluşturulmuş ve daha sonra diğer İslam şehirlerine yayılmıştır. Abdurrahman b. Hürmüz Ebu'l-Esved'den aldığı nahiv ilmini Medine'ye taşımış ve nahiv öğretiminin Medine'deki öncüsü sayılmıştır. Onun için bazı kesimler nahiv ilmini ortaya koyan ilk kişinin Abdurrahman b. Hürmüz olduğunu dile getirmişler.⁴⁹

Ebu'l-Esved'den sonra öğrencileri istikra yöntemini kullanarak nahiv ilminin ilerleme kat etmesini sağlamıştır. Böylelikle nahiv ilminin kaide ve kurallarında bir artış olduğu gözle görülmüştür. Ancak bu dönemde bir olguyu bir başka bir olguya hamletme olarak tanımlanan kıyas yöntemi nahiv ilminde henüz kullanmaya başlanılmamıştır. Buna ek olarak nahiv ilminin, fıkıh ve kelam ilimlerinden herhangi biriyle bir şekilde etkilenme sürecine girdiği söylenemez.⁵⁰

1.2. SARF İLMİ

Sözlükte “*çevirmek, harcamak, döndürmek, sevk etmek, dağılması için bırakmak*” anlamında kullanılmaktadır.⁵¹ İstılahta ise biri ameli biri de nazari olmak üzere iki anlamı mevcuttur.

Ameli sarf, “*kök olarak kabul edilen kelimenin lafız veya manayla alakalı bir maksadı ifade edebilmek için farklı türevlerdeki (fîl, İsmi fâil, ismi mefûl, ismi tafdil, tesniye, cemii vb.) vezinlere dönüşmesi olayıdır.*”⁵²

Nazari sarf ise “*kelimelerin i'râb ve bina dışında kalan kuralları araştıran bir ilim dalıdır.*”⁵³ Son dönemin dil bilimcileri sarf ilmini tasrif ilmi ile eş anlamlı

⁴⁸ Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/209.

⁴⁹ el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî târîhi'n-nahvi'l-'Arabî*, 114.

⁵⁰ el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî târîhi'n-nahvi'l-'Arabî*, 133.

⁵¹ Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim ibn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l Lisanu'l-Arab, 1956), 8/90-91; Razî, *Muhtâru's-Sihah*, 324.

⁵² Ahmed el-Hamlâvî, *Şeze'l-'Arf fî Fenni's-Sarf* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 23.

olarak kabul ederken, ilk dönemin dil bilimcileri ise sarf ilmini nahiv ilminin bir parçası, devamı olarak, tasrif ilmini de sarf ilminin bir parçası olarak kabul etmişlerdir.⁵⁴ Sarf ilmi, çekimli fiillerle *mebni*, olmayan isimlerin maruz kaldığı hareke ve harf değişikliğini konu eder. Bir başka deyişle kelimelerin *ilâl*, *ibdal*, *kalp*, *idğam* ve *hazf* gibi durumlarını inceleyen bir ilim dalıdır.⁵⁵

1.2.1. Sarf İlminin Ortaya Çıkış Süreci

İlk dönemlerde kendi başlarına müstakil bir ilim olmayan nahiv ve sarf ilmi, bazen “el-‘Arabiyye” bazen de “en-nahv” ismiyle tek bir ilim dalı olarak anılıyorlardı. Her iki ilim dalının konuları da birbiriyle iç içeydi. Bunu yazılı bir biçimde günümüze ulaştıran ilk Arapça gramer kitabı olan es-Sîbeveyhi’nin “*el-Kitâb*” isimli eserinde görmekteyiz. Dildeki hatalı kullanımlar nahiv ilmini ortaya çıkarttığı gibi sarf ilminin de ortaya çıkmasındaki en önemli faktör olmuştur. Zira dil alimleri kelimenin kalıbında ve bünyesinde meydana gelen yanlışlıklara çözüm bulabilmek, irâpta hataların önüne geçebilmek için nahiv ilminin kaide ve kurallarını tespit ettikleri gibi sarf ilminde de meydana gelen hataların önüne geçmek için sarf ilminin kaide ve kurallarını tespit etmeye çalışmışlardır.⁵⁶ Dolayısıyla bu iki dalı aynı zaman diliminde teşekkül etmiştir. Arap dilinde hataların önüne geçebilmek için de bu iki ilmin dil kurallarını tespit etmek gerekir.

Sarf ilmini ilk tespit eden kişinin kim olduğu konusunda ihtilaflar mevcuttur. Arap dil tarihçilerden bazıları sarf ilminin meselelerini müstakil bir şekilde tasnif eden kişinin Kufe dil okuluna mensup Mu‘âz b. Muslim el-Herrâ’nın (ö. 187/803) olduğunu ifade etmişler. Ancak ilk dönemlerde Mu‘âz b. Muslim’in sarf ilgilendiği kaynaklarda geçse de onun böyle bir eserinin olduğuyla alakalı bilgilere rastlanılmamıştır. Celâluddîn es-Suyûtî de (ö. 911/1505) “*el-İktirah*” isimli eserinde sarf ilminin kuran kişinin Muâz b. Muslim dile getirir.⁵⁷ Şevkî Dayf “*el-Medârisu’n-nahviyye*” isimli eserinde, bu ilmi ilk tespit eden kişinin el-Halil b. Ahmed el-

⁵³ Abduh er-Râcihi, *et-Tatbîku’s-Sarfî* (Beyrut: Darü’n-Nahdati’l-Arabiyye, 2010), 23-27.

⁵⁴ Hulusi Kılıç, “Sarf” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009), 36/136; Çörtü, *Arapça Dilbilgisi / Sarf*, 22; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 188.

⁵⁵ İbn Uşûr, *el-Mukarreb*, 7; er-Râcihi, *et-Tatbîku’s-Sarfî*, 7-8; Kılıç, “Sarf”, 36/136.

⁵⁶ Hindâvî, *Menâhîcu’s-Sarfîyyîn*, 15; Abdullah Husran, *Merâhilu tetavvuri’d-dersi’n-nahvî* (İskenderiye: Dâru’l-Ma‘rife el-Câmi‘iyye, 1993), 96.

⁵⁷ es-Suyûtî, *Buğyetü’l-vu‘ât*, 2/290.

Ferâhîdî (ö. 173/790) olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Şevkî Dayf'a göre el-Halil b. Ahmed'in sarf ilmi ile ilgili kaide ve kuralları tespit edecek müstakil bir eser yazmamış olsa da bu ilme ait temel sayılacak kaide ve kuralları tespit edip onlarla ilgili terimleri belirlemiştir.⁵⁹

Günümüze ulaşan ilk müstakil sarf eseri hicrî III. asrın ortalarına doğru yaşamış Ebu Osman el-Mâzinî'nin (ö. 249/863) yazmış olduğu “*et-Tasrif*” isimdeki kitabıdır. Bu sebeple bazı dil tarihçileri el-Mâzinî'yi bu ilmin kurucusu olarak kabul ederler.⁶⁰ Ancak el-Mâzinî'den önce bu isimle eser yazan dilcilerin varlığı bilinen bir gerçektir. Ali b. Mübarek el-Ahmer (ö. 194/809) ve Sa'îd b. Mes'ade el-Ahfeş (ö. 215/830) bunlardan bazılarıdır. el-Mâzinî'den sonra da bu isimle eser yazan alimler mevcuttur. Muhammed b. Yezîd el-Muberrred (ö. 286/900), Ahmed b. Sehl Ebu Zeyd el-Belhi (ö. 322/934), Muhammed b. Ahmed b. Keysân (ö. 299/912), Ali b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/995), el-Hasan b. Ahmed b. Abdillâh el-Bennâ' (ö. 471/1079) Muhammed b. Ali el-Hevâşî (ö. 425/1033), onlardan bazılarıdır. Fakat bu alimlerin kitapları günümüze ulaşmamıştır.⁶¹

Sarf ilmine her ne kadar müstakil eserlerde değinilmişse de nahiv ilminin bir parçası olarak görülmeye devam etmiştir. Zira nahiv ilminin tarifinde sarf ilmine de yer verilmiştir. Örneğin İbnu's-Serrâc (ö. 316/929) nahiv ilmini şöyle tarif etmiştir. “*Nahiv, Arap diline ilk konuşan kişilerin kastettiği gayeye vakıf olana kadar ilk dönem alimlerinin tümevarım yoluyla tespit ettikleri ilimdir. Tümevarım yoluyla bil ki fâil merfû, meful bih mansûbtur ve ayne'l-fiili “yâ” veya “vâv” olan فعل kalıbındaki bir fiilin ayne'l-fiili قلم ve عاب örneğindeki gibi “elif” harfine dönüşür.*”⁶² Bu tariftten İbnu's-Serrâc'ın nahiv konularını üçe ayırdığı anlaşılmaktadır. Bu üç konudan ikisi nahiv ilmiyle alakalı iken; üçüncüsü sarf ilmi hakkındadır.

Görüldüğü üzere sarf ilmini ilk olarak ortaya koyanın kim olduğu konusunda alimler arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Nahiv ilmi gibi sarf ilmi de bugün

⁵⁸ Muhammed Ucâc el-Hâtib, *Usûlu'l-hadis 'ulûmuhu ve mustalahahu* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2006), 70; Sirâceddin Osman Avdî, *Mizânü's-sarf*, nşr. Abdülmecîd Murâdzehî Hâşî (Zâhidân: Fârûk-ı A'zam, 1386), 12; Muhammed İshâk İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, çev. Muhammed Rıza Teceddud (Tahran: İntişârât-i Esâtir, 1381), 110-111; el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/288.

⁵⁹ Dayf, *el-Medarisu'n-Nahviyye*, 34; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 189.

⁶⁰ Kılıç, “Sarf”, 36/136.

⁶¹ el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2/42.

⁶² Ebû Bekr Muhammed b. Sehl İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 1/35.

Ülkemizde hâlen Medreseler, İmam Hatip Okulları, İlahiyat Fakülteleri, İslami İlimler Fakülteleri, Edebiyat Fakültelerinin Arap Dili ve Edebiyatı bölümlerinde ve Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yüksek Eğitim Merkezlerinde okutulan ve büyük bir öneme haiz olan bir ilim dalıdır.

1.3. ARAP EDEBİYATINDA BELÂGATIN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Lgat mânası itibariyle ulaőmak ve varmak anlamlarına gelen belâgat kelimesi (بلغ) fiilinden türemiő bir isimdir. “*Buluğa ermek, kemâle erme, olgunlaőmak, tebliğ etmek, ifa etmek, deđiőmemek, devamlı olmak, zen göstermek, kâfi gelmek, etkili olmak, gnldekini etkili bir şekilde ifade etmek*” gibi mânalar, aynı kökten elde edilen diğer anlamlarıdır.⁶³

Terim anlamına baktığımızda ise herhangi bir zorlamaya uğratmadan, kolay ve anlaşılır bir őeklide insanın aklında etki bırakarak muktezay-ı hale uygun bir şekilde söz söylemektir.⁶⁴ Buradan şu anlamı çıkarabiliriz; güzel ve doğru bir şekilde sz yerinde söylemek. Böyle söyleyen kiőiyeye de “beliğ” denilir. Belâgat kelimesi hakkında aynı zamanda şunları da söyleyebiliriz. Mteallikâtının durumu olsun, sözün kısımları olsun ve bunların halleri neyi gerektiriyorsa bunları uygun bir şekilde ifade etmek için hakikat, mecaz ve kinaye gibi kısımlardan faydalanır. Aynı zamanda lafzi ve fikri güzelliklerden de bahseder.⁶⁵

Arap dünyasında belâgat ilmine dair ilk çalışmalar edebî tenkit şeklinde başlamış, daha sonra İslam’ın gelişi ile birlikte Kur’an-ı Kerim’in muciz bir kitap olması hasebiyle edebi tenkit faaliyetleri daha da hız kazanmıştır.⁶⁶ Arap dili ve edebiyatıyla alakalı ilimler içerisinde bağımsızlığına en geç kavuőan belâgat ilmidir.

⁶³ Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, 421; Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, thk. M. ‘Abdusselam Harûn (Kahire: -Kütübi’l-İlmiyye, 1948), 88-96; Muhammed bin Ahmed el-Ezherî, *Tehzibü’l-Luğa* (Beyrut: Daru’l-İhyâ, 2001), 8/139; Eb’l- Fadl Cemaluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisan’l- Arab* (Beyrut: Vezaretü’ő şuuni’l-İslamiyyeti ve’l-Evkaf, 1988), 20/419; Muhammed Ali et-Tahânevî, *Mevsu’at-u Keşşâf İstilâhâtu-l-Funûn ve-l Ulûm*, thk. Ali Dahrûc, ev. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Mektebet-u Lübnân, 1996), 1006; Ali el-Cârim - Mustafa Emin, *el-Belâgatu’l-vâdiha* (Kahire: Dâru’l-Maârif, 1999), 8; Nusrettin Bolelli, *Belagat; Beyân-Me’ani-Bedi’ İlimleri Arap Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), 27-29; M.Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (İstanbul: Enderun Yayınevi, 1989), 21.

⁶⁴ Seyyid şerif el-Cürcânî, *et-Ta’rifât* (İstanbul: Darul Kutubil İlmiyye, 1253), 25; Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Mevzû’âtu’l-’Ulûm*, ev. Mehmed Efendi Kemaleddin (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313), 1/228-242.

⁶⁵ Abdurrahman Fehm, *Medresetu’l-Arab* (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1304), 207.

⁶⁶ Ahmet Bulut, “Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve Belâgatın Tarihî Seyri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000), 143.

Çünkü Kur'an-ı Kerîm muciz bir kitaptı ve onun îcâzını her insan anlayamıyordu. Müslümanların bu konu üzerinde uzunca bir süre çalışmaları gerekiyordu. Bu sebeple belâgatın ilkeleri, metotları ve terminolojisi üzerinde beklemek gerekiyordu. Ancak bu şekilde belâgat ilmi bağımsızlığına kavuşabilirdi. Belâgat ilmi bağımsız bir hal alıncaya kadar bu süreç içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Örneğin “*Mecâzü'l-Kur'ân*” isimli eserlerde fesâhat ve mecaz, el-Câhız'da (ö. 255/869) beyân, İbnu'l-Mûtez'de (ö. 296/908) bedî, Kudame b. Cafer'de (ö. 337/948) nakdü's-şîir, Ebû Hilal el-Askerî'de (ö. 400/1009) es-sinaateyn, İbn Sinan el-Hafacî'de (ö. 466/1073) fesâhat, Abdülkâhir el-Cürcânî'de (ö. 471/1078) belâgat ve delâilü'l-îcâz, ez-Zemahşeri'de (ö. 538/1144) meânî ve beyân, Bedrüddin b. Mâlik'te meânî, beyân ve bedî, son olarak Hatîb el-Kazvînî'de (ö. 739/1338) ulûmü'l-belâga isimleriyle anılmıştır. Son dönem müelliflerden olan Tâhâ Hüseyin (ö. 1889-1973) belâgat ilmi için beyân kelimesini, Emîn el-Hûlî (ö. 1895-1966) ise fennü'l-kavl tamlamasını kullanmıştır.⁶⁷

Belâgat, insanın doğuşuyla birlikte ortaya çıkar. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de. “*O insanı yarattı ve ona gönlündekini söz ve yazı olarak nasıl beyân edeceğini öğretti.*”⁶⁸ buyrulmaktadır. Ayette de Allah'ın (c.c.) buyrulduğu üzere belâgat ilmi bir ilim halini almadan önce de bir meleke olarak insanların, özellikle edip, yazar ve şairlerin dilinde mevcuttu. Bu açıdan bakıldığında Cahiliye dönemi şiirinde, bu dönemin kâhinlerinin dilinde, hatta halkın dilinde, Kur'an'da, hadiste ve daha pek çok sanatlarda belâgat mevzularını görmek mümkündür. Ancak burada bizi ilgilendiren belâgat bu dönem içerisinde yabancı tesirine uğramıştır. Bu ilmin müstakil bir ilim hali alması İslam'dan sonradır. Çünkü daha yeni inen Kur'an-ı anlama gayesi mevcuttu. Dil bakımından üstün olan Kur'an'ın bu yönü vurgulanmak için kelâm alimleri tarafından ele alınmış ve incelenmiştir. Yani ilk dönemler için şunu diyebiliriz. Belâgat; kelam ve tefsir ile iç içe bir durumdaydı. Kelâm alimlerince üzerine durulması, mantık ilminin belâgatın şekillenmesindeki belirleyici rolünü daha da artırmıştır. Bu dönemden günümüze kadar belâgat ilminin dolaylı

⁶⁷ Hulusi Kılıç, “Belâgat” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 5/380.

⁶⁸ Rahman: 55/3-4.

olarak ele alındığı Mecâzu'l-Kur'an veya Me'ani'l-Kur'an türünde pek çok çalışma intikal etmiştir.⁶⁹

İslam'dan önceki Arap toplumunun dili iyi, güzel ve etkileyici bir şekilde kullandığını biliyoruz. Kur'an'ın inşiyle birlikte Kur'an'ın dilinin kusursuzluğuna karşı âciz kaldıkları için bu hususta herhangi bir metin ortaya çıkaramamışlardır. Bu sebeple çoğu şairler Kur'an'a meydan okumuşlardır. Yakın bölgelerden gelen şairlerin şiirlerinin değerlendirmesi ve bunlar hakkında hüküm vermesi için bir çeşit şiir mahkemelerine şiirlerini arz ettiklerini, kaynaklardan öğreniyoruz. Çünkü burada sadece kabul gören şiirler onaylanıyordu. Örneğin Arapların meşhur şairi olan Nabiga Süku'l-Ukaz denilen bu panayırların birinde bir çadır kurardı ve burada Arabistan'ının uzak bölgelerinden gelen şairler onun önünde şiirlerini okurlardı müellif de hüküm verirdi.⁷⁰ O devrin şairlerinden bahseden kaynaklar lafız ve mâna ile bunların uyumlu olup olmaması açısından titizlikle üzerinde durduklarını ifade ederlerdi. Dolayısıyla daha sonraki süreçlerde müstakil bir ilim haline gelecek olan belâgatın birçok konusu kavram olarak o dönemden gelmektedir. Bu sebeple bu dönemi inceleyen araştırmacılar belâgatın ilk dönemlerde bir edebiyat eleştirisi olarak ortaya çıktığını dile getirirlerdi.⁷¹

İslâm'ın doğuşundan sonra ise bu edebî tenkit mülâhazaları Kur'an ve hadislerin sunduğu örneklerle daha da gelişmiştir. Kur'an, kendisinin anlaşılma için gönderildiğini birçok yerinde vurguluyordu. Kur'an'ın metnine bakanlar ondaki bazı kelimelerin gerçek anlamları dışında kullanıldığını, bir hükmün farklı yollarla ifade edildiğini ve bunu ses tekrarlarıyla ahengin yakalanmış olduğunu görüyorlardı. Kur'an'ın metni aynı zamanda dil konusunda ileri derecede olan Arapların onun benzeri bir kitap ortaya koyamayacakları iddiasıyla meydan okuyordu. Kendilerinin kullandığı harfleri ve kelimeleri kullanan Kur'an nasıl olurda onları âciz bırakabiliyordu. İşte bu sorunun cevabını bulabilmek için araştırmalar yapmaya başlandı. Başlangıçta sadece Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik çalışmalar ortaya konmaya başlandı. Ayrıca fetihlerle birlikte İslam'ın genişleyen topraklarındaki insanlara İslam'ın esaslarının etkileyici bir tarzda anlatılma ihtiyacı da vardı. Dini bir

⁶⁹ Kılıç, "Belâgat", 5/381

⁷⁰ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973), 15.

⁷¹ Şaban, *Türk-Osmanlı Âlimleri*, 6.

temele dayanan bu yaklaşımlara daha sonralarında siyasi ve sosyal sebeplerde eklendi. İslâm'a yeni giren ve Arap olmayan unsurlar Kur'an dilini iyi bir şekilde biliyordu. Ancak zamanla toprakların daha genişlemesi ve Şuûbiyye adı verilen akımlar Arapların her sahadaki üstünlüklerine başkaldırarak Arapçaya belli yönlerden saldırmaya başlamışlardı. İşte bu saldırılara cevap verilebilmesi için dilin ve edebiyatının üstün yönlerinin araştırma konusu olması gerekiyordu. Yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte kültür hayatlarında gelişmeler oldu ve edebi ürünlerin konularını da değiştirdiler. Şair ve hatipler birçok yeni edebi görüşler ortaya koydular.⁷²

Abbasilerin ilk zamanlarında İslam medeniyetinde ilerleme kaydetmesi ve yabancı kültürlerin tesiri ile birlikte belâgat konusundaki düşünceler daha da belirginleşmiştir. Bu dönemde Arap kökenli olmayan şair ve divan kâtipleri, kendi medeniyetlerinden getirmiş oldukları üslup ve dille alakalı hususları yazılarına nakletmişlerdir. Şairler, yazmış oldukları şiirlerinde kendilerinden önce yazılan şiirlerden ayırmak için birtakım ölçütler geliştirmişler ve kendilerinin geliştirmiş olduğu bu edebi ürünlere de "bedî" ismini vermişlerdir. Ayrıca dil alimleri önceki dönemlerden başlayarak eski dönemlere ait şiir ve dil kurallarını değerlendirirken üslup ve beyân ilmi ile alakalı hususları ele almışlardır. Kelâm ilmiyle de ilgilenen dil alimleri büyük bir kısmı talebelerine görüşlerini aşılarken onlara nasıl daha güzel bir şekilde açıklarlar, hasımlarını nasıl alt ederler, dinleyen insanların zihin ve gönüllerinde nasıl etki bırakırlar; işte bunları yapabilmek için kendi dönemlerine kadar ki belâgatla alakalı Arapların ortaya çıkarmış oldukları düşünceleri incelemekle kalmamışlar, aynı zamanda Yunan, Hint ve Fars düşüncelerini de ele almışlardır.⁷³

Bu çalışmalar, ileride bir ilim dalı halini alacak olan belâgatın temellerini oluşturmuştur. Nitekim el-Ferrâ (ö. 207/822), *Meânî'l-Kur'an* isimli eserinde

⁷² Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 6.

⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/31; İsa Güceyüz, *Belâgat Literatürünün Tarihi Seyri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015), 78.

takdîm-tehîr, îcâz-itnâb gibi meânî konularından bahsederek konunun ilk prensiplerinin tanınmasına yardımcı oldu.⁷⁴

Emevîler döneminin sonlarına gelindiğinde ortaya çıkan nesir sanatının da belâgat ilminin gelişmesinde katkısı olmuştur. Bu gelişim Abbasiler döneminde de devam etmiştir. İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 143/760) birtakım söylemleri artık meânî ilminin bazı kaidelerine işaret ediyordu. Büyük mutezile alîmi el-Câhız (ö. 255/839) “Yunanlıların felsefe, Türklerin hat sanatlarında üstün olduğu gibi Araplarında dil ve edebiyat sanatında diğer milletlere üstün olduğunu söyler.” el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* isimli çalışmasında belâgatın lafız mâna uyumu, kelime seçimi, itnâb, îcâz, harflerin çıkış yerleri ile yine harflerin ve kelimelerin uyuşup uyuşmaması gibi konuları ele alır. Yine bu eserde seci, üslûbî hakîm, taksim, iktibas, izdivaç, taksim, lügaz, hezl, ihtiras, ta'rîz, itirâz, kinaye, istiâre gibi konuları da ele alır. el-Câhız, *Kitâbu'l-Heyevân* isimli eserinde ise mecaz, hakikat, istiâre, teşbih, mesel ve kinaye, serikâtu's-şî'riyye ile ilgili konulara işaret etmiştir. el-Câhız bu ilme yaptığı katkılarından dolayı belâgat ilmini kuran kişi olarak kabul edilir.⁷⁵

Yapılan fetihler sonucunda itikadi meselelerin yabancı akımlar ve inançlar karşısında savunulma ihtiyacı, kelâm ilminin doğuşuna katkı sağladığı gibi aynı ihtiyaç Kur'an dili olan Arapçanın gramerinin kurallarının tespit edilmesi gereğini de ortaya çıkarmıştır. Bu gaye ile yapılan dil çalışmaları içinde belâgatın birçok konusu da ele alınmıştır. Mesela Sibeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb* isimli çalışmasında daha sonraki dönemlerde meânî ilmi içinde ele alınacak birçok konu işlenmiştir. İbnu'l-Kuteybe (ö. 276/889) ve el-Muberrred (ö. 285/898) gibi dönemin önemli dil alimleri onlarla aynı ekole mensup önceki alimlerin belâgat ile alakalı görüş ve düşüncelerini harmanlayarak eserler yazmışlardır. Ancak tutucu ve muhafazakâr anlayışlarından dolayı kayda değer yeni görüşler ortaya koyamamışlardır. Buna mukabil kelâm alimleri daha aksiyoner ve görüşlerinde daha mutedil idiler. Kendilerinden öncekilerinin miras bıraktığı kültür birikimine ve görüşlere baktıktan sonra diğer milletlerin edebiyatla ilgili görüşlerine ihtiyat kaydıyla da olsa yöneliyorlardı.⁷⁶

⁷⁴ Zülfikar Tüccar, *el-Ferrâ, hayatı, eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Basılmamış Doktora Tezi, 1987), 202.

⁷⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 8

⁷⁶ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin Teracimu Musannifiyyi'l-Kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993), 2/297; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 3/773.

III/IX. asırdan itibaren belâgat sahasında Yunan Felsefesine ve onların görüşlerine önem veren yeni bir çevre belirmeye başlamıştır. *el-Hamâse* isimli çalışmasıyla bilinen meşhur Arap şairi Buhtûri (ö. 284/897) ve muhafazakâr dilciler yeni çıkan bu terimlerden ve felsefecilerden oldukça yakınıyorlardı.⁷⁷

el-Bedî adlı eseriyle tanınan meşhur Abbasi halifesi İbnu'l-Mutez (ö. 296/908) felsefecilere ve onlar gibi Arap gramerine karşı olan Araplar dışındaki unsurlara karşı koymuştur. İbnu'l-Mutez eserinde sonradan ortaya çıkan edebiyatçıların ve şairlerin herhangi yeni bir şey ortaya koymadıklarını, aksine bunun Kur'an'da hadiste, eski Arap şiirlerinde ve hatta halkın konuşma dilinde bile var olduğunu, terim haline gelmeden önce de bedî sanatında ve birçok üslup hususiyetlerinin değerinin bilincinde olarak kullanıldığını örnekleriyle ortaya koymuştur. Daha sonra gelenler bunları daha fazla vurgulayarak kullanmışlardır. Edebi sanatlara dair ilk müstakil eserlerden biri olarak kabul edilen *el-Bedî* isimli eserde İbnu'l-Mutez, istiâre, kinaye ve teşbih gibi beyân sanatları ile bedî sanatını toplamıştır. Kendisi bedî sanatının çerçevesini çizmiş, terimlerini tespit etmiş şekilde ortaya koyan ilk kişi olarak kabul edilir.⁷⁸

Kelâm alimleri, Kur'an-ı Kerim'i belâgat açısından incelerken daha çok îcâz konusu üzerinde durmuştur. Ve bu alimler tarafından ele alınan bu çalışmalardan biri de (ö. 384/994) tarihinde vefat eden *en-Nuket fi îcâzi'l-Kur'an* isimli eserin sahibi olan er-Rummânî'dir. Müellif bu eserinde Kur'an-ı Kerim'in îcâzına yönelik açıklamalarda bulunuyordu. Kur'an'daki îcâzı incelerken belâgata oldukça geniş yer vermiş, fasıla, istiâre, teşbih ve mübalağa gibi konuları ele almıştır. Ondan sonra gelen Eşarî mezhebi alimlerinden biri olan Bâkılânî (ö. 403/1013) belâgat açısından Kur'an'ın nazmının zirve oluşuna dikkat çekerek mucizevi oluşunu bedî sanatına bağlı olmadığını söylemiştir. Aynı zamanda ele almış olduğu çalışmasında da bedî sanatına ait özellikleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Onu daha sonra dönemin mutezile alimlerinden biri olan Kâdî'l-Kudât Abdulcebbâr (ö. 415/1025) takip etmiştir. O Kur'an'ın fesâhatı ile ilgilenmiş, fesâhatı gramer bağlantılarına ve terkip biçimlerine bağlamıştır. Abdulcebbâr'a göre kelimelerin telaffuz edilişi ve dinlenilmesinin, biçim güzelliğinin olması, akıcı ve kolay olması fesâhatte tek başına

⁷⁷ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 8

⁷⁸ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 9

yeterli olmaz. Bu sayılanların hepsi elbette fesâhata dâhildir. Ancak esas olan şey tamlamaların özellikleri, cümle yapısı ve sözün edasıdır. Bu görüşleri ile o, daha sonra gelecek olan Abdülkâhir el-Cürcânî'ye ilham olmuştur.⁷⁹

IV/X. asırdan itibaren el-Bâkılânî (ö. 403/1012) *Î'câzu'l-Kur'an*, Ebû Hilal el-Askeri (ö. 390/1005) *es-Sınâ'ateyn*, İbn Tabâtabâ (ö. 322/933) *İyâru's-şiiir*, Hasan el-Amidi (ö. 371/981) *el-Muvâzene beyne Ebi Temmâm ve'l-Buhtûri*, Şerif er-Razi (ö. 406/1015) *Mecâzâtü'l-âsâri'n-Nebeviyye ile Telhîşü'l-beyân 'an Mecâzâtü'l-Kur'an* adlı birçok edebi tenkit kitabının yazıldığını görmekteyiz.⁸⁰

VI/XI. asrın ikinci yarısından sonraya baktığımızda karşımıza ilk olarak *el-Umde fi mehâsini's-şi'r ve âdâbihi* adlı eseriyle Kuzey Afrikalı el-Hasan b. Reşik el-Kayravânî (ö. 463/1071) gelmektedir. el-Kayravânî eserinde şiiir, beyân ve bedî sanatlarının tarif ve izahına yer verir. Geniş bir şekilde şiiir sanatı ve şairlerle ilgili bütün konuları ele aldıktan sonra sırasıyla belâgatla ilgili konuları İbn el-Mukaffa, el-Mubberred, İbnu'l-Mutez ve er-Rummânî gibi edip ve şairlerin görüş ve sözlerini naklederek oldukça geniş bir şekilde incelemektedir. el-Kayravânî, belâgat sahasındaki öneminin yanı sıra şiiir tenkidi için de önemli olan bu eserinde Ebû Hilal el-Askeri gibi otuz beş bedî sanattan bahseder ama bazı terimlerin izahında farklılıklar bulunmaktadır.⁸¹ Yine müstakil eser yazan müelliflerden birisi de Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1074)'dir. O, *Sırru'l-fesâha* isimli eserinde özellikle beyân ve bedî konularında önceki alimlerin görüşlerini naklederek tenkitli görüşler ve bilgiler sunmakta, fesâhat ve belâgat sözcüklerini birbirinden ayrı terimler olarak belirginleştirmektedir.⁸²

VI/XI. asrın sonlarına doğru belâgat ilmi en parlak devrini yaşadı. Bu devirde belâgat ilmine yeni bir bakış açısı getiren Abdülkâhir el-Cürcânî'yi görmekteyiz. Belâgat ilminin hemen hemen bütün konularını inceleyen el-Cürcânî bunları iki ana bilim dalı altında toplamıştır. Bu sahada yazdığı *Delâilü'l-îcâz* ve *Esraru'l-belâga* isimli eserlerinde belâgat mevzularını incelerken her konuya canlı bir varlıkmiş gibi

⁷⁹ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Melâyîn, 1984), 5/134.

⁸⁰ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 3/263; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 46-47.

⁸¹ İbn Reşik el-Kayravânî, *el-Umde fi mehâsini's-şi'r ve naqdihi'nin mukaddimesi*, nşr. Muhammed Karkazan (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988); Abdulazîz Atik, *Tarîhu'l-Belâgati'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1987), 228.

⁸² Atik, *Tarîhu'l-Belâgati'l-'Arabiyye*, 236.

yaklaşarak tarif ve izahlarını manzum ve mensur metinler içerisinde okuyucunun hislerine sunmuş ve doğrudan onun zevkine seslenmek istemiştir.⁸³

Yine bu devrin önemli alimleri arasında yer alan diğer bir önemli şahsiyet, müfessir, dil alîmi olan Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'dir. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* isimli tefsirinde Abdülkâhir el-Cürcânî'nin ortaya koymuş olduğu belâgat nazariyelerini onun üslup ve tarzına uygun olarak Kur'an'da başarıyla tatbik etmiştir. Bir müfessirin meânî ve beyân ilimlerini derinlemesine bilmesi gerektiğini belirten ez-Zemahşerî, tefsirine başladığı ayetlerin özellikle belâgat yönlerine temas ederek Abdülkâhir'in belâgat anlayışı ile açıklamış ve bu arada gereken yerlerde kendine özgü görüşlerini de belirtmiştir.⁸⁴

Edip ve müellifler arasında bedî sanatlara olan eğilimin arttığı bu asırda, Reşiduddin el-Vatvat (ö. 573/1177) *Hadâiku's-sihr fî dekâiki's-şi'r* isimli eseriyle dikkat çeker. Aslen İranlı olan bu şair ve edip, Farsça olarak yazdığı bu eserinde şiir sanatının yanı sıra özellikle Arap kaynaklı bedî sanatlarını Fars edebiyatında uygulamak istemiştir. Nitekim eserinde görülen bol miktardaki klasik Arap şiirinden örnekler ile bizzat kendisinin nazmettiği Arapça şiirler, müellifin bu çabasını gösterir.⁸⁵

VIII/XIV. asra baktığımızda belâgat ilmi artık tümüyle diğer edebi ilimlerden ayrılarak başlı başına bir ilim olarak ortaya çıkması bakımından önem teşkil eder. Bu asırda meânî, beyân ve bedî ilimleri olmak üzere üç ana bölüm içinde belâgatla ilgili bahislerin tamamının tespit edilip ıstılahlarının istikrara kavuştuğunu, bütün tarif ve kurallarının belirlendiğini ve muhteva bakımından günümüze kadar gelen son şeklini aldığını görmekteyiz. Fakat bu asır, teknik ve içerik yönünden görülen bu gelişmelerin yanı sıra, belâgat konularının mantıki kural ve kaideler içinde sıkıştırılarak donuklaştırıldığı, eski canlılık ve parlaklığını kaybettiği bir dönem olması bakımından belâgat ilmi için son derece talihsizlik olmuştur. Önceki müellifler birer şair ve edip olmaları açısından beşeri zevk ve duygulara hitap eden

⁸³ Şevkî Dayf, *el-Belâga Tatavvur ve Tarih* (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1983), 160.

⁸⁴ Dayf, *el-Belâga Tatavvur ve Tarih*, 219; Atik, *Tarihü'l-Belâgati'l-'Arabîyye*, 259.

⁸⁵ Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I - Başlangıçtan XVI. Asra Kadar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1996), 303-304.

belâgatla ilgili konuları açıklarken, işledikleri her konuyu bizzat yaşayarak anlatmış ve canlı misaller içinde okuyucunun hislerine seslenmişlerdi.⁸⁶

Belâgat tarihinde unutulmaz bir yere sahip olan diğer önemli bir şahsiyet de Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)'dir. er-Râzî, belâgat ilminin usul, kaide ve delillerinin tespiti hususunda Abdülkâhir el-Cürcânî'nin çalışmalarını takdirle karşılamış ve bu sahada yazmış olduğu *Nihayetu'l-i'câz fî dirayeti'l-i'câz* adlı eserinde Abdülkâhir el-Cürcânî'nin belâgatla ilgili dağınık ve tertipsiz haldeki bahisleri, kendine özgü bir tarzda sistemli ve planlı bir şekilde özetlemiştir. Bu arada diğer bazı belâgat alimlerinden de yer yer alıntılar yapmıştır. er-Râzî, eserini bir mukaddime ve iki bölüm (cümle) başlığı altında üç ana kısma ayırıp her üç kısmı da kendi içinde alt bölüm ve bablara ayırmıştır. Meânî, beyân ve bedî bahislerini ele aldığı birinci bölümün ardından, ikinci bölümde bedî sanatlarla meânînin bazı konularını yine beraber işlemiştir. Fakat bütün bunlar olmasına rağmen el-Cürcânî'de görülen o ifade canlılığı ve okuyucunun iç dünyasını etkisi altına alan üslubun kaybolduğu görülmektedir.⁸⁷

Hiç şüphesiz VIII/XIV. asrın belâgat sahasındaki en önemli siması Sirâceddin Ebu Yakûb Yûsuf b. Muhammed es-Sekkâkî (ö. 626/1229)'dir. Otuz yaşına kadar maden işleriyle uğraşan âlim daha sonra ilimle ilgilenmiş ve başta felsefe olmak üzere kelâm, mantık, fıkıh ve fıkıh usulü, dil ve belâgat eğitimi almıştır. Eserleri arasında en önemlisi *Miftâhu'l-'ulûm* adlı kitabıdır. Üç ana bölüme ayırdığı kitabının birinci bölümünü ıstikak ve sarf ilmine, ikinci bölümünü nahiv ilmine ve üçüncü bölümünü meânî ve beyân ilmine tahsis etmiş, ardından belâgat ve fesâhat ile ilgili bir bahisten sonra bedî ilmini ele almıştır. es-Sekkâkî esas şöhretini, kitabının üçüncü bölümüne tahsis ettiği belâgat ilmiyle kazanmıştır. Çünkü o, bu bölümde belâgat ilmine son şeklini vermiş ve kendisinden sonra kitabının bu derece ilgi görmesini sağlamıştır. Elde ettiği başarıda kendisinden önceki alimlerin rolü büyüktür. es-Sekkâkî; el-Cürcânî, ez-Zemahşerî ve er-Râzî'nin görüşlerini ustaca ele almış ve iyi bir mantık süzgecinden geçirerek tekrar yoğurmuş neticede böyle muazzam bir eseri bizlere miras bırakmıştır. Ele aldığı çalışması daha kapsamlı olmuş, olayları ele alış

⁸⁶ Şaban, *Türk-Osmanlı Âlimleri*, 13.

⁸⁷ Dayf, *el-Belâga Tatavvur ve Tarih*, 271; Atik, *Tarîhu'l-Belâgati'l-'Arabiyye*, 269.

tarzı daha düzenli bir hal almıştır. Verdiği misalleri, önceki müelliflerin uzun tahlillerinden soyutlayarak mantıki kurallarla izah etmiştir.⁸⁸

Konuları bu şekilde ele aldığı belâgat bölümünü bir mukaddime ve iki fasıldan oluşacak şekilde düzenlemiştir. Mukaddime kısmında meânî ve beyân ilimlerinin tarifini, birinci fasılda “kanun” başlığı altında iki grupta isnâd, müsned, müsnedün ileyh, vasıl ve fasıl, îcâz-itnâb, talep cümlelerini ve ayrıca fiillerin müteallikâtı ile kasır bahsini; ikinci fasılda üç “fasıl” içinde sırasıyla istiâre, teşbih ve kinâye konularını işlemiş, sonra bedî ilmine ayrı bir bölüm açarak burada iki “kısım” içinde manevi ve lafzi sanatları açıklamıştır. Daha sonra esere, meânî ilminin tamamlayıcısı olarak kabul ettiği istidlâl ve şiir ilmine ait müstakil iki bölüm ilave eden es-Sekkâkî, eserinin sonunda “hatime” diye küçük bir bölüm içinde İrşad ez-zullâl başlığı altında Kur’an’ı lafız, i’râb, mâna ve belâgat yönünden eleştirenlerin tutarsız iddialarını çürütmek üzere verdiği cevaplara yer vermiştir.⁸⁹

Belâgatın gelişmesinde son halka olarak görülen ve önemli bir alîm olan es-Sekkâkî, önceki müelliflerin kolay, anlaşılır ve etkileyici üslubundan ayrılarak felsefeye olan merakı sebebiyle Yunan bilim ve ıstılahlarını Arap üslubunda tatbik etme çabası ile uzun ve güç ibareler kullanmıştır. Netice de bu tarz ifadeleri okuyucu anlamakta güçlük çekmiş ve zorlanmıştır. Fakat ileride ele alacağımız çalışmalardan da görüleceği üzere daha sonraki yıllarda yazılan şerh ve hâşiyelerle bu tarz anlaşılmayan okuyucuyu zorlayan ifadeleri anlaşılır kılmış ve gördüğü ilgi zamanla artmıştır.⁹⁰

Bu asırda belâgat ilminde böyle değişiklikler olmakla birlikte eski geleneği sürdürmek isteyen müellifler de çıkmıştır. Bunlar arasında Ziyaeddin İbnu’l-Esir’i (ö. 637/1239) görmekteyiz. O, *el-Meselu’s-sâ’ir fî edebi’l-kâtib ve’s-şâ’ir* isimli eserinde belâgatı, kuru kaide ve mantıki kurallar içine sıkıştırılmaya çalışıldığı bir dönemde şahsına özgü bir üslup ile insanın his ve zevkine hitap eden canlı bir sanat olarak işlemiş ve en az önceki belâgatçılar kadar başarı göstermiştir. Yine Ahmed b. Yûsuf et-Tifâşî (ö. 651/1253) *el-Bedî* ve Abdulvahid b. Abdulkarim ez-Zimlekânî (ö.

⁸⁸ Şaban, *Türk-Osmanlı Âlimleri*, 14.

⁸⁹ Dayf, *el-Belâga Tatavvur ve Tarih*, 287; Atik, *Tarîhu’l-Belâgati’l-‘Arabiyye*, 273-277.

⁹⁰ Katib Çelebi, *Keşfü’z-zûnun an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, ed. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941), 1/1762-1767; Dayf, *el-Belâga Tatavvur ve Tarih*, 286; Atik, *Tarîhu’l-Belâgati’l-‘Arabiyye*, 271.

651/1253) *et-Tibyân fi ilmi'l-beyân* isimli eseriyle bu dönemde adından söz ettirmişler. Bedreddin Muhammed b. Cemâleddin b. Mâlik, (ö. 686/1287) *el-Misbâh fi 'Ulûmi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî* adlı eserinde *Miftâhu'l-'ulûm*'un üçüncü kısmını hülâsa ederek muğlak ifadelerinden soyutlamış ve edebi sanatlar için ilk defa “bedî” terimini kullanmıştır. Asrın sonlarına doğru vefat eden Muhammed b. ‘Amr et-Tenûhî (ö. 692/1283) ise *el-Aksa'l-karîb fî 'ilmi'l- beyân* isimli eserinde ağırlıklı olarak mantıki konuları ve nahiv konularını işlemiş ve belâgat ilmi için ön bilgiler olarak gördüğü bu iki ilmin önemini vurgulamak istemiştir.⁹¹

IX/XVI. asra gelindiğinde, belâgatın bugünkü haliyle meânî, beyân ve bedî olmak üzere üç müstakil ilimden oluşarak tam kimliğine kavuşup, İslami ilimler içinde bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Bunda kuşkusuz büyük pay bu asırda yaşamış olan Hatîb el-Kazvînî'nindir. O, *Telhîşü'l-Miftâh* isimli eserinde *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserin belâgatla ilgili üçüncü kısmında gördüğü muğlak ve anlaşılması zor ibare ve bahisleri sade ve akıcı üslubuyla açıklamış, faydasız gördüğü felsefî ve mantıki görüşleri terk ederek hülâsa etmiştir. Bunu yaparken bazı yerlerde es-Sekkâki'nin tarif ve tanımlamalarını bütünüyle kaldırarak, önceki alimlerin ve kendisinin görüşlerini eklemiştir.⁹²

Üslup, muhteva ve plan bakımından aslını geride bırakan bu eserde müellif, bir “mukaddime”, üç “fen” ve bir “hatime” diye beş esas bölüm açarak; mukaddimede fesâhat ve belâgat meselelerini, meânî ilmine ait birinci fende sekiz bab içerisinde sırasıyla isnâd, müsned ileyh, müsned, müteallekâtu'l-fiil, kasır, inşâ, fasıl-vasıl ve îcâz-itnâb-musavât konularını; beyân ilmine ayırdığı ikinci fende üç bab içinde teşbih, istiâre ve kinâye konularını; bedî ilmine ayırdığı üçüncü fende iki bab içinde manevi ve lafzi sanatları ve nihayet hatime'de serikatu's-şî'r ve ilgili konuları işlemiştir.⁹³

el-Kazvînî, yaptığı bu çalışmayı yeterli görmemiş ve daha sonra eserini daha *el-Îzâh* (li-muhtaşari *Telhîşü'l-Miftâh*) ismiyle şerh etmiştir. Bu çalışmasında el-Cürcânî'nin ve ez-Zemahşerî'nin eserlerinden istifade etmiş, yine kendince eksik

⁹¹ Şaban, *Türk-Osmanlı Âlimleri*, 15.

⁹² Hatîb el-Kazvînî, *Telhîşü'l-Miftâh*, thk. Nevzat H. Yanık vd. (İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, 2001), 22.

⁹³ Şaban, *Türk-Osmanlı Âlimleri*, 16.

gördüğü hususları ilave ederek, *Telhis*'te özetlediği konuları daha ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir.⁹⁴

Yazıldığı asırdan itibaren eğitim-öğretim müesseselerinde ders kitabı olarak okutulan ve halen günümüzde bu özelliğini koruyan bu iki eser, daha sonraları şerh hâşiye ve tâlik gibi birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar arasında *Telhîş* ile ilgili, Muhammed b. Muzaffer el-Halhali'nin (ö. 745/1344) *Miftâhu Telhîşî'l-Miftâh*'ı, Bahuddin es-Subki'nin (ö. 773/1372) '*Arâsu'l-efrah*'ı, Muhammed el-Bâberti'nin (ö. 786/1384) *Şerh Telhîşî'l-Miftâh*'ı, Sadeddîn et-Teftazânî'nin (ö. 792/1390) *el-Muṭavvel* ile *el-Muhtasar*'ı, İbrahim b. Muhammed b. 'Arabşah el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) *el-Etvâl*'ı ve İbn Yakûb el-Mağribî'nin (ö. 685/1286) *Mevâhibu'l-fettah*'ı ve onun *el-İzâh*'ı ile ilgili olarak; Osmanlı alimlerinden özellikle Cemaleddin Aksarâyî'nin (ö. 791/1388-89) *İzâhu'l-izâh*'ı ile Alaeddin Ali el-Esved'in (ö. 800/1397) *Şerhu'l-İzâh*'ı unutulmamalıdır.⁹⁵

Belâgata dair eser verenler arasında büyük dil ve kelam alîmi Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin ayrı bir yeri vardır. Anadolu'ya da gelmiş olan bu alîmin birçok sahada kaleme aldığı eserler oldukça ilgi görmüş ve aynı zamanda Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Bunlar arasında belâgatla ilgili olarak yazdığı üç eseri vardır. Bunların ilki (748/1347) tarihinde tamamladığı *el-Muṭavvel* isimli *et-Telhîş* şerhidir. İkinci eseri ise *el-Muṭavvel* isimli eserini özetlemek ve bazı konularına açıklamalar getirmek suretiyle yazdığı ve (756/1355) tarihinde tamamladığı *el-Muhtasar* isimli şerhtir. Son eseri ömrünün sonlarına doğru (789/1387) tarihinde tamamladığı *el-Miftâh*'ın üçüncü kısmının şerhidir ki, ilk ikisi kadar ilgi görmemiştir. İlk iki eseri oldukça ilgi görmüş, üzerine birçok hâşiye ve tâlik yazılmış ve birçok defa basılmıştır.⁹⁶

Bunun yanı sıra es-Sekkâki'nin, el-Kazvînî'nin ve et-Teftâzânî'nin (ö. 791/1389) bu eserleri Osmanlı medreselerinde de ders olarak okutulmuş olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nde yaşayan alimler tarafından bu eserler üzerinden birçok çalışmalar yapılmıştır.

⁹⁴ Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâga* (Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1985), 3.

⁹⁵ Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 1/473-479; Ahmed Matlup, *el-Kazvînî ve Şurûhu't-Telhis* (Bağdat: Mektebet en-nahza, 1968).

⁹⁶ Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 1/474; Yaşar Koçak, *Arap Dili ve Edebiyatında Temel Kaynaklar ve Araştırmada Usul Hakkında Bazı Notlar* (İstanbul: Akademya, 2001), 32.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN YIKILIŞINA KADAR ARAPÇA GRAMER (NAHİV, SARF VE BELÂGAT)'E DAİR ESER YAZAN OSMANLI TÜRK ALİMLERİ

2.1. Nahiv ve Sarf İlmine Dair Yazılan Eserler

2.1.1. İsa el-Aksarâyî (ö. 727/1327)

Tam adı Muhammed b. İsa b. İsmail el-Hanefî el-Aksarâyî'dir. Kaynaklarda doğum tarihi ve yeri hakkında herhangi bir bilgiye bulunmamaktadır. Nisbesinden de anlaşılacağı üzere Aksaray'da dünyaya gelmiş orada büyüüp yetişmiştir. Âlimliğinin yanı sıra şairliği de bulunmaktadır. Müellifimiz (727/1327) tarihinde memleketi Aksaray'da vefat etmiştir.⁹⁷ Müellifimizin bizim çalışmamızla ilgili olarak da nahve dair şu eseri bulunmaktadır.

1. *Şerhu'l Lubbi'l-elbâb*: İsmâuddîn el-İsferâyînî'nin nahve dair yazmış olduğu "*Lubbi'l-elbâb*" adlı eserinin şerhidir.

2.1.2. Karamanlı Muslihuddin Mustafa b. Zekeriyya b. Aydoğmuş (809/1406)

Tam ismi Muslihuddin bin Zekeriya bin Aydoğmuş el-Karamânî Efendi'dir. Nisbesinden de anladığımız kadarıyla Karaman'da dünyaya gelmiştir. Müellifimiz ilk tahsiline memleketinde başlamış sonra Mısır'a gitmiş, orada tahsilini bitirdikten

⁹⁷ Mehmet Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer (Sarf-Nahiv)'e dair eser yazan Osmanlı-Türk alimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 1991), 90; Kamil Işık, "Muhammed b. İsa b. İsmail el-Aksarâyî'nin Nihâyetüs-sûl ve'l-emniyye fi Teallümi'l-Fürûsiyye Adlı Eserinin Eman ve Müste'men Bölümlerinin Değerlendirilmesi", *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 4 (30 Haziran 2023), 23-24.

sonra tekrar memleketine dönmüş ve ilimle meşgul olmuştur. Daha çok fıkıh alanında eserler kaleme alan müellifimiz, dini ve edebi bazı risâleler de yazmıştır. Konumuzla alakalı olarak da aşağıdaki iki eseri kaleme almıştır.⁹⁸

1. *Hâşiyetü’z-Zav’*: el-Mutarrizî’nin (ö. 610/1213) nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu “*el-Misbâh*” isimli eseri üzerine Taceddin el-İsferâyînî’nin “*ez-Zav’*” ismiyle yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2. *Hâşiye ‘ale’l-Câmî*: Abdurrahman Câmî’nin (ö. 898/1492), İbnu’l Hâcib’in nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu “*el-Kâfiye*” isimli eseri üzerine yazdığı ve daha çok Molla Câmî ismiyle tanınan “*el-Fevâ’idü’z-ziyâ’iyye*” isimli şerhin hâşiyesidir.

2.1.3. Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420)

Simavnalı Bedreddin ve Şeyh Bedreddin Mahmûd gibi isimlerle bilinen Bedreddin Simâvî, Türk siyasal ve sosyal tarihinin önemli şahsiyetlerinden biridir. Tam ismi Şeyh Bedreddin Mahmûd b. İsrail b. Abdülaziz’dir.⁹⁹ (759/1358) yılında bugünkü Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Edirne’nin Simavna şehrinde dünyaya gelmiştir.¹⁰⁰

Müellifimiz ilk temel bilgilerini babasından almış daha sonra öğrenim hayatına Bursa, Konya, Kudüs, Kahire, Suriye ve Tebriz gibi yerlerde devam etmiştir. Hurufiliğin kurucusu Fazlullâh’ın (ö. 796/1393) öğrencilerinden Mevlânâ Feyzullâh’tan astroloji, astronomi ve diğer bazı ilimleri öğrenmiştir. Aklî ilimleri Eşarî kelâm alimlerinden ve aynı zamanda arkadaşı olan Seyyid Şerîf el-Cürçânî ile birlikte Mübârek Şah Mantıkî’den (ö. 816/1413), naklî ilimleri de Ekmeleddin el-Bâbertî’den (ö. 786/1384) aldı. Tasavvuf ilmini ise Seyyid Hüseyin Ahlâtî’den (ö. 800/1397) almıştır.¹⁰¹ Daha sonra Tire’ye geçen müellifimiz burada Börklüce

⁹⁸ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 350; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391; Mehmet Yavuz, “IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri”, *Şarkiyat Mecmuası* 16 (30 Kasım 2011), 118-119.

⁹⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 98; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kitâbü’t-târîhi künhü’l-ahbâr*, haz. Ahmed Uğur (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997), 5/50; Ebü’l Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fi terâcimi’l-hanefiyye maa’ta’likatü’s-seniyye âle’l-fevâidi’l-behiyye* (Mısır: Matbaâtü’s-Saadet, 1906), 127.

¹⁰⁰ Abdülbaki Gölpinarlı, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul: Eti Yayınevi, 1966), 3.

¹⁰¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 98-100; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/64; Dindar, “Simavnî”, 5/331.

Mustafa ile tanıştı ve bu kişinin müslüman olmasına vesile oldu. Tire’den Kütahya’ya geçen Şeyh Bedreddin burada da Torlak Kemal ile tanıştı. Osmanlının fetret devrinde yaşayan Şeyh Bedreddin, Börklüce Mustafa Torlak Kemal’in çıkarmış olduğu isyanlarda adı geçerek idama mahkum edilmiş ve (823/1420) tarihinde öldürülerek Serez’e defnedilmiştir.¹⁰²

Şeyh Bedreddin’in fıkıh, tefsir, tasavvuf ve nahiv ile ilgili birçok eseri mevcuttur. Bursalı Mehmet Tahir Efendi (ö. 1861/1925) otuz sekiz kadar eseri olduğundan bahsetmektedir.¹⁰³ Daha çok Fıkıh ve Tasavvuf alanlarında yazdığı eserleri ile meşhur olan müellifimizin yazdığı eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bedreddin Simavi’nin konumuzla ilgili nahve dair “*Çerâgu’l-fütûh*,” sarfa dair “*Ukûdül Cevâhir*” olmak üzere iki eseri vardır.

1. *Çerâgu’l-fütûh*: Taceddin el-İsferâyînî’nin nahve dair “*ez-Zav*” adlı eseri üzerine yazılmış şerhtir.

2. *Ukûdül Cevâhir*: Şeyh Bedreddin bu eseri Müellifi bilinmeyen “*el-Makşûd*” adlı sarf kitabının otuz beş babını muhtasar bir şekilde açıklayan sarf kitabına şerh olarak yazmıştır.

2.1.4. Hasan Paşa (ö. 827/1424)

Tam adı Hasan Paşa b. Alaeddin el-Esved’dir. Doğum yeri bilinmemekle beraber (750/1349) yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Babasının en büyük oğlu olduğu için kendisine “paşa” lakabı verilmiştir. Babası, I. Murad devri alimlerinden olup Kara Hoca diye tanınan Afyonkarahisarlı Alâeddin Ali Esved (ö. 800/1398)’dir. Aynı zamanda Niksârî nisbesiyle de tanınan müellifimiz, bu nisbesini doğduğu yere nispetle almıştır. Hasan Paşa, çocukluk yıllarını babasıyla birlikte İznik’te geçirdi. Babasından yanında ilk tahsilini aldıktan sonra Aksaray Zincirli Medresesi’nde müderris olarak görev yapan ve aynı zamanda babasının da hocası olan Cemâleddîn Aksarâyî’nin yanına gitti.¹⁰⁴

¹⁰² Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 100; Gölpınarlı, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, 2; Süleyman Çam, “Şeyh Bedreddin Simâvî’nin Vâridât Adlı Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (30 Haziran 2021), 230.

¹⁰³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/64.

¹⁰⁴ Hüseyin Yazıcı, “Hasan Paşa Niksârî” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/338.

Hasan Paşa, ömrünün büyük bir kısmını müderrislik yaparak geçirdi. Kutbeddin İznîkî gibi alimlerin yetişmesinde de katkısı olmuştur. (826/1422) yılında bir süre kazaskerlik ve vezirlik gibi bazı görevler üstlendi. Müellifimiz, (827/1424) yılında Bursa’da vefat etmiştir.¹⁰⁵

Hasan Paşa daha çok nahiv alanında yazdığı eserleriyle ön plana çıkmıştır. Bu alanda yaptığı çalışmalar daha sonra Osmanlı medreselerinde çokça okutulan dersler arasındaki yerini aldı. Eserlerini sade ve anlaşılır bir dille yazmıştır. Kaynaklarda beş eserinden zikredilir. Zikredilen bu beş eserinden üç tanesi günümüze kadar gelmiştir.¹⁰⁶ Ancak Bursalı Mehmed Tâhir, bu eserlerinin dışında ona ait başka eserlerin de olduğunu kaydeder.¹⁰⁷ Müellifimizin nahiv ve sarf ilmiyle ilgili olarak yazmış olduğu şu eserleri bulunmaktadır.

1. *el-İftitâh fî şerhi’l-Mişbâh*: el-Mutarrizî’nin nahivle alakalı olarak yazmış olduğu “*el-Mişbâh*” isimli eserinin şerhidir.
2. *Şerhu’l- ‘İzzî*: İzzeddin ez-Zencânî’nin (ö. 660/1262) sarf ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu “*Tasrîfü’z-Zencânî (el- ‘İzzî)*” isimli eserinin şerhidir.
3. *Şerhu Merâhi’l-Ervâh*: Ali b. Mesûd’un “*Merâhu’l-Ervâh*” isimli meşhur eserinin şerhidir.

2.1.5. Tokatlı Seyyid Ali (ö. 840/1436)

Kaynaklar Tokatlı Seyyid Ali hakkında fazla bilgiye yer vermeyip aslen Tokat ilinin Komenat köyünde dünyaya geldiğini ve hayatının büyük bir kısmını Sivas’ta geçirdiğini kaydeder. Öğrenim hayatını tamamladıktan sonra Sivas’ta uzun yıllar ders vermiş ve kitap telifiyle uğraşmıştır. Ömrünün sonlarına doğru Amasya’ya taşınmış ve (840/1436) tarihinde burada vefat etmiştir. Yazdığı eserlerden onun daha çok fıkıh astronomi ve lisanî ilimlerle ilgilendiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Konumuzla ilgili olarak yazmış olduğu tek bir eseri mevcuttur.

1. *Şerhu Tasrîfi’l- ‘İzzî*: ez-Zencânî’nin (ö. 655/1257) sarf ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu “*el- ‘İzzî*” ismiyle bilinen eserin şerhidir.

¹⁰⁵ Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 101.

¹⁰⁶ Yazıcı, “Hasan Paşa Niksârî”, 16/338.

¹⁰⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/271.

¹⁰⁸ Kehhâle, *Mu’cemü’l-Müellif*, 7/170; Yavuz, “IX. (XV) Asırda Arap Grameri”, 119.

2.1.6. Halepli Sirâceddin Muhammed b. Ömer (ö. 850/1446)

Tam adı Sirâceddin Muhammed bin Ömer el-Halebî Efendi'dir. Halep'te dünyaya gelen müellifimiz, Timur'un Anadolu'yu işgal etmesinden sonra Maveraünnehir bölgesine gitti, bu bölgede tahsilini bitirdikten sonra Sultan II. Murad döneminde (1421–1481) tarihinde Edirne'ye geldi. Burada kendisine son derece büyük saygı gösterip ikramlarda bulunan Sultan II. Murad, önce oğlu Fatih Mehmed'e özel hoca olarak tayin etmiş, daha sonra da Muradiye Medresesi'ne müderris olarak tayin etmiştir. Müellifimiz burada hayatının sonuna kadar müderris olarak görev yapmış ve eser telif etmekle uğraşmıştır. Mantık, kelam ve dil alanlarında çalışmalar yapan müellifimiz, aynı zamanda da hızlı ve güzel yazı yazma özelliğiyle de ön plana çıkmıştır. (850/1446) tarihinde burada görev yapmakta iken vefat etmiştir.¹⁰⁹ Müellifimiz çeşitli alanlarda birçok eserler kaleme almıştır.¹¹⁰ Müellifimizin nahiv ve sarf ilmiyle ilgili olarak yazmış olduğu şu eserleri bulunmaktadır.

1. *Keşfü'l-Vâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye*: İbnu'l-Hâcib'in nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu *el-Kâfiye* isimli eseri üzerine el-Esterâbâdî'nin (ö.717/1317) "*el-Vâfiye*" ismiyle yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2. *Şerh 'alâ Tasrîfi'l-İzzî*: ez-Zencânî'nin sarf ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu "*el-İzzî*" ismiyle bilinen eserin şerhidir.

2.1.7. Abdüllatîf Celâleddîn b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 853/1449)

Tam ismi Abdüllatîf Celâleddîn b. Muhammed el-Kazvînî'dir. Sultan II Murad dönemi alimlerinden biri olup daha çok Kadıy-ı Balat diye tanınmıştır. Kaynaklarda hayatı ve öğrenimi hakkında fazla bir bilgiye bulunmamaktadır. Fakat alim ve zahit bir şahsiyet olduğu geçer. Dönemin önemli alimlerinden biri olan ve daha çok Hatîb-i Dimeşk lakabıyla tanınan Mevlana Celâleddîn b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvînî bu şahsın dedesidir.¹¹¹ Konumuzla alakalı olarak yazmış olduğu iki eseri mevcuttur.

¹⁰⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 280-282; Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Grameri", 121-122.

¹¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/271.

¹¹¹ Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Grameri", 124.

1. *Ebkâru'l-Efkâr/Hâşiye 'alâ'z-Zav*: el-Mutarrizî'nin nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu *el-Misbâh* isimli eserine el-İsferâyînî'nin “*ez-Zav*” ismiyle yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2. *Şerhu'z Zav*: el-Mutarrizî'nin nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu “*el-Misbâh*” isimli eserin şerhi olan “*Ebkâru'l-Efkâr/Hâşiye 'alâ'z-Zav*” isimli eser üzerine Abdüllatif b. Mehmed'in yazdığı bir hâşiyedir.

2.1.8. Şemseddin Ahmed Dinkoz (ö. 855/1451)

Sultan II. Murad devri alimlerinden olup Antalya Tekeli'nde doğan müellifimizin doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Abdullah Bursavi'nin oğludur. Dinkoz lakabıyla meşhur olmuştur. Dinkoz lakabı, Bursa'da sağlam vücutlu anlamına geldiği için ona verilmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra Anadolu değişik bölgelerinde müderrislik yapmaya başladı. Daha sonra Bursa'daki Sultan Bayezid Medresesi'ne tayin edildi. Burada vefatına kadar görev yaptı.¹¹² Şemseddin Ahmed Bursa Yıldırım Bayezid Medresesi Müderrisliği'nde görevdeyken (855/1451) tarihinde vefat etti.¹¹³

Müellifimiz çok sayıda eser kaleme almıştır. Daha çok sarf ilmiyle meşgul olduğunu ve bu alanda eserler yazdığını söyleyebiliriz. Müellifimizin nahiv ve sarf ilmiyle ilgili olarak yazmış olduğu şu eserleri bulunmaktadır.

1. *Şerhu'l Merâhu'l-Ervâh*: 'Alî b. Mesûd'un “*Şerhu Âdâbi'l-Bahs*” isimli eserine hâşiye olarak yazmıştır.

2. *Şerhu'l Maksûd*: Müellifi bilinmeyen “*el-Maksûd*” isimli meşhur sarf kitabının şerhidir.

3. *Risâletu Binâi'l-Ef'al*: Bu eser sarfa ilmiyle ilgili yazılmış bir eserdir.

2.1.9. Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1451)

Tam ismi Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî'dir. Müellifimiz Memlûklü Devleti zamanında yaşamış büyük alîmdir. el-Aynî, (762/1361) tarihinde Ayıntab'da yani bugünkü Gaziantep'te dünyaya

¹¹² Yavuz, *Kuruluşstan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 118; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 352; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/298.

¹¹³ Yavuz, *Kuruluşstan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 118.

gelmiştir. Babasının ismi Ahmed, nisbesi de doğduğu yere nispetle el-Aynî'dir.¹¹⁴ Ulema bir aileye sahip olan el-Aynî ilk öğrenimine memleketinde başlamıştır. Antep kadısı olan babasından bir müddet fıkıh dersi aldı ve onun yerine bir süre kadılık görevinde bulundu. 1382 yılında babasının vefat etmesiyle birlikte oradan ayrılarak Kâhta, Besni ve Malatya'da öğrenimine devam etti. Halep'te Cemâl el-Malatî, Kudüs'te Alâ es-Sîrâmî, Kahire'de Zeyneddin el-İraki, Sirâceddin el-Bulkini, Nûreddin el-Heysemi ve Ebu'l-Feth el-Askalâni gibi dönemin önemli alimleri başta olmak üzere birçok hocadan ders aldı.¹¹⁵

Daha sonra Kahire'ye taşınan el-Aynî'nin vazife hayatı başladı ve birçok göreve tayin edilip azledildi. İlk olarak (801/1398-99) tarihinde Kahire Muhtesipliği'ne atandı. Bu görevinden birkaç kez alınıp ve tekrar tayin edilen müellifimiz (803/1400-1401) tarihinde Evkaf Nâzırlığı'na tayin edildi. Ancak bir senesi dolmadan bu görevinden de azledildi. Bu arada Mahmûdiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermeye başladı. (819/1416) tarihinde tekrar muhtesipliğe atandı. el-Melikü'l-Müeyyed ile birlikte Kudüs Seferi'ne katıldı ve onun nezdindeki mevkisini daha da güçlendirdi. Bunun sonucunda sultan tarafından (823/1420)'de Konya'ya Karamanoğlu Ali Bey'e elçi olarak gönderildi. (824/1421)'de tahta geçen el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın takdirini kazanarak (829/1425-26) tarihinde Kahire'ye Hanefî Başkadı'sı olarak atandı. Böylece Muhtesiplik, Evkaf Nâzırlığı ve Başkadılık görevlerinin birlikte yürütülmesi ilk defa onun zamanında olmuştur. (839/1435) tarihinde Barsbay'ın Âmid üzerine yapmış olduğu seferden sonra muhtesiplik görevinden azledildi. (842/1438) tarihinde Barsbay ölünce Başkadılıktan da alındı ve elinde sadece Evkaf Nazırlığıyla müderrislik görevi kalan müellifimiz bundan sonra evine çekilerek eser yazmakla uğraştı. Emir Çakmak saltanat makamına geçince tekrardan Muhtesiplik görevine getirildi. (853/1449)'da Sultan Emir Çakmak'ın gözünden düşerek bütün vazifelerden azledildi. Bu sebeple geçim sıkıntısına düştü ve yazdığı kitapları satmakla geçimini sağladı.¹¹⁶ Bedruddîn el-Aynî, (855/1451) yılında

¹¹⁴ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *ed-Dev'u'l-lâmi 'li-ehli'l-karni't-tâsi* (Kahire, 1355), 10/131.

¹¹⁵ Ali Osman Koçkuzu, "Aynî Bedreddin" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/271.

¹¹⁶ Koçkuzu, "Aynî Bedreddin", 4/271; Muhammed Çetkin, "Bedruddîn el-'Aynî ve "Resâ'ilü'l-Fi'e Fî Şerhi'l-'Avâmili'l-Mi'e" İsimli Eserinin Değerlendirmesi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (06 Temmuz 2015), 132-133.

Kahire’de vefat etti ve kendisinin kurmuş olduğu Medresetü’l-Ayniyye’ye defnedildi.¹¹⁷

Oldukça yoğun faaliyetlerle dolu bir ömür geçiren müellifimiz aynı zamanda devletin birçok resmi hizmetlerinde de bulunmuş. Arap dili başta olmak üzere arûz, biyografî, hadis, tefsir, fıkıh ve fıkıh usûlü gibi pek çok alanda eserler kaleme almıştır. Kayıp olanlarla birlikte ellinin üzerinde eseri bulunan müellifimizin eserlerinin çoğu günümüze kadar ulaşmış fakat çok azı basılmış. Konumuzla alakalı olarak yazmış olduğu eserlerini şöyle sıralamak mümkündür.

1. *el-Makâsıdu’n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi’l-Elfiyye*: Bu eser İbnu’l-Mâlik’in (ö. 672/1273) nahiv ilmi hakkında yazmış olduğu ve daha çok “*el-Elfiyye*” ismiyle şöhret kazanan “*el-Hulâsa*” isimli kitabına oğlu Bedruddîn Muhammed’in (ö. 686/1287) yazmış olduğu şerhtir.

2. *Ferâ’idu’l-kalâ’id fî muhtaşarı şerhi’s-Şevâhid*: Bu eser yazarın kendi eseri olan “*el-Makâsıdu’n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi’l-Elfiyye*” adlı eserin muhtasarı olup “*eş-Şevâhidu’s-sugrâ*” diye de bilinir.

3. *Resâ’ilu’l-fî’e fî şerhi’l-‘Avâmili’l-mie*: Müellifimiz bu eserini Arapça yeni başlamış olanlara kolaylık sağlaması açısından el-Cürcânî’nin meşhur eseri “*el-‘Avâmil*” eserinin irabını yaparak yazmıştır.

4. *Şerhu’t-Teshîl ‘İbn Mâlik*: İbnu’l-Mâlik’e ait bir nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu “*Teshîlu’l-fevâ’id ve tekmiletu’l-makâsid*” isimli eserine yazdığı şerhtir.

5. *el-Fevâ’id ‘alâ şerhi’l-Lubâb*: ‘Abdullâh el-‘Acemî es-Seyyid en-Nukrekâr’ın nahve dair eseri “*el-Lubâb*” isimli eserin şerhine ilişkin notlardan ibarettir.

6. *Tezkire nahviyye*: Nahiv ilmiyle alakalı yazmış olduğu bir eserdir.

7. *Vesâ’ilu’t-ta’rîf fî mesâ’ili’t-taşrîf*: Kaynaklarda adı geçmeyen bu eser Arap grameri hakkında yazılmıştır.

¹¹⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 124; Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *et-Tibru’l-mesbûk fî zeyli’s-sulûk* (Bulak, 1896), 375; Çetkin, “Bedruddîn el-‘Aynî ve “Resâ’ilu’l”, 133.

8. *Hâşiye 'ale't-Tavzîh*: İbnu'l-Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) “*el-Elfiyye*” eseri üzerine “*Avzahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*” ismiyle yazdığı ve sonradan “*et-Tavzîh*” diye meşhur olan şerhi üzerine müellifimizin yazmış olduğu bir hâşiyesidir.

9. *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Elfiyye*: “*el-Elfiyye*” eseri üzerine İbnu'l-Mâlik'in oğlu Bedruddîn Muhammed'in yazmış olduğu ve daha çok “*Şerhu İbni'l-Musannif*” olarak bilinen şerhi üzerine müellifimizin yazmış olduğu bir hâşiyesidir.

10. *Muḳaddime fi't-taṣrîf*.

11. *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Şâfiye li'l-Cârberdî*: Fahreddîn Cârperdî'nin (ö. 746/1345) İbnu'l-Hâcib'in sarf ilmine dair yazmış olduğu “*eş-Şâfiye*” isimli eserine yazmış olduğu şerhi üzerine el-'Aynî'nin kaleme almış olduğu hâşiyesidir.

12. *Melâhu'l-elvâḥ fi şerhi Merâhi'l-ervâḥ*: 'Ali b. Mesûd'un “*Merâhu'l-Ervâḥ*” isimli sarf kitabının şerhidir.

2.1.10. Hüsameddin et-Tokadi (ö. 860/1456)

Tam ismi Hüsameddin Hüseyin b. Abdurrahman et-Tokadi'dir. Fatih Sultan Mehmed devri alimlerinden olup daha çok İbnu'l-Meddâs lakabıyla tanınır. Nisbesinden de anlaşılacağı üzere Tokatlıdır. Kaynaklarda hayatı ve tahsili hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak, kendisinin dinî ve lisani ilimlerde alîm bir zat olduğu, tedris ve telifle olan düşkünlüğü ifade edilmektedir. Muhyiddin en-Niksârî (ö. 901/1460) kendisinin talebesi olmuştur. Hüsameddin Tokadi (860/1456) yılında İstanbul'da vefat etmiştir.¹¹⁸

Daha çok kelim ilminde eserler yazan müellifimizin konumuzu ilgilendiren tek eseri vardır.

1. *Şerhi'l-'Avâmili'l-mie*: et-Tokadi bu eseri el-Cürcânî'nin nahiv ilmi hakkında kaleme almış olduğu “*el-'Avâmilü'l-mie*” isimli eserin şerhidir.

2.1.11. Şehâbeddin Sivâsî (ö. 860/1456)

Tam adı Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî'dir. Sîvâsî nisbesiyle tanınmaktadır. İzmir'in Ayasuluk (Selçuk) ilçesinde yaşadığı için Ayasuluğî olarak

¹¹⁸ Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 135; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/320.

da tanınır. Nisbesinden anladığımız kadarıyla Sivaslıdır. İlk öğrenimine memleketinde başlamıştır. Daha sonra Şeyh Mehmed Efendi'nin önerisiyle Zeyniyye tarikatına girmiş ve tasavvufa yönelerek Ayasuluk'a gitmiş ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Dini ve lisani ilimlerin hemen her sahasıyla iştigal etmiş, özellikle tefsir ilmindeki kudretini yazdığı '*Uyûnü't-tefâsîr*' adlı eseriyle ispat etmiştir. Ölüm tarihi için kaynaklarda farklı tarihler zikretmekle birlikte mezar taşında (860/1456) yılı yer almaktadır. Şehâbeddin Sivâsî genel itibariyle ez-Zemahşerî ve Beyzâvî gibi alimlerin tefsirlerini özetlemiş ve bunlar üzerine şerh, hâşiye ve taliklerin yazıldığı bir dönemde Kur'an-ı Kerîm'in hepsini tefsir eden nadir alimlerden biridir.¹¹⁹ Müellifimizin konumuzla alakalı olarak yazmış olduğu eserleri şunlardır.

1. *Şerhu'l-Misbâh*: el-Mutarrizî'nin nahiv ilmine dair yazmış olduğu eseri üzerine bir şerhtir.

2. *Şerhu Lübbü'l-Elbab fi İlmi'l-İ'râb*: el-İsferâyînî'nin "*el-Lübâb fi 'ilmi'l-i'râb*" adlı eserine şerh olarak yazmıştır.

2.1.12. Hızır b. İlyas (ö. 868/1464)

Kaynaklarda hayatı ve öğrenimi ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Müellifimiz Fatih döneminde yaşamış alimlerinden biridir. Kaleme almış olduğu Nahiv Risâlesi'nin sonunda Fatih Sultan Mehmed'i övdüğü beş beyitlik bir şiiri bulunmaktadır. Böylelikle onun aynı zamanda şair biri olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda günümüze kadar ulaşmış üç eserinden söz edilmektedir. Bunlardan biri konumuzla ilgili olan "*Nahiv Risâlesi*", diğeri "*Bânet Su'âd*" şerhi ve son olarak da astronomi ilmiyle alakalı olan "*Risâle fi'l meyli*" isimli eseridir.¹²⁰

1. *Risâle fi'n-Nahvi*: Bu eser nahiv ilmi hakkında yazılmış muhtasar bir kitaptır. Müellifimiz bu eserini Fatih Sultan Mehmet'in (ö. 885/1481) talebi doğrultusunda yazmış ve ona sunmuştur.

¹¹⁹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/200-201; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 68; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 95-96; Murat Sülün, "Şehâbeddin Sivâsî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 38/418.

¹²⁰ Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Grameri", 128; Hayatı hakkında bkz: Abdullah Kızılcık, *Hızır b. İlyas'ın Nahiv Risâlesi* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2003).

2.1.13. Pir Muhammed b. Yûsuf el-Ankaravî (ö. 866/1462)

Daha çok Karapîrî, Ankaravî ve Karamânî nisbeleriyle tanınır. Müellifimiz hakkında kaynaklarda detaylı bilgiler bulamadık. Babasının ismi Yusuf'tur. Eserlerinde Konya Ereğlisi'nde dünyaya geldiği ve Ankara'da yaşadığı kaydedilir.¹²¹ Mehmet Yavuz'un "*Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*" adlı eserinde Karapîrî'nin Karaman'da (886/1481)¹²² yılında vefat edildiği geçse de bu doğru bir bilgi değildir. Diğer kaynaklarda geçtiği kadarıyla vefat tarihinin (866/1462) yılı olduğunu söyleyebiliriz.¹²³

Müellifimiz daha çok lugat ilmi ve fıkıh konusunda eserler ortaya koymuştur. Konumuzla ilgili olarak yazdığı tek eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiyetü Hülâşati'l-i 'râb*: el-Mutarrizî'nin nahiv ilmi hakkında yazmış olduğu "*el-Misbâh*" isimli eserinin girişinde Hacı İbrâhim et-Tosyevi tarafından yapılan şerh üzerine yazılmış bir hâşiyedir.

2.1.14. Ömer Vecîhüddin İbni Abdu'l-Muhsin Erzincanî (ö. 871/1467)

Bu devrin önemli alimlerinden biri de Ömer Vecîhüddin İbni Abdu'l-Muhsin Erzincanî'dir. Kars'ta dünyaya gelmiştir. Tahsilini Maveraünnehir'e gidip oranın meşhur fakihî Sadrü's-Şerîa'dan aldı. Hadis ilminin meşhur eserlerinden "*Meşariku'l-Envar*" isimli eseri "*Hadaiku'l-Ezhar*" isimli eseriyle şerh etmiştir. Aynı zamanda usul-i fıkıh ilminden de "*Keşf-i Pezdevî*" isimli eseri de şerh etmiştir. "*Tebyinü'l-Maarif*" adında bir risâlesi de mevcuttur. Bursalı Mehmet Tahir'in "*Osmanlı Müellifleri*" adındaki eserinde vefat tarihi (843/1439) yılı olarak geçse de bu bilginin netliği kesin değildir. Vefat tarihi hakkında alimlerin eserlerinde ihtilaf bulunmaktadır. "*Meşariku'l-Envar*" isimli eserini (871/1467)'de bitirdiğine göre vefatının bu tarihten sonra olduğunu söyleyebiliriz. Babasının da Amasya'da defnedildiği tahmin edilmektedir.¹²⁴ Daha çok fıkıh alanında eserler veren müellifimizin konumuzu ilgilendirdiği tek eseri şudur.

¹²¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/422; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 178; Tahsin Özcan, "Pîr Mehmed" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 34/275.

¹²² Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 178.

¹²³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/422; Özcan, "Pîr Mehmed", 34/275.

¹²⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/422; Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Grameri", 129.

1. *Hâşiye ‘alâ Fevâ’idi’z-Ziyâ’ye*: İbnu’l-Hâcib’in “*el-Kâfiye*” isimli eserine yazmış olduğu şerhin hâşiyesidir.

2.1.15. Molla Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımî (ö. 879/1474)

Kaynaklarda Molla Kırımı, Mevlana Kırımı ve Molla Seyyid Ahmed el-Kırımî şeklinde geçer. Kırım’da dünyaya gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet devrinin önemli alimlerinden biridir. II. Murad döneminde hocası Mevlânâ Şerefeddin el-Kırımî ile beraber Kırım’dan göç edip Anadolu’ya gelmiş ve Sultan II. Murad onu Merzifon’da bulunan bir medreseye müderris olarak atadı. Daha sonra bu medrese de sırasıyla kadı ve müftü olarak görev yaptı. Ardından İstanbul’a gelen müellifimiz burada Fatih Sultan Mehmet’le tanıştırılmış. Fatih’in takdirini kazanmış ve onun musahipleri arasına girebilmiştir. Araştırdığımız kadarıyla onun İstanbul’daki yaşantısı hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Önce Edirne’de sonra da (879/1474) tarihinde ve ömrünün sonuna kadar İstanbul’daki çeşitli medreselerde müderrislik vazifesini yapmıştır. (879/1474) tarihinde İstanbul’da vefat ederek ve Molla Kestel Camii yakınında yapılan mescidin avlusuna defnedilmiştir.¹²⁵ Birçok alanda eseri bulunmakla birlikte daha çok tefsir alanında eserler kaleme almıştır. Konumuzla alakalı olarak “*Hâşiye ‘alâ Şerh-i Nukrakâr*” adlı eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye ‘alâ Şerh-i Nukrakâr*: el-İsferâyînî’nin nahiv ilmi hakkında yazmış olduğu “*Lubbu’l-elbâb*” isimli eseri üzerine Seyyid Abdullah el-Hüseynî’nin (ö.776/1374) yazdığı şerh üzerine kaleme almış olduğu bir hâşiyedir.

2.1.16. Kara Sinan (ö. 885/1480)

Tam adı Sinâneddin Yusuf b. Abdülmelik b. Bahşiş’dir. İsmi Yusuf olup , Kara Sinan lakabıyla meşhur olmuştur. Akhisar’ın Seydi köyünde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında net bir bilgi bulunmamakla beraber yaşadığı dönemin Osmanlı Padişahlarından Çelebi Mehmed, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Babasının ismi Abdülmelik, dedesinin ismi ise Bahşiş’dir.¹²⁶ Arapça, fıkıh, fıkıh usûlü, astronomi gibi ilimleri öğrendikten

¹²⁵ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/368; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 146-148; Süleyman Gür, “Osmanlı Döneminde Yetişen ‘Kırımî’ Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (30 Aralık 2019), 381-382; Yavuz, “IX. (XV) Asırda Arap Grameri”, 132.

¹²⁶ Tahsin Özcan, “Kara sinan” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 24/365.

sonra müderrislik olarak görevde bulunur. Dinî ilimler ve edebiyatta dönemin önde gelen alimleri arasındaki yerini alır.¹²⁷

Mütevazi bir kişiliğe sahip olan Kara Sinan, ilmi şahsiyeti de bir hayli ileridir. Arapçada eser verecek derecede olan müellifimiz yaklaşık olarak on eser kaleme almıştır.¹²⁸ Müellifimizin hayatını araştırdığımızda ders aldığı hocalarını ve ders verdiği talebeleri hakkında maalesef hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Kara Sinan'ın ne zaman vefat ettiğiyle alakalı olarak kaynaklarda net bir bilgi bulunmamakla birlikte en doğru tarih İbnu'l-İmâd'ın eserinde geçer. O da (885/1480) yılıdır.¹²⁹

Kara Sinan müderrislik vazifesinin yanı sıra eser telifiyle de uğraşmıştır. Başta Arap dili olmak üzere İslâmî ilimlerin hemen hemen hepsinde pek çok eseri bulunmaktadır. Ancak şunu söyleyebiliriz ki daha çok Arap dili, sarf ve nahiv alanında eserler kaleme almıştır.¹³⁰ Müellifimizin konumuzla alakalı olarak kaleme almış olduğu eserleri şöyle sıralamak mümkündür.

1. *ez-Zamâ'ir*: Bu eserle alakalı olarak Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) şöyle demiştir. “Kara Sinan bu eseri (h. 868) senesinde telif etti.”

2. *Nûru'l-Misbâh fî Şerhi'l-Misbâh*: el-Mutarrizî'nin nahiv ilmi hakkında kaleme almış olduğu “*el-Misbâh*” isimli eserinin şerhidir.

3. *es-Şâfiye fî Şerhi's-Şâfiye*: İbnu'l-Hâcib'in sarf ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu “*eş-Şafiye*” isimli eserinin şerhidir.

4. *el-Mazbût fî Şerhi'l-Maksûd*: Müellifi bilinmeyen ve sarf ilmi hakkında yazılan “*el-Maksûd*” isimli eserin şerhidir.

5. *Revâhü'l-Ervah fî Şerhi Merâhi'l-Ervâh*: Ali b. Mesûd tarafından sarf ilmi ile alakalı olarak yazılan “*Merahu'l-Ervah*” isimli eserin şerhidir.

¹²⁷ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vusul İla Tabakâti'l-Fuhûl*, thk. Mahmud Abdulkadir Arnaût (İstanbul: Şeriket Yıldız li'n-Neşri ve'l-İlam, 2010), 3/433.

¹²⁸ Anas Alwndawi, *Kara Sinân Yûsuf b. Abdulmelik b. Bahşiş Zeynü'l-Menâr fî Şerhi Menâri'l-Envâr adlı eserinin tahkiki* (Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Hukuku Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2014), 11.

¹²⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 9/514.

¹³⁰ Alwndawi, *Kara Sinân*, 14.

2.1.17. Hacı Baba b. İbrahim b. et-Tosyevi (ö. 886/1481)

Daha çok Hacı Baba diye tanınan müellifimizin tam ismi Hacı baba b. Şeyh b. İbrâhim b. Abdülkerim b. Osman et-Tosyevî'dir.¹³¹ Doğum tarihi bilinmeyen müellifimizin nisbesinden de anlaşıldığı üzere Tosyalıdır. Fatih Sultan Mehmet devri alimlerindenidir. Hacı Baba dini ve lisanî ilimlerde öne çıkmış bir âlimdir. Tahsil hayatını tamamladıktan sonra Bursa'ya müderris olarak tayin edilen müellifimiz vefatının sonuna kadar burada müderrislik vazifesini yapmış ve birçok talebe yetiştirmiştir.¹³² Hacı Baba et-Tosyevi, ömrünün son kısmını Bursa'da geçirmiş ve (886/1481) yılında orada vefat etmiştir.¹³³

Hacı Baba Tosyevî'nin kaynaklarda zikredilen eserlerinin hepsi nahiv alanındadır. Buradan anlaşılıyor ki Hacı Baba'nın nahiv ilmi ile ilgilendiği ortaya çıkıyor. Konumuzla alakalı olarak kaleme almış olduğu eserleri şöyle sıralayabiliriz.

1. *Evfe'l-vâfiye fî Şerhi'l-kâfiye*: İbnu'l-Hâcib'in nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu "*el-Kâfiye fî'n-nahv*" isimli eseri üzerine müellifimizin yazmış olduğu bir şerhtir.

2. *Letâifu'l-İ'râb fî Şerh Kavâ'idu'l-İ'râb*: İbnu'l-Hişâm'ın nahiv ilmine dair yazdığı "*el-İ'râb 'an kavâ'idu'l-i'râb*" isimli eseri üzerine yazdığı şerhtir.

3. *Mie Kâmile fî Şerh-i Mie Âmile*: el-Cürcânî'nin "*el-'Avâmilü'l-mie*" isimli eserine, et-Tosyevî'nin 1480'de yaptığı şerhtir.

4. *Hâşiye 'âlâ Şerhi Dibâceti'l-Misbâh*: el-Mutarrizî'nin nahiv ilmine dair yazdığı "*el-Misbâh*" isimli eserine kendisinin yazdığı şerhin dibacesinin hâşiyesidir.

5. *er-Risâletu's-Sultâniye fî Kitâbi'n-Nûrâniyye*: et-Tosyevî'nin, nahiv ilmine dair yazdığı "*el-Misbâh*" isimli eserine yazdığı ikinci bir şerhtir.

6. *Hulâsatu'l-İ'râb 'ale'l Misbâh*: el-Mutarrizî'nin nahiv ilmine dair yazdığı "*el-Misbâh*" isimli eserine yazdığı üçüncü şerhtir.

¹³¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/321.

¹³² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/321; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 346; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 167; İsmail Demir, *Tosyalı Hacı Baba b. İbrahim ve Mi'e Kâmile Fî Şerhi Mi'e 'Âmile adlı eseri (İnceleme-tahkik)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2014), 19.

¹³³ Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 167; Demir, *Tosyalı Hacı Baba*, 20.

2.1.18. Yakup Paşa b. Hızır Bey (ö. 891/1486)

Tam ismi Yakup Paşa b. Hızır Bey b. Celaledin el-Kâdî b. İbrahim'dir. Bursa'da dünyaya gelmiştir. Merhum hakkı arayan, erdemli, dindar ve yüksek ahlâk sahibi bir şahsiyetti. Tahsilini memleketindeki hocalardan tamamladıktan sonra ilk önce Bursa Sultâniye Medresesi Müderrisliği'ne, sonra da Sahn-ı Semân Medreselerinden birine müderris olarak görev yaptı. Daha sonra ise Bursa'da kadılık görevinde bulundu. Bu görevi sırasında, (891/1486) tarihinde vefat etti.¹³⁴ Konumuzla alakalı olarak yazmış olduğu tek eseri mevcuttur.

1. *Şerhu'l-Maksûd*: Müellifi bilinmeyen “*el-Maksûd*” isimli eserin şerhidir.

2.1.19. Molla Gürânî (ö. 893/1488)

Asıl ismi Şemseddin Ahmed b. İsmail'dir. (809/1406) tarihinde Şehrizor'a bağlı Kur'an köyünde doğdu. Sehâvî ise (813/1410) tarihinde Gûrân'da (Kûrân) köyünde doğduğunu söyler.

İlk tahsiline memleketinde başlayan müellifimiz daha sonra ilim öğrenmek için Şam, Bağdat, Kudüs, Hasankeyf ve Kahire gibi şehirlere gitti. Burada İbnu'l-Hacer el-Askalânî'nin talebesi oldu ve ondan icâzet aldı. Buralarda Celâleddîn b. Muhammed el-Kazvînî, Celâleddîn el-Hulvânî, İbnu'l-Hacer el-Askalânî, Zeyneddin ez-Zerkeşî, Makrizî ve Kalkaşendî gibi dönemin alimlerinden ders alarak tahsilini tamamladı. Sonra da Kahire şehrine gidip oranın Meliki olan Zahir Çakmak tarafından Berkûkıyye Medresesi Müderrisliği'ne getirildi. Bu görevini sürdürürken (844/1440) tarihinde, Dimeşk kadısı Hamîdüddin el-Fergânî ile aralarında çıkan bir tartışma neticesinde suçlu bulunularak seksen değnekle cezalandırıldı. Ayrıca müderrislik görevi de elinden alınarak Şam'a sürgüne gönderildi.¹³⁵ Burada Molla Yegân ile tanışarak onunla birlikte Anadolu'ya gitti.¹³⁶

Daha sonra Molla Yegân ile beraber Edirne'ye gidip orada II. Murad'la tanıştı ve onun takdirini kazanarak Bursa'da bulunan Kaplıca ve Yıldırım medreselerinde müderris olarak görevlendirildi. Müellifimiz (847/1443) tarihinde Manisa'da bulunan Şehzade Mehmed'in hocalığına getirildi. II. Mehmed tahta

¹³⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 296; Yavuz, “IX. (XV) Asırda Arap Grameri”, 132-133.

¹³⁵ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Molla Gürânî” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 30/248.

¹³⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 150.

geçince ona vezirlik teklif etti ancak Molla Gürânî bunu kabul etmedi. Bunun üzerine (855/1451) yılında kendisine kazaskerlik teklif edildi ve kazaskerliğe tayin edildi. İstanbul'un fethi sırasında Fâtih Sultan Mehmed'in danışmanlığını yaptı, orduyla birlikte fethe katılarak bu zor sürecin geçmesinde savaşın kazanılmasında faydası oldu. İstanbul'un fethinden sonra (859/1455) yılında kazaskerlik görevi sırasında tayinleri padişahın fikrini almadan bağımsız bir şekilde yaptığı için kadılık görevinden alınan Molla Gürânî, Bunun üzerine hac yapmak için önce Halep'e, sonra da Şam'a gitti. Burada biraz kaldıktan sonra Kudüs'e geçti ve (861/1457) tarihinde hac görevini yerine getirdi. (862/1458) tarihinde İstanbul'a gelen müellifimiz Bursa Kadılığı'na getirildi ve uzun seneler bu görevde kaldı. Nihayet (885/1480) tarihinde şeyhülislamlık görevine getirildi, sekiz yıl boyunca bu görevde kaldı. Molla Gürânî, (893/1488) tarihinde İstanbul'da vefat etti ve Aksaray'da kendi yaptırdığı camiinin hazîresine defnedildi.¹³⁷

Başta hadis, fıkıh, tefsir ve kıraat gibi İslami ilimler olmak üzere edebi ilimler olan Arap dili ve edebiyatı alanında derin bir bilgiye sahipti ve bu alanlarda pek kıymetli eserler yazmıştır.¹³⁸ Konumuzla alakalı olarak yazdığı tek eseri şudur.

1. *el-Müveşşah 'ale'l-Müveşşah*: İbnu'l-Hâcib'in nahiv ilmi hakkında yazmış olduğu "*el-Kâfiye*" isimli eserine Şemseddin el-Habîsî'nin (ö. 573/1177) yazmış olduğu "*el-Müveşşah*" isimli şerhin hâşiyesidir.¹³⁹

2.1.20. Abdurrahmân Aynî (ö. 893/1488)

Tam ismi Zeyneddin Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Mehmed'dir. İbnu'l-Aynî diye meşhur olmuştur. Aslen Gaziantep'li olup medresedeki öğrenimini bitirdikten sonra değişik bölgelerde müderrislik vazifesini yerine getirmiştir. Ardından Şam kadısı olmuştur. Bu görevden ayrılmış ve bir süre sonra da (893/1488) tarihinde vefat

¹³⁷ Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", 30/248-249; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 148-160; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3/161; Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Grameri", 134; Recep Koyuncu, "Molla Gürânî (v. 893/1488)'nin Ref'ul-Hitâm 'an Vakfı Hamza ve Hişâm Adlı Risâlesi'nin Tahkikli Neşri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/44 (31 Aralık 2017), 151-152.

¹³⁸ Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", 30/249; Koyuncu, "Molla Gürânî", 152.

¹³⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Kilisli Muallim Rifat - Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul, 1941), 2/1371.

etmiştir. Arapça ve Türkçe olmak üzere birçok eser yazmıştır.¹⁴⁰ Konumuzla alakalı olarak iki eseri bulunmaktadır.

1. *Şerhu'l-Elfiyye*: İbnu'l-Mâlik'in (ö. 672/1274) nahiv ilmi hakkında manzum olarak yazmış olduğu "*el-Elfiyye*" isimli eserinin şerhidir.

2. *Şerhu'l-Maksûd*: Müellifi bilinmeyen "*el-Maksûd*" isimli eserin şerhidir.

2.1.21. Mahmud b. Edhem (ö. 900/1495)

Müellifimizin ismi, kendi eserlerinde ve eski kaynaklarda "Şeyh Mahmud b. Edhem" olarak geçer.¹⁴¹ Günümüz bazı kaynaklarında ise "Şeyh Mahmud b. İbrahim",¹⁴² "Şeyh Mahmud b. İbrahim Edhem",¹⁴³ şeklinde zikredilmiştir. Müellifimiz, Akşehirli bir babanın oğlu olup Amasya'da dünyaya gelmiştir.¹⁴⁴ Hangi tarihte doğduğu ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık ancak II. Bayezid devrinde yaşamış olduğunu biliyoruz.¹⁴⁵ Şeyh Mahmud b. Edhem'in, hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Nakşibendiyye tarikatının şeyhlerinden olan¹⁴⁶ ve aynı zamanda (892/1486) tarihinde Rumeli kazaskeriyken görevden azledilen, Mevlâ Kastallani olarak bilinen Kestelli Muslihuddîn Mustafa'nın (ö. 901/1496) damadıdır. Müellifimiz, yaşadığı dönemde sözlük, gramer, inşâ, akaid ve fıkıh alanlarında Arapça Türkçe ve Farsça olmak üzere üç farklı dilde eserler kaleme almıştır.¹⁴⁷ Şeyh Mahmud b. Edhem'in (900/1495) yılında vefat etmiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1807; Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Grameri", 135.

¹⁴¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/149; Yavuz, *Kuruluşın Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 185.

¹⁴² Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, 2/630.

¹⁴³ Huriye Kaya, *Şeyh Mahmud b. İbrahim Edhem "Miftâhu'l-Luga" (inceleme-metin-dizin)* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Yüksek Lisans Tezi, 1996), 9.

¹⁴⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/149; Yavuz, *Kuruluşın Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 185; Abdülbaki Çetin, "Şeyh Mahmud b. Edhem ve Tuḥfetu'l-Edebi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 53 (15 Ocak 2015), 1; Abdulkadir Yılmaz, *Kemâl Paşa-zâde ve sarfî (Metin ve İnceleme)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı / Yüksek Lisan Tezi, 1992), 26.

¹⁴⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, 2/630; Çetin, "Şeyh Mahmud b. Edhem ve Tuḥfetu'l-Edebi", 1.

¹⁴⁶ Yılmaz, *Kemâl Paşa-zâde ve sarfî*, 26.

¹⁴⁷ Çetin, "Şeyh Mahmud b. Edhem ve Tuḥfetu'l-Edebi", 1-2.

¹⁴⁸ Yavuz, *Kuruluşın Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 185; Yılmaz, *Kemâl Paşa-zâde ve sarfî*, 26.

Müellifimiz toplam sekiz eser yazmıştır. Bu eserlerin ikisi, Arapça gramerinin sarf alanıyla, ikisi nahiv alanıyla ve diğerleri de lugât, inşâ, akaid ve fıkıh alanlarıyla ilgilidir.¹⁴⁹ Çalışmamızı ilgilendiren eserleri şunlardır.

1. *Şerhu'l-Kâfiye*: “*Muhtaşâru'l-İzâh*” isimli eserinin mukaddimesinde bu eserin ismi geçer.

2. *Muhtaşâru'l-İzâh*: İbnu'l-Hâcib'in “*el-Kâfiye*” isimli eserine yazmış olduğu şerhin sonradan özetleyerek tekrar yapmış olduğu çalışmasıdır.

3. *Minhacu'l-Edeb fi't-Tasrîf*: Müellifimiz bu eserini sarf ilmiyle alakalı yazmıştır.

4. *Tuhfetu'l-Edeb*: Müellifimizin sarf ilmiyle alakalı yazmış olduğu ikinci eseridir.

2.1.22. Azmizâde Haleti Mustafa (ö. 1040/1631)

(977/1570) yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Asıl adı Mustafa'dır. Azmi Efendi'nin oğludur. Medrese tahsilini bitirdikten sonra Hoca Sa'deddin Efendi'den yanında stajını tamamladı ve 1591 yılında yirmi bir yaşındayken müderrislik mesleğine başladı.¹⁵⁰ Hâlet'i kırk akçe ile Hâce Hatun Medresesi Müderrisliği'ne tayin edildi. Sahip olduğu bilgi birikimi sayesinde emsaline göre daha çabuk ilerleyerek sırasıyla (998/1590) yılında Mehmed Ağa, (1003/1595) yılında Eyüp, (1005/1596) yılında Sahn-ı Süleymaniye, (1008/1599) yılında Sultan Selim-i Kadim, yaklaşık dokuz ay sonra Süleymaniye, (1010/1602) yılında Hâkâniye-i Vefâ medreselerinde müderrislik görevini yapmıştır. Müellifimizin yaklaşık on dört yıllık müderrislik hayatı olmuştur.¹⁵¹ Daha sonra kadılığa geçerek ilk kadılık görevi olarak (1011/1602) yılında Şam Kadılığı'na, (1013/1604) yılında Kahire Kadılığı'na atandı. Bir süre sonra görevden alındı. (1015/1606) yılında Bursa Kadılığı'na tayin olundu. Devrin meşhur âsilerinden Kalenderoğlu şehre girip şehri harap etmesi sonucu

¹⁴⁹ Mehmet Beşir Bulut, *Şeyh Mahmud b. Edhem'in Minhacu'l Edeb fi-Tasrîf adlı eserinin tahkiki* (Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2017), 20.

¹⁵⁰ Nev'i-zâde Atâî, *Şakâik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, (*Hadâiku'l-Hakayık Fi Tekmiletü's-Şakâik*), haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 739.

¹⁵¹ Bayram Ali Kaya, *Azmi-zade Haleti hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve divanın tenkitli metni* (Edirne: Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora tezi, 1996), 12.

Hâlet'i kadılıktan ayrılmak zorunda kaldı. İki yıl aradan sonra kendisine Ahyolu arpalığı verildi ve bir müddet onunla geçimini sağladı. (1020/1611) yılında Edirne Kadılığı'na atanmasıyla tekrar kadılık görevine geri döndü, dört ay bu görevi sürdürdükten sonra Şam'a gönderildi. İki yıl sonra görevden alınarak İstanbul'a döndü. (1022/1613) yılında İstanbul kadısı oldu, fakat iki ay bu görevi yaptıktan sonra azledildi. Dört yıl boşta bekleyen müellifimiz Sultan II. Osman'ın tahta gelmesi üzerine (1027/1618) yılında Mısır Kadılığı'na atandı, fakat bir yıl sonra görevden alındı. (1032/1623) yılında Sultan IV. Murad tahta geçince Hâlet'i Anadolu kazaskeri oldu. Bir yıl sonra görevden alınarak kendisine Rusçuk arpalığı verildi. (1036/1627) yılında Rumeli kazaskerliğine atandı ve (1038/1629) yılında emekli edildi.¹⁵² (1040/1631) tarihinde vefat etti; İstanbul Sofular'da oturduğu evin karşısına yaptırdığı mektebin bahçesine defnedildi.¹⁵³

Kaynaklarda geçtiği kadarıyla Azmizâde; dürüst, adaletli, iyilik yapmayı seven, hoşsohbet ve çok cömert bir insandı. Alîmliğinden çok şairliğiyle öne kavuşmuştur. Şiire çok genç yaşta başlamış olan Azmizâde, kısa sürede yazdığı şiirlerle meşhur olmuştur.¹⁵⁴ Müellifimiz çok okuyan, çok araştıran bir yönü olduğu sebebiyledir ki öğrencisi Atâi'nin bildirdiğine göre, o vefat ettiğinde yazmış olduğu dört bin kadar kitabı olduğunu söylemektedir.¹⁵⁵ Bu kitapları arasında konumuzu ilgilendiren tek çalışması şudur.

1. *Muğni'l-lebîb*: Müellifimizin bu eseri nahiv ilgili şerh olup eserleri arasında bilinen bir eserdir.

2.1.23. Zeynizâde Hüseyin Efendi (ö. 1172/1759)

Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgi verilmeyen müellifimiz M. XVIII. yüzyılın ilk yarısında İzmir Tire'de doğmuştur.¹⁵⁶ Bursalı Mehmed Tâhir "*Osmanlı Müellifleri*" adlı eserinde ise Zeynizâde'nin Bursalı olduğunu yazmaktadır.¹⁵⁷ İlk

¹⁵² Halûk İpekten, "Azmizâde Mustafa Hâletî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/348.

¹⁵³ Kaya, *Azmi-zade Haleti*, 19; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 2/24; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2/ 565.

¹⁵⁴ Mustafa Cârullahzâde, *Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü's-şu'arâ)*, haz. Aysun Sungurhan (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017), 8.

¹⁵⁵ İpekten, "Azmizâde Mustafa Hâletî", 4/348.

¹⁵⁶ Ahmet Turan Arslan, "Zeynizâde Hüseyin Efendi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 44/371.

¹⁵⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/475.

tahsiline memleketinde başlayan Zeynîzâde daha sonra tahsilini ilerletmek için günümüzde Aydın'ın bir mahallesi durumundaki Güzelhisar kasabasına taşınır.¹⁵⁸ Zeynîzâde Osmanlı medreselerinde yüzyıllarca okutulan önemli nahiv kitaplarına yazdığı şerhlerle tanınmıştır. Buradan hareketle müellifimizin meslek olarak eğitimle uğraştığını söyleyebiliriz.¹⁵⁹ Vefat tarihi hakkında net bir bilgi bulunmayan müellifimizin (1172/1753-1759) tarihlerinde vefat ettiği düşünülmektedir.¹⁶⁰

Müellifimiz nahiv, sarf ve belâgat konuları olmak üzere çeşitli konularda pek çok eser kaleme almıştır. Eserleri arasında konumuzu ilgilendirenleri şöyle sıralamak mümkündür.

1. *el-Fevâ'idü's-şâfiye 'alâ i'râbi'l-Kâfiye*: Müellifin en hacimli ve muhtemelen en son eseri olup İbnu'l-Hâcib'in "*el-Kâfiye*" isimli eseri için kaleme alınmıştır. (1168/1755) tarihinde tamamlanmıştır.

2. *Ta'liku'l-fevâ'id 'alâ i'râbi'l-Avâmil*: İmam Birgivî'nin "*el-Avâmilü'l-cedîd*" diye bilinen risâlesindeki hemen her kelimenin irabını açıklayan bir eserdir.

3. *et-Tâ'likât 'alâ Fetîhî'l-esrâr 'alâ İzhârî'l-esrâr*: Hocası Sobiçeli Mehmed Efendi'nin (Sobucevî) eserinde izaha muhtaç gördüğü bazı ibareler için (1144/1731)'de kaleme aldığı not şeklindeki açıklamalarından ibarettir.

4. *Hallü esrâri'l-ahyâr 'alâ i'râbi İzhârî'l-esrâr*: Yazıldığı tarihten itibaren özellikle Arapça okuyan Türk öğrencilerinin ellerinden düşürmedikleri yine İmam Birgivî'ye ait kitabın cümle tahliline dairdir. Müellifin "*İzhâr Mu'ribi*" diye bilinen bu eseri İzhâr'ın anlaşılmasında çok faydalı olmuştur.¹⁶¹

5. *Risâle fi's-Sarf*: Dâvûd-i Karsî'nin (ö. 1169/1756) Emsile şerhiyle birlikte basılmıştır.

¹⁵⁸ Damla Bostancı, *Zeynîzâde Hüseyin Münşe'âtı (Transkripsiyon ve değerlendirme)* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Tarih Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2018), 19.

¹⁵⁹ Bostancı, *Zeynîzâde Hüseyin Münşe'âtı*, 20.

¹⁶⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/476.

¹⁶¹ Bostancı, *Zeynîzâde Hüseyin Münşe'âtı*, 22,23,24.

2.2. Belâgat İlmine Dair Yazılan Eserler

2.2.1. Muvaffak el-Kayseri (ö. 761/1360)

Tam ismi Muhammed b. Ahmed b. Muvaffak el-Kayseri'dir. Hakkında kaynaklarda pek fazla bilgimiz bulunmayan müellifimiz, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kayserilidir. Müellifimiz (761/1360) tarihinde vefat etmiştir.¹⁶² Çalışmamızı ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *Şerhu'l Telhîşü'l-Miftâh*: Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" adlı eserine şerh olarak yazılmıştır.¹⁶³

2.2.2. Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa (ö. 789/1387)

Asıl ismi Halil olup önceleri Kara lakabı ile vezir olunca da Hayreddin unvanı ile tanınmıştır. Karaman'ın Sivrihisar ilçesine bağlı Cendere köyünde dünyaya gelmiş. Babasının adının Ali olduğu kaynaklarda yazılıdır.¹⁶⁴ İznik Medresesi müderrislerinden Taceddin el-Kürdî'nin (ö. 751/1350) kızı ile evlendikten sonra Şeyh Edebalı (ö. 726/1326) ile bacanak olmuş¹⁶⁵ ve bu sayede Osman Gazi'ye (ö. 724/1324) daha yakın olmuştur. Anadolu'daki Ahi teşkilâtına mensup bulunduğu için idarî basamaklarda hızlıca yükselmiş.¹⁶⁶

Kara Halil ilmiye sınıfından gelen biri olup hangi hocalardan ders gördüğü ve nasıl yetiştiği bilinmemektedir.¹⁶⁷ İlim tahsilinden sonra sırasıyla Bilecik, İznik ve Bursa kadılığına tayin edilmiş. Murad Hüdavendigâr'ın (ö. 791/1389) tahta

¹⁶² İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951), 2/162; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 3/111; Mehmet Sami Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgata Dair Eser Veren Osmanlı Alimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991), 18.

¹⁶³ İbrahim Şaban, "Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası* 17 (2011), 109.

¹⁶⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimarî Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1966), 1/319-354; İ Hakkı Uzunçarşılı, "Çandarlı (Cenderli) Kara Halil Hayreddin Paşa", *Belleten* 23/91 (20 Temmuz 1959), 457-458.

¹⁶⁵ Bilge Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), 69.

¹⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 3.

¹⁶⁷ Veli Vehbi Bardakçı, *Osmanlı klasik döneminde Çandarlı ailesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı / İslam Tarihi Bilim Dalı / Doktora Tezi, 2019), 23.

çıkmasından (1362) sonra kazaskerlik görevi kendisine verilmiş.¹⁶⁸ Çandarlı Kara Halil, ilerleyen süreçte (765/1363-64) veya (766/1364-65) yıllarında vezir olup Hayreddin unvanını bu görevi ile birlikte aldı. Vezirlikle ordu komutanlığı vazifelerini birlikte yürüttü ve bu bir ilk oldu.¹⁶⁹ Daha sonra (789/1387) yılında Yenice-i Vardar'da hastalanan Hayreddin nakledildiği Serez'de vefat etmiştir.¹⁷⁰

Özellikle mimari alanda birçok eser inşa eden Halil Paşa aynı zamanda çok değerli kitaplar da bize bırakmıştır. Konumuzla ilgili olarak bizlere miras olarak bırakmış olduğu tek eseri bulunmaktadır.

1. *Şerhu Telhîşü'l-Miftâh*: el-Kazvînî'nin “*Telhîşü'l-Miftâh*” adlı eserinin üzerine kaleme aldığı şerhtir.

2.2.3. Alâeddin Ali el-Esved (ö. 800/1397)

Tam ismi Şeyh Alâeddin Ali b. Ömer el-Esved'dir.¹⁷¹ Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen müellifimiz, Afyonkarahisar'da doğduğu için Karahisârî nisbesiyle¹⁷² ve Anadolu bölgesinde yaşadığı için de Rûmî nisbesiyle tanınmaktadır.¹⁷³ Babasının adı Ömer Efendi'dir.¹⁷⁴ Alâeddin Esved de ilk tahsilini memleketi Afyon'da aldıktan sonra tahsilini tamamlamak için genç yaşta¹⁷⁵ İran'a gitmiştir.¹⁷⁶ Ancak İran'da hangi hocalardan, hangi şehirlerde ders aldığıyla alakalı kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁶⁸ İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Şerafettin Turan (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 2/50; Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/30; Semavi Eyice, *İznik Tarihçesi ve Eski Eserleri* (İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları, 1988), 26; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınları, 1971), 1/17.

¹⁶⁹ M. Münir Aktepe, “Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 8/214.

¹⁷⁰ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 139; Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, 15; Aktepe, “Çandarlı Kara Halil”, 8/214.

¹⁷¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 560; Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 29; Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, 1/211; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/726; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 116; Ahmet Özel, “Alâeddin Ali Esved” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/319; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/251.

¹⁷² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/251.

¹⁷³ Kemal Yıldız - Ensar Aslan, “Osmanlı Kuruluş Devri Fakihlerinden Alâeddin Esved'in Hayatı ve Eserleri”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (16 Ocak 2021), 326.

¹⁷⁴ Özel, “Alâeddin Ali Esved”, 2/319.

¹⁷⁵ Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/29.

¹⁷⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/251; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 560; Özel, “Alâeddin Ali Esved”, 2/319.

İran'daki tahsilini tamamlayan Alâeddin Esved, Anadolu'ya döndüğünde ilk olarak hatiplikle görevlendirilmiş.¹⁷⁷ Daha sonra Orhan Gazi onu, İznik Medresesi'ne müderris olarak tayin etmiştir.¹⁷⁸ Alâeddin Esved toplam kırk sene boyunca müderrislik görevi yapmış ve Niksârî Hasan Paşa (ö. 827/1025), Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'dır (ö. 789/1387) ve Şemseddin Molla Fenârî de (ö. 834/1431) gibi pek çok alîmin yetişmesinde de faydası olmuştur.¹⁷⁹ Müellifimiz (800/1397) yılında vefat etti ve İznik Şerefzâde mahallesindeki türbesinde defnedildi.¹⁸⁰

Kaynaklarda müellifimize ait beş eserin ismi geçer. Bunlardan ikisi fıkıh usulü, ikisi de fûru-i fıkıh, diğeri de Arap edebiyatıyla alakalıdır ve hepsi de önemli metinler üzerine yapılan şerhlerdir. Müellifimizin çalışmamızla ilgili kaleme almış olduğu tek eseri şudur.

1. *Şerhu'l-İzâh fî'l-meânî ve'l-beyân*: el-Kazvînî'nin "*el-İzâh fî'l-meânî ve'l-beyân*" isimli eseri üzerine yazdığı şerhtir.

2.2.4. Şemseddîn el-Cezerî (ö. 833/1426)

Tam ismi Ebu'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî'dir.¹⁸¹ Künyesi Ebu'l-Hayr'dır. (751/1350) yılında Ramazan ayında Dımşık'ta dünyaya geldi.¹⁸² İlk tahsiline burada başlayan el-Cezerî, on üç yaşına geldiğinde Kur'an-ı Kerim'i hıfz etmişti. Bundan sonra Şam'da zamanının önde gelen alimlerinden Ebu Muhammed Abdulvehhab b. es-Selam (ö. 782/1380), Ahmed b. İbrahim b. Et-Tahan (ö. 782/1380), Ahmed b. Recep (ö. 775/1373) ve Ebu'l-Meâli Muhammed b. el-Lebban gibi tanınmış kurrâlardan kıraat ilmini tahsil etti.¹⁸³

(768/1366) yılında müellifimizi, hac farızasını ifa etmek üzere Hicaz'da görmekteyiz. Burada Medine hatibi ve imamı olan Ebu Abdullah M. b. Salih'ten (ö.

¹⁷⁷ Âşıkpaşazâde, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, nşr. Hüseyin Nihal Atsız (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 42.

¹⁷⁸ Mehmet Paşa Nişancı, *Nişancı Mehmet Paşa Tarihi ve Osmanlı Tarihi Zeyli, Hâdisât* (İstanbul: Kamer Neşriyat, 1983), 110.

¹⁷⁹ Yıldız - Aslan, "Osmanlı Kuruluş Devri Fakihlerinden Alâeddin Esved", 330.

¹⁸⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/252; Özel, "Alâeddin Ali Esved", 2/319; Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 145.

¹⁸¹ Tayyar Altıkulaç, "Şemseddin Mehmed b. Mehmed b. el-Cezerî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999), 551.

¹⁸² Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 76.

¹⁸³ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 147.

785/1383) tahsilini ilerletme imkânı buldu. Hicaz dönüşü (769/1367) yılında Mısır'a uğrayan İbnu'l-Cezeri, burada öğrenimini geliştirdi. Bu seyahatinden başka Mısır'ı üç kez daha ziyaret eden müellifimiz Kahire'nin kıraat alimleriyle tanışma fırsatını da elde etti. Bu alimlerden ayrıca, fıkıh, usûl, meânî ve beyân gibi ilimleri de tahsil etti. Bilâhare Şam'a dönen İbnu'l-Cezeri, Emîr Kutlubey tarafından kendisine idari alandı bazı görevler vermesi üzerine İbnu'l-Cezerî defalarca Mısır'a gidip geldi.¹⁸⁴

(774/1372) tarihinde Şeyhülislâm Ebu'l-Fidâ İsmâil bin Kesîr, aynı şekilde (778/1376) tarihinde Şeyh Ziyaeddin, (785/1383) yılında da Şeyhülislâm Bulkînî ona fetva yetkisini verdiğini görmekteyiz.¹⁸⁵ İbnu'l-Cezerî, Şam'da öğretim görevlisi olarak el-Adile el-Kübra Medresesi'nde kıraat kürsüsü başkanlığı, Umm-i Salih Medresesi riyaseti gibi vazifeleri liyakatle yerine getirmiştir. Ayrıca, Şam'da Emevî Camii'nde senelerce kıraat dersi vermiş Kudüs'te eş-Şelahiye Medresesi'nde hocalık yapmıştır. Bunlardan başka, Şam'da Re's Akabet el-Kettan'da Daru'l-Kur'an ismini verdiği bir medrese inşa ettirmiş ve burada da kıraat okutmuştur.¹⁸⁶

(798/1395) yılına kadar Şam'da bu vazifeleri devam ettiren müellifimiz mali ilişkiler yüzünden İbnu'l-Cezerî ile Kutlubeg arasında uzun süre devam edecek bir anlaşmazlık çıkmış. Konu aynı sene içinde Kahire'ye taşınmış, yapılan yargılamanın sonucunda Kutlubeg'in İbnu'l-Cezerî'den büyük oranda alacaklı olduğuna hükmedilmişti.¹⁸⁷ Kutlubeg ile arası açılan İbnu'l-Cezerî (798/1395)'de İskenderiye'den gemiye binerek, Anadolu'ya geçtiğini öğreniyoruz. Burada, Şam'da iken talebesi olan Şeyh Hacı tarafından Sultan Yıldırım Bayezid (791-804/1389-1402)'e takdim edilen İbnu'l-Cezerî, büyük izzet ve ikrama nail oldu. Devletin başşehri Bursa'da karşılaştığı ve evinde misafir olduğu diğer bir öğrencisi de Mu'min el-Felekâbâzı idi.¹⁸⁸

(823/1420) tarihinde Mekke ve Medine'yi ziyarette bulundu. Burada kaldığı süre boyunca Harem'in imamı ondan ders aldı. Aynı zamanda burada kıraat konusunda iki cilt hâlinde “*Kitâbu'n-Neşr fî'l-Kırâ'âtî'l-'Aşr'ı*” ve muhtasarı “*et-*

¹⁸⁴ Altıkulaç, “el-Cezerî”, 551-557.

¹⁸⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 76.

¹⁸⁶ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 148.

¹⁸⁷ Altıkulaç, “el-Cezerî”, 551-557.

¹⁸⁸ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 148.

Takrîb ve Tahbîrû't-Teysîr fî Kırâ'âtî'l-'Aşere” ve “*Tabakâtü'l-Kurrâ*”yı, kıraat alimleri tarihine dair “*el-Kübrâ ve es-Suğrâ*” isimli eserlerini kaleme aldı.¹⁸⁹

İbnu'l-Cezerî Anadolu'da devamlı ikamet etmek istemişse de Moğol İstilası neticesinde, burada ancak altı yıl bir ay kalabildi. Zira Timurlenk Ankara Savaşı (804/1402) sonunda, adeti üzere, müellifimizi beraberine alarak, Maverâünnehir'de Kaş şehrine gitti. Timurlenk'in ölümüne kadar Kaş ile Semerkand şehirlerinde ikamet eden İbnu'l-Cezerî, (807/1404)'te buradan ayrılarak, sırasıyla Herat, Yezd ve İsfahan şehirlerinde bulundu. Daha sonra (808/1405) yılında Şiraz'a geldi. Buranın emiri olan Pir Muhammed, müellifimize kadılık vazifesi vererek, onu Şiraz'da ikamete mecbur etti. Hayatının sonuna kadar burada kalan İbnu'l-Cezerî, bu belde Şam'da olduğu gibi, Daru'l-Kur'an isimle bir medrese yaptırdı. Burada bir yandan kıraat dersleri verirken, diğer yandan da telif hayatını devam ettirdi.¹⁹⁰

Müellifimiz üçüncü defa hac niyetiyle yola çıkmıştı, ancak yolda bedevi Arapların baskınına uğradı ve o yıl hacca gidemeyerek, bir müddet Yenbu'da kaldı daha sonra da 823'te Medine'ye aynı yıl da Mekke'ye vardı ve hac vazifesini yerine getirdi. Hac yolculuğu boyunca uğradığı yerlere kıraat derslerini vermeyi sürdürdü, Medine'de Harem şeyhi Tavaşi de ondan kıraat dersi aldı. İbnu'l-Cezerî (827/1424) tarihinde Dımişk'a, buradan da Kahire'ye gitti. Yıllar önce gizli bir şekilde ayrıldığı bu şehirde bu defa Sultan Eşref Barsbay tarafından hürmetle karşılandı. Kahire'de bulunduğu süre boyunca başta kıraat ilmi olmak üzere çeşitli ilimlerde dersler okuttu.¹⁹¹ Aynı sene içinde Mekke'ye tekrar giderek haccetti daha sonra oradan da Yemen'e gitti Yemen Meliki Mansur Abdullah b. Ahmed er-Resûlî ona ilgi gösterdi. Ondandır hadisi dinledi. Şiraz'da Sükuliskafiyin'de bulunan evinde vefat etti ve kendi yaptırdığı Daru'l-Kur'an'da defnedildi.¹⁹²

Pek yoğun ve hareketli bir hayat geçiren İbnu'l-Cezerî kıraat ilmi başta olmak üzere, hadis ve diğer İslami ilimlerde kıymetli çalışmalar yapmıştır.¹⁹³ Bu çalışmalarından bizi ilgilendiren tek eseri şudur.

¹⁸⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 78.

¹⁹⁰ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 148-149.

¹⁹¹ Altıkulaç, “el-Cezerî”, 553.

¹⁹² Altıkulaç, “el-Cezerî”, 553.

¹⁹³ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 149.

1. *Hâşiye 'ale'l-İzah: el-Kazvînî'nin yazmış olduğu "el-İzâh (li-muhtaşarı Telhîşi'l-Miftâh)"* isimli şerhinin bir tahşiyesi mahiyetinde yazılmıştır.

2.2.5. Burhaneddîn Herevî (ö. 830/1427)

Tam adı Burhaneddin Haydar b. Muhammed b. İbrahim olan müellifimiz, (780/1378) yılında Horasan'da dünyaya geldi.¹⁹⁴ Öğrenimini ülkesinin önde gelen alimleri nezdinde ikmal ettikten sonra, zekası çalışkanlığı, ilmi meseleleri titizlikle tetkik ve tahkik etme kabiliyeti sayesinde, akli ve nakli ilimlerde büyük bir ilim adamı olan Sa'deddin et-Teftâzânî'nin mümtaz talebeleri arasında özel bir mevki ihraz etti.¹⁹⁵

Osmanlı hükümdarlarının ilim ve fikir adamlarına gösterdikleri yakın alaka, iltifat ve himayeci tavırları neticesinde Çelebi Mehmed (816-824/1413-1421) devrinde Anadolu'ya gelen Burhaneddîn Herevî¹⁹⁶; erdemli, iffetli, Allah'tan sakıman ve takva sahibi bir zattı. Merhum, (830/1426) tarihinde vefat etti.¹⁹⁷ Müellifimiz aralarında Muhyiddin Kâfiyeci (879/1474)¹⁹⁸ gibi ileride meşhur birer alîm olacak şahsiyetlerin de bulunduğu birçok öğrenci yetiştirmiştir.¹⁹⁹

Tefsir, belâgat, kelâm ve feraiz ilimlerinde kıymetli eserler kaleme alan Burhaneddîn Herevî'nin konumuzu ilgilendiren çalışması şudur.

1. *Şerh el-İzah fi'l-meânî ve'l-beyân: el-Kazvînî'nin Telhîş şerhi olan el-İzâh (li-muhtaşarı Telhîşi'l-Miftâh)* isimli eserine yazdığı şerhtir.

2.2.6. Alâaddin Ali Koçhisari (ö. 841/1438)

Nisbesinden Koçhisarlı olduğu anlaşılan müellifimiz, ilk öğrenimini memleketinin büyük alimlerden aldıktan sonra, öğrenimini ilerletmek için İran'a gitti.²⁰⁰ Burada et-Teftâzânî ve el-Cürcânî'den dersler aldı.²⁰¹ Daha sonra Mısır'a

¹⁹⁴ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, ed. Nuri Akbayan (İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 1/15.

¹⁹⁵ Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde İsâmuddîn, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye fi ulemâ'i devleti'l Osmaniyye*, thk. Ahmet Suphi Furat, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Basımevi, 1985), 59; Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 146; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 20.

¹⁹⁶ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 146.

¹⁹⁷ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 112.

¹⁹⁸ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 118.

¹⁹⁹ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 146.

²⁰⁰ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 154.

²⁰¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 184.

geçtiği anlaşılan Alâaddin Koçhisari, ihraz ettiği yüksek bilgisi sayesinde Kahire'deki el-Eşrefiyye Medresesi başkanlığına getirildi.²⁰²

Bir sonraki yıl hac vazifesini yerine getirdikten sonra Anadolu'ya geldi. Birkaç yıl Anadolu'da kaldı ve bir medresede görev yaptı. Kahire ile Anadolu arasındaki seyahatlerine bir süre daha devam eden Alâaddin Koçhisari, (839/1435)'te son olarak Kahire'ye geri döndü. Eskiden olduğu gibi ilimle iştigal etmeye devam ederek (841/1437) yılında vefat etti.²⁰³

Müellifimiz ilmi çalışmaları arasında bizi ilgilendiren eseri, “*Keşf er-rumuz ve feth bâb el-kunuz*” isimli telifidir.

1. *Keşf er-Rumuz ve Feth Bâb el-Kunuz*: Sa'deddin et-Teftâzânî'nin “*Telhîşü'l-Miftâh*” isimli şerhinin hâşiyesidir.

2.2.7. Kırmılı Ahmed b. Abdullah (ö. 862/1458)

Bu asrın diğer önemli bir siması da aslen Kırmılı olan Ahmed b. Abdullah'tır. Doğum tarihi bilinmeyen müellif, Kırım'da doğup büyüyerek, oradaki meşhur alimlerinden olan Hafızuddin Muhammed Bezzazi ve Mevlana Şerafettin Kırımı'den dersler aldı. Sultan II. Murad Han döneminde Osmanlı Devleti'ne gelerek Padişah tarafından Merzifon Medresesi'ne müderris olarak atandı. Fatih Mehmet devrinde İstanbul'a gelerek onun sohbet meclisinde katıldı. Daha sonra ilim tedrisiyle vazifelendirilip, istediği yerde vaaz ve ders vermesi sağlandı. Bu şekilde tedris faaliyetlerine devam eden Ahmed Kırımı, (862/1458) tarihinde İstanbul'da vefat etti.²⁰⁴

Tefsir, hadis fıkıh ve kelâm sahalarında derin bilgisi olan Ahmed Kırımı, vefatına kadar hocalık görevini devam ettirerek, pek kıymetli ilim adamlarının yetişmesinde emeği geçmiş mümtaz ilim adamlarımızdandır. Taşköprüzâde'nin (ö. 968/1560) ifadesine göre, kabri teberrüken ziyaret edilmekte ve orada yapılan duaların kabul olunduğu söylenmektedir. “*Telvih, Akâid-i Neseфиye*” şerhi ve Seyyid

²⁰² Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 154.

²⁰³ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 32; Hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâ'ik*, 105; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, /731; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 7/248.

²⁰⁴ Ahmet Suphi Furat, *Fatih'in iltifatına mahzar olmuş bir Alîm: Kırmılı Seyyid Abdullah Oğlu Ahmed*, *Türk Dünyasına Bakışlar* (İstanbul, 2003), 263-266.

Abdullah'ın (ö. 776/1374) “*el-Lubb*” şerhi üzerine hâşiye tarzı eserler yazmıştır.²⁰⁵ Ahmed Kırımî'nin bizi ilgilendiren tek çalışması şudur.

1. *el-Mu'avvel Hâşiye 'ala'l-Mu'avvel: et-Teftâzânî'nin “el-Mu'avvel fi'l-meânî ve'l-beyân” isimli “Telhîşü'l-Miftâh” şerhinin hâşiyesidir.*

2.2.8. Hızır Bey b. Celâleddîn (ö. 863/1459)

Eskişehir'e ilinin Sivrihisar ilçesinde dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda doğum tarihi (810/1407) yılı olarak geçer. Babası Sivrihisar'ın kadısı Celâleddîn Efendi'dir. İlk tahsiline babasının yanında başladı; sonra Bursa'da Molla Yegân'ın yanında öğrenimine sürdürdü.²⁰⁶ Tahsilini bitirdikten sonra Sivrihisar'daki bir medreseye müderris oldu.²⁰⁷ Taşköprüzâde onun (837/1433)'te burada kadı olarak görev yaptığını söyler.²⁰⁸

Hızır Bey II. Mehmed'le tanıştıktan sonra şöhret kazandı. Fatih'in huzurunda bir Arap alîmiyle yaptığı tartışma sonucunda galip gelince Fatih onu Bursa'da bulunan Çelebi Mehmed Medresesi'ne elli akçe ile müderris olarak tayin etti. Müellifimiz buradayken Hayalî Ahmed Efendi (ö. 875/1470) ve Hocaîzâde Muslihuddin (ö. 893/1488) gibi iki öğrencisinin de desteğiyle birçok öğrencinin yetişmesinde faydası oldu. Yetiştirdiği öğrencileri arasında Kestelli Efendi (ö. 901/1496), Alâeddin Arabî Efendi (ö. 901/1496), Hatibzade Muhyiddin Efendi (ö. 901/1496) ve Muarrifzade bulunmaktadır.²⁰⁹ Ardından Edirne'de bulunan Üç Şerefeli Cami Medresesi'nde ders veren müellifimiz (855/1451)'de Yanbolu'da kadılık görevinde de bulundu. İstanbul'un fethinden sonra Fâtih onu yeni başkente kadı olarak atadı. Böylece Hızır Bey'e çeşitli idari görevler verdi. Ancak bu görevi sırasında (863/1459) tarihinde vefat etti.²¹⁰

Arap diline son derece hakim olan müellifimiz güçlü Arapça manzumeler ortaya koymuştur ki, çalışmamızı ilgilendiren tek manzumesi şudur.

²⁰⁵ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 158; Hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâ'ik*, 147-148; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 3/297; İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 22.

²⁰⁶ Mehmet Yalar, “XV. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (01 Haziran 2002), 104.

²⁰⁷ Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Hızır Bey” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998), 17/413.

²⁰⁸ Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâ'ik*, 160.

²⁰⁹ Yalar, “XV. Yüzyıl Bursa Alimleri”, 104.

²¹⁰ Yazıcıoğlu, “Hızır Bey”, 17/413.

1. *Kaside-i Tâiyye*: Hızır Bey'in şairane duygularını dile getiren bu eser Hezec vezninde müstezat türünden yedi beyitlik edebi bir kasidedir.

2.2.9. Şemseddin Ahmed Hayâlî (ö. 875/1470)

Asıl ismi Şemseddin Ahmed'dir. Mahlası ise Hayâlî'dir. İlk öğrenimini babasından aldı; ardından Alâeddin Ali et-Tûsî ve Hızır Bey'in yanında ders aldı. İlmî silsilesine baktığımızda Hızır Bey, Molla Yegân, Molla Fenârî vasıtalarıyla Fahreddin er-Râzî'ye kadar ulaşır. İcazetini aldıktan sonra bir süre Hızır Bey'in yanında onun yardımcısı olarak çalıştı. Bazı medreselerde ders verdi. Daha sonra günlük otuz akçe ile Filibe'de bulunan Şehâbeddin Paşa Medresesi'ne müderris olarak görevlendirildi. Sonra Fâtih Sultan Mehmed onu günlük yüz otuz akçe maaşla İznik Orhaniye Medresesi'ne müderris olarak görevlendirdi.²¹¹ Müellifimiz kısa süren ömrüne rağmen çok değerli alimlerin yetişmesinde katkısı olmuştur. Gıyaseddin Paşa Çelebi, Emrullah b. Akşemseddin ve İsmâil el-Karamânî gibi isimleri talebeleri arasında zikretmek mümkündür. Müellifimiz, Orhaniye Medresesi'nde kısa bir süre müderrislik görevi yaptıktan sonra genç yaşta vefat etti. Kabri Bursa'nın Zeyniler semtindeki Molla Hüsrev'in kabrinin yakınındadır.²¹² Ölüm tarihi hakkında alimler arasında ihtilaf mevcuttur. Ancak en doğru tarihi İsmâil Belîğ ile Bursalı Mehmed Tâhir'in (875/1470) olarak verdiği tarihi doğru kabul edebiliriz.²¹³

Hayâlî tefsir, fıkıh ve Arap diline dair birçok şerh ve hâşiyeler telif etmekle beraber aynı zamanda kelâm ilmiyle de uğraşmıştır. Kelâm ve akaid kitaplarına yazdığı şerh ve hâşiyelerine baktığımızda onun keskin zekası ve geniş bilgisiyle dönemin seçkin alimleri arasına girdiği görülüyor.²¹⁴ Müellifimizin konumuzla alakalı olarak yazmış olduğu tek eseri bulunmaktadır.

1. *et-Ta'likât 'ale'l-Muṭavvel*: Bu eser, es-Sekkâki'nin "*Miftâhu'l-'ulûm*" adındaki meşhur eserinin üçüncü bölümü için el-Kazvînî'nin kaleme almış olduğu "*et-Telḥîş*" isimli esere et-Teftâzânî'nin yaptığı "*el-Muṭavvel*" isimli geniş şerhin talikidir.

²¹¹ Yalar, "XV. Yüzyıl Bursa Alimleri", 106.

²¹² Adil Bebek, "Hayâlî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998), 17/3.

²¹³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/338.

²¹⁴ Bebek, "Hayâlî", 17/4.

2.2.10. Molla Hüsrev (ö. 885/1480)

Asıl adı Muhammed b. Feramuz b. Ali olan Molla Hüsrev, Sivas ile Tokat arasındaki Kargın köyünde dünyaya geldi. Küçük yaşta babasız kaldığından dolayı eniştesi Hüsrev Bey'in yanında büyüdü. Hüsrev Kayını diye tanındı ve daha sonra da sadece Molla Hüsrev olarak anılageldi. Burhaneddin Haydar Herevî gibi zamanın meşhur alimlerinden ders aldı. Daha sonra ilk olarak Edirne'de Şahmelek Medresesi'nin müderrisi oldu. Sonra kardeşinin vefat etmesi üzerine Halebiye Medresesi'ne müderris olarak onun yerine geçti.²¹⁵

(848/1444) yılında Rumeli kazaskeri daha sonra da Edirne kadısı oldu. İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in vefatı etmesi sonucu (863/1459) yılında ona halef olarak, İstanbul'un ikinci baş kadısı olma şerefine nail oldu. Bu yoğun vazifesinin yanı sıra ayrıca Galata ve Üsküdar kadılıkları ile Ayasofya Medresesi Müderrisliği görevini de başarıyla devam ettirdi. (893/1488) yılında Molla Gûrani'ye gücenerek, İstanbul'u terk edip Bursa'ya gitti. Orada kendi adında bir medrese yaptırdı. Daha sonra Fatih'in, çağrısı üzerine tekrar İstanbul'a gelen müellifimiz İstanbul müftülüsü oldu. Molla Hüsrev vefatına kadar bu görevde kaldı. Nihayet (885/1480) yılında İstanbul'da vefat ederek cenazesi kendisinin yaptırmış olduğu Bursa'daki Hüsrev Medresesi'nin avlusuna defnedildi.²¹⁶

Servetinin çokluğuna rağmen, Molla Hüsrev mütevazî bir hayat sürdü. İçlerinden birçoğu sahalarında meşhur olan sayısız talebe yetiştiren müellifimiz, değerli bir fıkıh âlimi olduğu kadar meânî ve beyân ilimlerinde de derin bilgi sahibiydi.²¹⁷ Fıkıh ve usûl-ı fıkha dair kıymetli eserleri bulunan Molla Hüsrev'in bizi ilgilendiren çalışmaları şunlardır.

1. *Hâşiye ale'l-Muṭavvel*: et-Teftâzânî'nin “*el-Muṭavvel*” diye bilinen eseri üzerine yazılmış bir hâşiyedir.

2. *Hâşiye alâ Evveli Şerhi'l-Miftâh*: el-Cürcânî'nin “*el-Misbâh fî Şerhi Kısmi's-Sâlis mine'l-Miftâh*” isimli eserine Molla Hüsrev'in ilk bölümlerine yazmış olduğu hâşiyedir. Hâşiye yazılan bölümlerde, meânî ve beyân ilimleri kapsamında değerlendirilmesi gereken diğer ilimlerin tartışması yapılmaktadır.

²¹⁵ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 34.

²¹⁶ Ferhat Koca, “Molla Hüsrev” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 30/252.

²¹⁷ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 171.

3. *Risâle fi'l-Vad'*: Adından da anlaşılacağı üzere müellifimizin bu eseri medreselerde okutulan alet ilimlerinden *vad'* ilmine dair yazmış olduğu bir risâledir.

2.2.11. Hasan Çelebi el-Fenârî (ö. 891/1486)

(840/1436) yılında Bursa'da dünyaya gelen ve tam adı, Hasan Çelebi b. Muhammed Şah b. Şemseddin b. Hamza Fenârî olan müellifimiz, babasının vefatı üzerine amcalarının himayesinde kaldı. İlk tahsilini Bursa Sultaniye Medresesi'nde alan Hasan Çelebi, dönemin meşhur alimleri olan Molla Hüsrev, Fahreddîn-i Acemî ve Alâeddin Ali et-Tûsî gibi tanınmış alimlerin yanında ders aldı.²¹⁸

Hasan Çelebi Arap dili başta olmak üzere meânî, beyân, fıkıh, fıkıh usulü, kelim ve aklî ilimlerde genç yaşta kendini ispatlayınca Edirne'deki Halebiye Medresesi'ne müderris atandı. Edirne'de Halebiye Medresesi'nde müderris iken, amcası oğlu Kazasker Ali Fenârî'nin (ö. 903/1498) tasavvufuyla devrin Sultanı Fâtih Mehmed'den izin alarak, İbnu'l-Hişâm'ın nahve dair "*Muğni el-lebib*" adlı meşhur kitabını Magripli bir alîmden okumak üzere Kahire'ye gitti. Burada kaldığı sürece İbnu'l-Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) bir talebesinden de Sahih-i Buhari'yi okudu. Bu iki hocasından icazet aldıktan sonra, (870/1465) tarihinde Şam'a gitti ve ardından da hac için Mekke'ye gitti. Hac dönüşünde İznik'te bulunan Orhan Gazi Medresesi'nde müderris olarak görevlendirildi.²¹⁹ Daha sonra da Sahn-ı Semân medreselerinden birinde hoca olarak görev yaptı.²²⁰ Medresenin bir odasında kalıyordu. Üstünde abası, başında sarık ve beş vakit namazını camide kılıyordu. Genellikle dersi bittikten sonra Kadızâde'nin Medresesi'ne gidip onu ziyaret ederdi. Ertesi gün de Kadızâde onun misafirliliğine gelirdi. Sultan Bayezid Han ona günlük olarak seksen dirhem maaş bağlamıştı. Ölünceye kadar Bursa'da yaşadı.²²¹

Müellifimizin konumuzu ilgilendiren eserlerini şöyle sıralamak mümkündür.

1. *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel*: et-Teftâzânî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eserine yazdığı "*el-Muṭavvel*" isimli eser üzerine şerh olarak yazdığı büyük, orta ve küçük olmak üzere üç ayrı versiyonunu bulunan bir hâşiyedir.

²¹⁸ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 35.

²¹⁹ Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi el-Fenârî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/313.

²²⁰ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 176.

²²¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 310.

2. *Hâşiye ‘ale’l-Muhtasar fi’l-meânî*: Yine et-Teftâzânî’nin “*Telhîşü’l-Miftâh*” isimli eserine “*Muhtasaru’l-meânî*” ismiyle kaleme aldığı şerh üzerine yapılmış hâşiyedir.

3. *Risâle fî beyâni’l-hâşıl bi’l-maşdar*: Arapçada mastarların yapısını anlatan bu küçük risâlenin bir nüshası Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi’ndedir.

4. *Hâşiye ‘ale’l-Misbâh*: el-Cürcânî’nin “*el-Misbâh*” isimli eseri olan “*Telhîşü’l-Misbâh*” adlı şerhinin hâşiyesidir.

5. *Hâşiye alâ Hâşiyeti’l-‘İsâm ale’l-Fevâidi’d-Ziyaiyye*: el-İsferâyînî’nin Molla Camî’ye ait “*el-Kâfiye*” isimli şerhine yazdığı hâşiyenin hâşiyesidir.

6. *Hâşiye ala Şerhi’s-Seyyid ale’l-Miftâh*: Bu eser, el-Cürcânî’nin, es-Sekkâkî’ye ait “*Miftâhu’l-‘ulûm*” isimli eserine yazdığı şerhin hâşiyesidir.

7. *Hâşiye ala Şerhi Ebyâti’l-Mutevvassıt*: Hasen b. Şerefşâh’ın (ö. 715/1315) “*el-Mutevvasıt*” isimli eserinin beyitlerine yazılmış olan şerhin hâşiyesidir.

8. *Risâle fî’l-Edeb*.

2.2.12. Samsunlu Hasan b. Abdüssamed (ö.891/1486)

Fatih Sultan Mehmed devri alimlerinden olan Hasan Abdüssamed kaynaklarda doğum yeri tam olarak tespit edilemeyen Hasan Abdüssamed’in, büyük bir ihtimalle Samsun’da dünyaya gelmiş olabileceği nisbesinden de anlaşılmaktadır. Hasan Abdüssamed önce Kur’an-ı Kerimi öğrenmekle başladı sonra Anadolu’daki alimlerden Arapça dersler aldı. Bundan sonra fazla bilgi sahibi olmak için İstanbul’a geldi. Molla Hüsrev’in derslerine katıldı ve uzun bir süre onun öğrencisi oldu. Daha sonra bazı medreselerde görev aldı sonunda Sahn’a tayin edildi. Buradaki görevinin yanı sıra kendisine Fatih’in hocalığı ve kazaskerlik görevi verildi. Bu vazifesinden alındıktan sonra tekrar Sahn’a dönerek bir süre sonra İstanbul kadısı oldu. (891/1486) yılında vefat etti.²²²

Tasavvufa da intisap eden Hasan Abdüssamed, kaynakların iradesine göre yumuşak huylu, takva sahibi, sırret ve ahlâkî övgüye değer bir alim şahsiyetti. Hattı güzel olduğundan Fâtih Sultan Mehmed’e el-Cevheri’nin (ö. 400/1010) “*Sihâh el-*

²²² İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 38.

luga” isimli meşhur lügatini istinsah ettiği kaydedilmektedir. Çalışmaları arasında konumuzla alakalı eseri, “*el-Muṭavvel*” hâşiyesidir.²²³

1. *Hâşiye ‘ale’l-Muṭavvel*: et-Teftâzânî’nin “*el-Muṭavvel*” isimli “*Telhîşü’l-Miftâḥ*” şerhinin hâşiyesidir.

2.2.13. Hüsâmezâde Mustafa Efendi (ö. 893/1488)

Asıl adı Muslihuddin Mustafa, babasının adı Hüsâmeddin’dir.²²⁴ Hüsâmezâde diye meşhur olmuştur.²²⁵ Eserlerindeki ismi Mustafa b. Mevlana Hüsâm diye geçmektedir.²²⁶ Müellifimizin Bursevî nisbesiyle tanınması onun Bursa’da dünyaya geldiğini düşünebiliriz. Eğitimi bitirdikten sonra dinî ve edebî yönden önemli alimler arasındaki yerini aldı. Değişik medreselerde müderrislik görevi yerine getirdikten sonra Bursa’da bulunan ve Sultan Bayezid’in oğlu adına inşa ettirdiği Sultan Mehmed Medresesi Müderrisliği’ne tayin edildi. Ardından Bursa şeyhülislamlığına getirildi ve bu görevi esnasında vefat etti.²²⁷ Bazı kaynaklarda vefat tarihi (1035/1626) geçse de bu doğru değildir.²²⁸ Zira (968/1561)’de ölen Taşköprüzâde Ahmed Efendi eserinde ondan bahsetmektedir.²²⁹ Yine Mehmed Süreyya da Hüsâmezâde’nin ölüm tarihini (860/1456) yılı olarak geçmektedir.²³⁰ Buda doğru bir bilgi değildir. Gerçek olan şu ki müellifiz son eserini bile (862/1458)’de yazdığı kaynaklarda geçmektedir. Hüsâmezâde Mustafa Efendi’nin gerçek ölüm tarihi (893/1488) yılından sonra olduğunu söyleyebiliriz. Hüsâmezâde Mustafa Efendi’nin mezarı Bursa’daki Zeyniler Kabristanı’ndadır.²³¹

Hüsâmezâde Mustafa Efendi eserlerinde kullandığı akıcı dili ve aynı zamanda edebî ifadeleriyle dikkatleri üzerine çekebilmiştir. Ayrıca tasavvufa da ilgi duyan

²²³ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 184; Ayrıca hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz.: İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, 8/4; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifin*, 3/236; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 157.

²²⁴ Nişancı Mehmed Bey Ramazanzâde, *Târîh-i Ramazanzâde* (İstanbul: Matbaa-i ‘Âmire, 1870), 157; İlyas Çelebi, “Hüsâmezâde Mustafa Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998), 18/517.

²²⁵ Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, 2/1781,2023; Bağdatlı, *Hediyetü’l-ârifin*, 2/439.

²²⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 312.

²²⁷ Çelebi, “Hüsâmezâde Mustafa Efendi”, 18/517.

²²⁸ Bağdatlı, *Hediyetü’l-ârifin*, 2/439.

²²⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 312.

²³⁰ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4/490.

²³¹ Abdulkadir Bayam, *Hüsâmezâde Mustafa Efendi ve Er-Risâletü’ş-Şevkiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2008), 90.

müellifimiz, Zeyniyye tarikatına girdikten sonra birkaç defa uzlete girdi ve sade bir hayat yaşadı. Tasavvufa olan ilgisinden dolayı halk arsında keramet sahibi bir kişi olarak bilindi. Müellifimiz aynı zamanda yardım etmeyi seven bir kimse olarak kaynaklarda geçmektedir.²³²

Pek çok eserler kaleme alan Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin konumuzu ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'âlâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerif 'ala'l-Muṭavvel*: el-Kazvî'nin Arap diline dair yazmış olduğu “*Telhîşü'l-Miftâh*” isimli eserine et-Teftâzânî tarafından kaleme alınan “*el-Muṭavvel*” isimli şerhin el-Cürcânî'ye ait hâşiyesi üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Müellifimiz bu esere şerh olarak kaleme alınan Molla Hüsrev'in el-Cürcânî'ye yönelttiği eleştirileri haksız bulup onu bu eserinde tenkit etmektedir.

2.2.14. Hatibzâde Muhyiddîn Efendi (ö. 901/1495)

Kastamonu'da doğan müellifimizin tam adı Muhyiddin Muhammed b. Hatîb'dir. İlim âleminde Hatibzâde diye anılmaktadır. İlk öğrenimini babası Taceddin İbrahim'den (ö. 860/1456) alan müellifimiz, onun yanında sarf ve nahivle birlikte kelâm, fıkıh ve tefsir gibi temel İslâmî ilimlerini de aldı. Devrin tanınmış alimlerinden Alâeddin Tûsî (ö. 887/1482) ve Hızır Bey (ö. 863/1459) gibi, ilim adamlarından akli ve nakli ilimleri başarılı bir şekilde ikmal ettikten sonra, ilk müderrislik görevine İznik'te Orhan Gazi Medresesi el-Medresetu'l-Şağıra'da başladı. Daha sonraları Hatibzâde Fâtih Sultan Mehmed'in yapmış olduğu Sahn-ı Semân Külliyesi'nde devam ettirdi. Fatih ile arası açılınca vazifesinden uzaklaştırılan müellifimiz, tekrardan görevine iade edildi, ayrıca Fâtih Sultan Mehmed'in hocaları arasına da katılmıştır. Ancak münazaralarda Fatih'in hocasıym diye dillendirince Fatih onu saraydan uzaklaştırmış.²³³

²³² Çelebi, “Hüsamzâde Mustafa Efendi”, 18/517.

²³³ İlyas Üzümlü, “Hatibzâde Muhyiddin Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/463.

Müderreslik hayatı boyunca pek çok talebe yetiştiren müellifimizin, kaynaklarda ismi geçen öğrencileri arasında İbn Kemal (ö. 940/1533), Muhyiddin Çelebi (ö. 954/1547) ve Abdulvasi b. Hızır (ö. 945/ 1538) bulunmaktadır.²³⁴

(901/1495) senesinde vefat eden müellifimiz çok sayıda eser kaleme almış.²³⁵ Konumuzu ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye ‘ale’l Telhîşü’l Muhtasar*: Müellifimizin et-Teftâzânî’nin belâgat ile ilgili yazmış olduğu “*el-Muhtasar*” isimli eserine yazmış olduğu hâşiyedir.

2.2.15. Muhyiddin en-Niksârî (ö. 901/1495)

Tam ismi Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim b. Hasan en-Niksârî’dir.²³⁶ Niksarlı İbrâhim Efendi’nin oğludur.²³⁷ Tokat’ın Niksâr ilçesinde doğan müellifimiz, Arapça ve İslâmî ilimleri Yûsuf Bâlî bin Mehmed el-Fenârî Efendi (ö. 846/1442), Hüsameddin et-Tokadi (ö. 860/1456) ve Molla Yegân (ö. 865/1461) gibi alimlerden ders aldı. Kadızâde-i Rûmî’nin (ö. 844/1440) öğrencisi Fethullah Şîrvânî’den (ö. 891/1486) astronomi ve matematik ilimlerini aldı.²³⁸ Daha çok tefsirle meşgul olup ve bu yönüyle tanınan en-Niksârî, Candaroğulları beyi olan İsmail b. İsfendiyar’ın (ö. 884/1479) Kastamonu’da inşa ettirdiği medresede müderres olarak göreve başladı.²³⁹ II. Bayezid’in tahta geçtikten sonra onun isteği doğrultusunda İstanbul’a gelerek Ayasofya’da ve Fâtih camilerinde vaaz verdi, tefsir dersleri okuttu ve birçok talebe yetiştirdi.²⁴⁰ Ayasofya’da verdiği derslere padişahın da katıldığı söylenilmektedir.²⁴¹ Tefsir dersleri için kendisine günlük elli akçe ücret bağlandı.²⁴²

²³⁴ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 190.

²³⁵ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 41.

²³⁶ Mehmet Akif Alpaydın, “XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsîr-i Sûre-i İhlâs’ı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (30 Aralık 2017), 677.

²³⁷ Hasan Gökbulut, “Niksârî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 33/122.

²³⁸ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/388; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 440; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 187; Gökbulut, “Niksârî”, 33/122; Alpaydın, “XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî”, 677.

²³⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 440; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 187; Gökbulut, “Niksârî”, 33/122.

²⁴⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/388; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 440.

²⁴¹ Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/292.

²⁴² Gökbulut, “Niksârî”, 33/122.

en-Niksârî, (901/1495) tarihinde İstanbul'da vefat etti ve Şehzade Camii civarında bulunan Şeyh Vefâzâde'nin (ö. 896/1491) mezarının yanına defnedildi.²⁴³

Daha çok tefsir alanındaki yetkinliğiyle bilinen müellifimiz kelim, fıkıh, belâgat ve astronomi alanlarında da birçok eserler kaleme almıştır. Konumuzla ilgili yazmış olduğu tek eseri bulunmaktadır.

1. *Şerhu'l-Îzâh el-İfşâh 'ale'l-Îzâh*: el-Kazvî'nin "*el-Îzâh fi'l-meânî ve'l-beyân*" isimli kitabına şerh olarak yazmıştır.

2.2.16. Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî (ö. 906/1500)

Hicri IX. asrın ikinci çeyreğinin başlarında dünyaya gelen müellifimizin tam adı, Yûsuf b. Hüseyin Kirmastî'dir.²⁴⁴ Yûsuf Efendi²⁴⁵ diye de bilinir. Müellifimiz Kirmastî²⁴⁶ nisbesiyle meşhur olmuştur. Nisbesini doğum yerine mi yoksa yerleştiği mahalleye nispetle mi almış olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. İlk tahsilini, başta Mustafa b. Yusuf Hocaâde (ö. 893/1487) olmak üzere, dönemin önemli ilim adamlarının yanında tamamladıktan sonra, İstanbul Murad Paşa Medresesi'ne müderris tayin edildi.²⁴⁷ Kısa bir süre sonra ilmi kıymeti takdir edilen Kirmastî, Fâtih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği meşhur Sahn-ı Semân Külliyesi'ne Hoca olarak tayin edildi. Daha sonra ise sırasıyla, Bursa ve İstanbul şehirlerinde kadılık görevine atandı.²⁴⁸ Müellifimiz bilgili, saygın kişilikli, insanların sevdiği, erdemli ve yüksek gönüllü kıymetli bir âlimdi. Taşköprüzâde, Kirmastî'nin (900/1494) tarihinde vefat ettiğini ve Fâtih Camii yakınında kendisinin inşa ettirdiği mektebin yanına defnedildiğini yazar.²⁴⁹

²⁴³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/388; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 442; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 187; Gökbulut, "Niksârî", 33/122; Alpaydın, "XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî", 677.

²⁴⁴ Katib Çelebî - Hâcî Halîfe Mustafâ b. Abdullah, *Sullemu'l-vusûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, Thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâvûd, *Merkezu'l-abhâs li't-târih ve'l-funûn ve's-sekâfeti'l-islâmî*, İstanbul 2010, III, 430; thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâvûd (İstanbul: Merkezu'l-abhâs li't-târih ve'l-funûn ve's-sekâfeti'l-islâmî, 2010), 3/430; Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir Arnâvût - Mahmûd Arnâvût (Beyrut: Dâru'l-ibnu'l-kesîr, 1993), 9/549.

²⁴⁵ Hüseyîn Efendi Ayvansarayî vd., *Hadikatü'l-Cevâmi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 1/250; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-III* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2009), 2/53.

²⁴⁶ Bkz.: Nuri Akbayan, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 101.

²⁴⁷ Ahmet Özel, "Kirmastî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002), 26/67.

²⁴⁸ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 197.

²⁴⁹ Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâ'ik*, 342.

Farklı ilimlerde birçok eser kaleme alan müellifimiz, belâgat alanında da birçok eser yazmıştır. Bunların ilki “*et-Tebyîn*” adıyla kaleme aldığı eseridir. Bu eserinde Yusuf el-Kirmastî, “*Miftâh el-Ulum, Telhîş el-Miftâh, el-Îzâh, el-Muṭavvel ve el-Muhtasar*” gibi belâgat sahasının önde gelen çalışmalarının özünü bir bütün halinde ele almış özellikle belâgat bahislerinin öğrencilerinin anlayabileceği basit bir şekilde akıcı bir üslup ile izah etmiştir. Böylece “*et-Tebyîn*” okuyan bir talebe, es-Sekkâkî, el-Kazvînî ve et-Teftâzânî gibi önde gelen alimlerle tanışarak onların eserlerinin özet bilgisine kısa zamanda sahip olacaktır.²⁵⁰ Müellifimizin çalışmamız ile ilgili kaleme almış olduğu eserleri şöyle sıralayabiliriz.

1. *Hâşiye ‘ale’l-Misbâh*: Bazı yerlerde “*Hâşiye ‘ale’l-Hâşiyetu’s-Seyyîd li’l-Muṭavvel*” olarak anılan bu eser el-Cürcânî’nin “*el-Misbâh fî Şerhi’l-Miftâh*” isimli eserinin girişinden başlayarak “mekâsidü’l-haber” konusuna kadar yazdığı birtakım hâşiyeleri içerir.

2. *el-Muhtâr fî’l-meânî ve’l-beyân*: Muhtasar bir eserdir ve temel kuralları ihtiva eder. Müellifimiz bu eserinde şevâhid ve delillere yer vermemektedir.

3. *Hâşiye ‘ale’l-Muṭavvel*: el-Kazvînî’nin belâgatla alakalı “*Telhîşü’l-Miftâh*” isimli eserine et-Teftâzânî’nin yazmış olduğu şerhin hâşiyesidir.

4. *er-Risâle fî usûli’l-istilâhâti’l-beyâniyye*: Bu eser kütüphane kayıtlarında “*er-Risâle fî kevâidi’l-beyâniyye*” ismiyle geçmektedir.

5. *et-Tebyîn*: Telhis geleneğini yansıtan bu eser; temel kavramlar, meânî, beyân ve bedî ilimlerinden oluşmaktadır.

6. *et-Tibyân*: Müellifimiz bu eserini yukarıda bahsetmiş olduğumuz “*et-Tebyîn*” eserine şerh olarak yazmıştır.

7. *el-Muntehâb*: Kaynaklarda eserin ismi, “*Kitâbu’l-muntahab mine’l-meânî*” ve *el-Muntahab mine’t-Tibyân*” ismiyle geçmiştir. Ancak Kirmastî, eserini “*el-Muntehâb*” olarak adlandırmıştır. Müellifimiz eserin giriş bölümünde belâgat ve fesâhat kavramlarına, belâgatın temel iki konusu olarak görülen meânî ve beyân ilimlerinin tanımlarına, konularına ve gayelerine değinmiştir.

²⁵⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 43.

8. *el-Muhtâr*: Bu eser, kaynaklarda “*Muhtâr fi’l-meânî ve’l-beyân*” ismiyle anılmıştır. “*el-Muhtâr*” eseri “*el-Muntehâb*” eseriyle aynı konuları içerir ancak ondan daha kısadır. Zira müellifimiz bu eserini yazarken daha öz bir şekilde ele almış ve şevâhid, deliller ve kurallara yer vermemiştir.

9. *et-Ta’lik ‘ala’r-Risâle fi’l- istiâre li-‘Ali Kuşçu*: Kaynaklar da her ne kadar bu eserin ismi geçmese de onun bazı risâlelerinin olduğuna dair bilgiler yer alır. Kitabın ilk sayfasında besmelenin hemen üstünde müellife aidiyet kaydı yer alır.

10. *Hâşiyetu Şerhi’l-Miftâh*: es-Sekkâki’nin “*el-Miftâh*” isimli eserine el-Cürcânî’nin yazdığı şerhin baş kısımlarına yazılmış olan bir hâşiyedir.

11. *Hâşiyetu’l-Muhtasar*: et-Teftâzânî’nin, “*Telhîş*” eserine yazdığı ünlü muhtasar isimli şerhin hâşiyesidir.

2.2.17. Yusuf el-Hamîdî Şeyh Sinan (ö. 912/1516)

Yusuf el-Hamîdî Burdurlu fazilet sahibi bir âlimdi. ilk tahsilini devrin alimlerinden aldıktan sonra Kadızâde’nin yanında stajını yaptı. Daha sonra müderrisliğe başlayan müellifimiz bir müddet Hocaâde’nin derslerini takip etti. Birçok medreselerde görev yaptıktan sonra Veliyyüddin Oğlu Medresesine müderris tayin edildi ve (912/1506)’da görevinden alındı.²⁵¹

İlme çok uğraş verdi. Fazla zeki sayılmasa da vehimlerden uzak ve sakin bir kişiliği vardı. Müellifimiz Bursa’daki tekkelerden birinde yaşardı. Çok az bir rızıkla yaşamayı tercih ederdi. Hayatı boyunca hiç evlenmedi. (911/1505) veya (912/1506) senesinde memleketinde vefat etti. Allah ruhunu şad etsin.²⁵² Ömrünü ilme adayın müellifimiz çeşitli konularda eserler yazmıştır. Bunlar arasında bizi ilgilendiren tek eseri “*el-Misbâh*” üzerine yazdığı hâşiyedir.

1. *Hâşiyetü ‘ale’l-Misbâh*: el-Cürcânî’nin “*el-Misbâh*” isimli eseri üzerine bir hâşiyedir.

2.2.18. Hamidilili Kara Seyyidî (ö. 913/1507)

Müellifimiz Hamîd (Isparta) ilinde doğduğu için Hamîdî diye nispet edilmiş, siyah tenli olduğu için de Kara lakabı ile anılmaktadır. Doğum tarihi

²⁵¹ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 45.

²⁵² Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 518.

bilinmemektedir. Dönemin alimlerinin kitaplarını okudu, onlardan ders alarak büyüdü. Sonra Alâaddîn Ali Fenârî'nin hizmetine girdi. Çok emek verirdi. Hocasının yardımı ile kısa zamanda, yüksek bir dereceye ulaşmış alim oldu.²⁵³

Daha sonra sırasıyla; Sivas Medresesi, Bursa'daki Sultan Murad Gazi Medresesi, İznik'teki Orhan Gazi Medresesi, Bursa'daki Sultaniye Medresesi ve Semân medreselerinin birinde müderrislik yaptı ve emekli olup günlük seksen dirhem maaş bağlandı.²⁵⁴ Sonraları ise İstanbul kadılığına getirildi. Bu görevde kısa süre kaldıktan sonra (913/1507) yılında vefat etti.²⁵⁵

“*Şerhu Miftâh*” isimli eserin baş kısımlarına hâşiyesi ve Arapça şiirleri bulunmaktadır.²⁵⁶ Konumuzu ilgilendiren çalışmaları iki tanedir.

1. *Hâşiyetu alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid*: Bu eser, el-Cürcânî'nin “*el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh*” isimli eserinin baş kısımları üzerine yazılmış bir hâşiyedir.

2. *Es'ile 'alâ Şerhi's-Seyyid*: Kara Seyyidî bu eserinde el-Cürcânî'nin “*el-Miftâh*” şerhine dair bazı eleştirilerini sorular halinde dile getirerek bu risâleyi yazmıştır. Daha sonra bu risâleye birçok müellif tarafından cevap mahiyetinde risâleler yazılmıştır.

2.2.19. Muhyiddin Muhammed es-Samsûnî (ö. 919/1513)

Tam ismi Muhyiddin Muhammed b. Hasan b. Abdüssamed es-Samsûnî'dir. Doğum tarihi bilinmeyen müellifimizin nisbesinden anlaşılacağı üzere Samsunludur. Babası Hasan b. Abdüssamed (ö. 891/1476) Fatih Sultan Mehmet devri alimlerinden olup, Fatih'e hocalık da yapmış bir zattı.

İlk tahsil hayatına babasının yanında başlayan es-Samsûnî daha sonra Alaaddin Ali el-Arabî'den (ö. 901/1496) ders aldı. Müellifimiz tahsilini tamamladıktan sonra sırasıyla Bursa'da Molla Hüsrev, Edirne'de Taşlık, İstanbul'da Mahmut Paşa, İznik'te Orhan Gazi, Edirne'de Üç şerefeli ve İstanbul'da Sahn'dan birinde müderris olarak görev yaptı. Sahn'dan günlük seksen akçe ile emekli olmuşken Yavuz Sultan Selim tarafından Edirne'ye kadı olarak tayin edildi. es-

²⁵³ “Kara Seyyidi Hamîdî”, *ehlisunnetbuyukleri.com*, ts.

²⁵⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 476.

²⁵⁵ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 48.

²⁵⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, haz. İsmail Özen ve A. Fikri Yavuz (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975), 1/369.

Samsûnî (919/1513) tarihinde Edirne’de kadı olarak görev yapmakta iken vefat etti.²⁵⁷

Kaynaklarda tasavvufa ilgisinin olduğu, mütevazı ve sade bir hayatı tercih ettiği kaydedilmiştir.²⁵⁸

Çalışmamızı ilgilendiren eseri iki tane eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye ‘ale’l Misbâh*: el-Cürcânî’nin “*el-Misbâh*” adlı eserine yazdığı hâşiyedir. Muhyiddîn Muhammed bu esere yaptığı hâşiyenin girişinde şunları söylemektedir: “Kur’an-ı Kerîm’i anlamayı ve hakikatlerine ulaşmayı sağlayacak en önemli ilim beyân, meânî ve bedî ilmidir.

2. *Hâşiye ‘ale’l Muṭavvel*: Müellifimiz bu eserini et-Teftâzânî’nin “*el-Muṭavvel fî’l-me’ânî ve’l-beyân*” isimli eserine hâşiye olarak yazmıştır.

2.2.20. Amasyalı Müeyyedzâde Abdurrahmân (ö. 922/1516)

(860/1456)’da Amasya’da dünyaya geldi. Babası şehrin tanıdığı bir isim olup Kâzerûniyye şeyhlerinden Şemseddin Müeyyed Çelebi’dir. Müeyyedzâde lakabı ile tanındı.²⁵⁹ Bazı kaynaklarda onun nesebinin İran’da Kâzerûniyye tarikatı kurucusu Ebû İshak Kâzerûnî’ye (ö. 426/1035) kadar dayandığını geçer.²⁶⁰

Amasya’dayken tahsil hayatına devam ederken herhangi bir sebeple Fatih Sultan Mehmed, katline ferman çıkarmış, daha sonra Şehzade II. Bayezid tarafından Haleb’e kaçırılmış ve orada Celaledin ed-Devvânî gibi dönemin alimlerinden ders almıştır.²⁶¹

Sultan II. Bayezid’in tahta geçtiğini duyan müellifimiz, önce Amasya’ya, oradan da İstanbul’a gelen Müeyyedzâde şehrin ileri gelenleriyle bir araya geldi. Çeşitli ilim dalları hakkında sohbetler veren müellifimiz herkes tarafından beğenildi. Bunu duyan vezirler onu dönemin sultanıyla tanıştırdılar. (888/1483)’te

²⁵⁷ İbnu’l-‘Îmâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, 8/4; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 474; İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 55; el-Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 61; Recep Dikici, “Türkiye Kütüphanelerinde Arapça Yazma ve Matbû Eseri Olan Samsunlu Alimler”, ed. Prof. Dr. Cevdet Yılmaz, *Samsun Araştırmaları* 3 (2013), 296.

²⁵⁸ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 56; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 26.

²⁵⁹ Hasan Aksoy, “Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 31/483.

²⁶⁰ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, nşr. İbrahim Kutluk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978), 1/318.

²⁶¹ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 49-50.

Kalenderhane Müderrisliği onun emrine verildi.²⁶² (891/1486) Kesteli'nin kızı ile evlendiği gün Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin yerine Sahn-ı Semân Medresesi Müderrisliği'ne getirildi. Sekiz yıl kadar burada görev yapan müellifimiz (899/1493)'te Edirne kadısı, (907/1501)'de Anadolu Kazaskeri, (911/1505)'de Rumeli Kazaskeri oldu.²⁶³ (917/1511)'de azlolunan Müeyyedzâde (922/1516)'da ahirete irtihal etti. Kabri Hz. Eyyüp türbesinin baş tarafındadır.²⁶⁴

Müeyyedzâde, yazdığı eserlerden çok himaye ettiği genç yeteneklere destek çıkıp onları Türk ilim ve edebiyatına kazandırmasıyla adından söz ettirmiştir. Kemal Paşazâde ile Ebüssuûd Efendi ondan feyiz alan talebeleriydi. Kemal Paşazâde'yi II. Bayezid'e tanıtarak yetişmesinde Müeyyedzâde vasıta olmuştur. Şehzade Mahmud'un vefatından sonra koruyucusuz kalan Kemal Paşazâde'yi ve şair Necati'yi de himayesine almıştı ki, bu şair Divan'ını yazarken baş sayfasında Müeyyedzâde'yi övüp ona şükranlarını iletmış ve divanını ona ithaf etmişti. Müeyyedzâde aynı zamanda kitapları çok severdi kendine ait bir kütüphanesi de bulunmaktaydı. Vefatında mükerrerlerden başka, yedi bin ciltlik bir kütüphane miras bırakarak o devirde dillere destan olmuş. Bıraktığı bu kütüphane o asırlarda hususi kütüphaneler arasında adete bir istisna sayılmıştı.²⁶⁵

Müeyyedzâde'nin uzun senelerini kadılık ve kazaskerlik gibi devletin idari işlerine ayırması sebebiyledir ki yazmış olduğu eserler sınırlı sayıda kalmıştır. Birçok mesele ve mevzularda çalışmalar yaptıysa da yaptığı çalışmalar eser ve risâle halini almadığı söylenir. Bununla birlikte ihtilâflı mevzularda büyük ve küçük olmak üzere on iki kadar eser ve risâle yazdığı görülmektedir.²⁶⁶ Bunlar arasında bizi ilgilendiren tek çalışması şudur.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l Miftâh*: es-Sekkâki'nin "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli eserine şerh olarak yazılan el-Cürcânî'nin "*el-Misbâh*" isimli eserine Müeyyedzâde'nin yazdığı hâşiyedir.

²⁶² Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 368-370.

²⁶³ Aksoy, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", 31/483.

²⁶⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/255.

²⁶⁵ Tayyip Gökbilgin, "Müeyyed-zâde" (İslam Ansiklopedisi, 1959), 8/786-790.

²⁶⁶ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1606-1607.

2.2.21. Tâc Beyzâde Sa'dî Çelebi (ö. 922/1516)

Tam adı Sadi b. Tâc Bey er-Rûmî el-Hanefî olup, Tâczâde lakabıyla tanınmıştır. Amasya'da dünyaya gelmiştir. Beyazıt'ın Defterdarı olarak ona hizmette bulunmuştur ve Amasya'da seraskerlik görevini yerine getirmiştir. Hattat ve münşi olan Tâcî Bey'in oğlu, Tâcîzâde Câfer Çelebi'nin kardeşidir.²⁶⁷ Bursa'da dönemin alimleri olan Kadızâde Kâsım ve Hacıhasanzâde gibi hocalardan eğitim gördü. Bursa'daki Sultan Murad Medresesi'nin müderrisi oldu.²⁶⁸ (909/1503-1504) yılında İstanbul'a giden müellifimiz Semâniye medreselerinden birinde müderrislik yaparken muhtelif vesilelerle Sultan Bayezid'e kasideler takdim ettiği kaynaklarda geçmektedir.²⁶⁹

Hacca gidip döndü. Sultan tarafından kendisine 80 dirhemlik maaş bağlanmış ve ömrünü İstanbul'da tamamladığı söylenir. Sâdî Çelebi (922/1516) tarihinde vefat etti ve Balat'ta yaptırdığı sıbyan mektebinin bahçesine gömüldü.²⁷⁰

Merhum hemen hemen bütün ilimlerde, özellikle de Arap dili ilimlerinde ileri derece ilim elde etmiş değerli bir âlimdi. Arapça çok güzel kasideleri bulunmaktadır. Kasideleri inceleyen onları Arap şairlerden birinin yazdığını sanardı.²⁷¹

Şu mısralar güzel örnektir.

“Aşk halatını Ferhat ile Mecnûn ne bilir?

Biri dağ adamıdır, birisi sahra delisi”.²⁷²

Çeşitli konularda eserler yazan müellifimizin bizi ilgilendiren iki çalışması bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l Miftâh*: el-Cürcânî'nin “*el-Miftâh*” isimli eserine yazdığı hâşiyedir.

²⁶⁷ İsmail E. Erünsal, “Tâcîzâde Sâdî Çelebi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 39/356.

²⁶⁸ Yalar, “XV. Yüzyıl Bursa Alimleri”, 113.

²⁶⁹ Erünsal, “Tâcîzâde Sâdî Çelebi”, 39/356.

²⁷⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 52.

²⁷¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 520.

²⁷² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/ 453.

2. *Hâşîye alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Muṭavvel*: Bu eser, el-Cürcânî'nin et-Teftâzânî'ye ait “*el-Muṭavvel*” isimli şerhe yazmış olduğu hâşîye üzerine bir hâşîyedir.

2.2.22. Sarı Gürz Nureddîn Efendi (ö. 928/1521)

Aslen Karasi (Balıkesir)'lidir. Asıl adı Hamza olup Nûreddin ise sıfatıdır. “Sarıgürz” lakabıyla tanınmasının sebebi ise kısa boylu ve sarışın olduğu içindir. İlk tahsilini dönemin meşhur alimleri olan Hocaşâde Muslihuddin Efendi, Hatibzâde Muhyiddin Efendi ve Sinan Paşa'dan dersler alıp onların hizmetlerinde bulunarak kendini yetiştirdi. II. Bayezid zamanında Sinan Paşa Sivrihisar kadılığından Edirne Dârülhadis Medresesi'ne müderris olarak atanınca Nureddîn Efendi onun muidi oldu ve ondan staj aldı. Sonra Fenârî mektebine geçti.²⁷³

Daha sonra müellifimiz Bursa'da Yıldırım Bayezid, Üsküp'te İshak Paşa, Edirne'de Daru'l-Hadis ve İstanbul'da Sahn-ı Seman Medreselerinden Akdeniz yönündeki birinci medrese olan Başkurşunlu Medrese'ye (922/1516)'da müderris oldu. Daha sonra Başkurşunlu Medresesi'nden ayrılarak günlük seksen akçe ile emekli olmuşken Sultan Selim Han tarafından İstanbul kadısı tayin edildi.²⁷⁴ Bu görevden de aldıktan sonra günlük yüz yirmi dirhem maaş bağladı. (928/1521) senesinde vefat etti.²⁷⁵ İstanbul'da Fatih civarında Yayla Camii yakınındaki mektebin avlusundadır.²⁷⁶ Eserleri arasında bizi ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

1. *Hâşîye 'alâ Şerhi'l Miftâh*: Kara Seyyidi'nin, el-Cürcânî'nin “*el-Miftâh*” şerhine yönelttiği eleştirilere dayanan sorularına cevap olmak üzere kaleme aldığı çalışmasıdır. Nureddin Efendi, eserin girişinde bu çalışmasını Padişah II. Bayezid'in isteği üzerine kaleme aldığını belirtmektedir. Bu yaptığı çalışmayla da hedefinin, yapılan itirazları mütalaa etmek ve şüpheleri gidermek olduğunu vurgulamıştır. Bu sorulara daha sonraları da kimi müellifler tarafından cevaplar yazılmıştır. Kütüphanelerde iki nüshası bulunan bu eserin biri “*Hâşîye ala Şerhi'l-Miftâh*,”

²⁷³ Mehmet İpşirli, “Sarıgörez Nûreddin Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009), 36/151.

²⁷⁴ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 53.

²⁷⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 480.

²⁷⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/ 439.

diğeri ise “*Ecvibe ‘ala es’ilet es-Seyyidi*” isimli eserdir. İkisi farklı esermiş gibi görünse de bu çalışma incelendiğinde aynı olduğu görülür.²⁷⁷

2.2.23. Aydınli Karabâlî (ö. 929/1522)

Diğer alimler gibi Karabâlî de dönemin hocalarından ders aldı. Daha sonra öğrenimini Hatibzâde ve Sinan Paşa’nın yanında tamamladı. Çeşitli medreselerde görev yaptıktan sonra İstanbul’da bulunan Atik Ali Paşa, Edirne’de bulunan Üç Şerefeli’den birinde ve (918/1512) yılında Sahn’dan Akdeniz cihetindeki dördüncü medrese olan Ayakkurşunlu Medresesi’ne müderris olarak tayin edildi. Günlük seksen akçe karşılığında emekli olmuşken kendisine Bursa kadılığı verildi. Sonra azledilerek yine günlük seksen akçe ile Sahn’a geri döndü. Bir müddet sonra günlüğü yüz akçeye çıkartıldı ve tekrar Bursa kadılığına getirildi. (929/1522) yılında Sahn müderrisi iken vefat ederek İstanbul’da Zeyrek semtinde yaptırdığı mescidinin bahçesine defnedildi.²⁷⁸

Birçok ilimde derin bir bilgiye sahip olan Karabâlî, güçlü bir hafızaya sahipti. Sahip olduğu birçok kitabı, ilim ehline vakfetmişti. Ayrıca Zeyrek semtinde bir mescit ile eğitim için medrese odaları inşa ettirmişti.²⁷⁹

Karabâlî’nin eserleri arasında konumuzu ilgilendiren tek çalışması aşağıdadır.

1. *Risâle*: Kara Seyyidi’nin, el-Cürcânî’nin “*el-Miftâh*” şerhine yönelttiği sorulara cevap niteliğinde kaleme almıştır.

2.2.24. Bursalı Yakûb b. Seyyîd Ali (ö. 931/1524)

İsmi Yakûb b. Seyyid Ali olup, Seyyid Alizâde diye de tanınır. Devrin alimlerinden ders aldıktan sonra, ilk olarak Bursa’da Hamza Bey Medresesi’ne müderris oldu. Daha sonra sırasıyla Tire’de İbnu’l-Melek, Bursa’da Yıldırım Han, Sultan ve Muradiye Medreselerinde görev yaptı. Buradan Edirne’de II. Bayezid Medresesi’ne müderris olan Yakûb Efendi,²⁸⁰ Daha sonra Edirne kadılığı görevine getirildi. Bir süre sonra da tekrar eski medresesindeki müderrislik görevine geri getirildi. Bu görevinden sonra günlüğü seksen dirhemden Semân medreselerinin

²⁷⁷ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 53.

²⁷⁸ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 55.

²⁷⁹ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 55; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 26.

²⁸⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 58.

birinde müderrislik görevine getirildi. Daha sonra bu görevden alınarak günlüğü yüz dirhem ile emekli edildi.²⁸¹ Haccını ifa ettikten sonra (931/1524) tarihinde vefat etti. Bu zatın defnedildiği yer katiiyetle tespit edilememektedir.²⁸²

Birçok esere şerh ve hâşiyeler yazan Yakûb Efendi'nin konumuzu ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

1. *Risâle*: Kara Seyyid'inin, el-Cürcânî'nin "*el-Miftâh*" şerhine yönelttiği sorulara cevap mahiyetinde²⁸³ kaleme almıştır. Kaynaklarda zikredilmesine rağmen, kütüphanelerde herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.²⁸⁴

2.2.25. Kutbeddin el-Merzifoni (ö. 935/1528)

Kutbeddin el-Merzifoni nisbesinden de anlaşılacağı üzere muhtemelen burada doğmuş olmasındandır ki bu nisbe verilmiş.²⁸⁵ Müellifimiz, dönemin alimlerinden dersler aldıktan sonra Müftü Cemâlî Alâeddîn Ali Efendi'nin yanında stajını tamamladı. Daha sonra bazı medreselerde müderrislik yaptı. İstanbul'daki Vezir Dâvûd Paşa Medresesi, İznik Medresesi ve Trabzon Medresesi bu medreselerden bazılarıdır. (935/1528) tarihinde Trabzon'da vefat etti. Merhum güzel ahlâklı, yüce gönüllü, vefalı bir kişiliğe sahipti.²⁸⁶

Birçok ilim dalında bilgi sahibi olan Kutbeddîn Çelebi'nin, özellikle Arapça ve fıkıh sahasında belirgin bir otoritesi vardı. Şiirler de yazan müellif, "Riyazi" mahlasını kullanırdı.

Eserleri arasında konumuzu ilgilendiren tek çalışması aşağıdadır.

1. *Tâ'likât 'ale'l Miftâh*: el-Cürcânî'nin "*el-Miftâh*" şerhine yazmıştır.²⁸⁷ Kaynaklarda²⁸⁸ zikredilmesine rağmen kütüphanelerde bu eserle alakalı herhangi bir nüshaya rastlanmamıştır.

²⁸¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 504.

²⁸² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/464.

²⁸³ Mehmet Yalar, "XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (01 Ocak 2001), 128.

²⁸⁴ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 58.

²⁸⁵ Ahmet Suphi Furat, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Merzifon'da Yetişmiş İlim Adamları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (20 Mart 2020), 38.

²⁸⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 754.

²⁸⁷ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 58.

²⁸⁸ Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, 2/1765.

2.2.26. Paşa Çelebi el-Yegânî (ö. 939/1532)

Gerçek adı Mustafa olup Paşa çelebi diye meşhur olmuştur. Dönemin alimlerinden dersler aldıktan sonra müellifimiz Müeyyedzâde'den tahsilini tamamlamıştır. Bursa'daki Kaplıca Medresesi'nde bir süre müderrislik görevi yaptıktan sonra bu görevinden alındı. Daha sonra aynı yerde müderrisliğe tekrar geri getirildi. Edirne'de bulunan Halebiyye Medresesi'nde müderris olduktan sonra yine Edirne'de bulunan Daru'l-Hadis Medresesi'nde müderris oldu. Bu görevi sırasında, (939/1432) senesinde vefat etti.²⁸⁹

Birçok ilimde bilgi sahibi olan Paşa Çelebi'nin şairlik yönü de vardı ve şiirlerini Türkçe yazardı. Görüşlerinde kararlı olmamak gibi bir mizaca sahip olduğundan pek eser verememiştir.²⁹⁰ Müellifimizin çalışmamızla alakalı olarak yazmış olduğu tek eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l Miftâh*: el-Cürcânî'nin "*el-Miftâh*" isimli eserinin bazı bölümlerine yazdığı hâşiyedir.

2.2.27. Muhammed Muhyiddin Vefâî (ö. 940/1533)

Dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olup Muğla'da dünyaya gelmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra Kütahya ve diğer bazı medreselerde müderrislik görevinde bulundu. Daha sonra Bursa Ferhadiye Medresesi Müderrisliği'ne tayin edildi. Ardından tarikata meylederek Zeyniyye tarikatının Vefaiye kolu şeyhi olan Şeyh Vefâî'ye intisap etmiştir. (940/1533) tarihinde Bursa'da vefat edip Zeyniler Dergâhı'nda defnedilmiştir.²⁹¹

Müellifimiz çeşitli ilim dallarında eserler vermiştir. Çalışmamızla ilgili yazmış olduğu iki eseri bulunmaktadır.

1. *Tehzîbu'l-Kâfiye*: Arap diline dair olup Mecdî bu eserden övgüyle söz etmektedir.

2. *Şerhu Tehzîbi'l-Kâfiye*: Yukarıdaki eserin şerhi olup müellifimizin değişik dallarda birkaç eserinden daha söz edilmektedir.

²⁸⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 642.

²⁹⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 59.

²⁹¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/389; Yalar, "XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları", 128.

2.2.28. Kemâl Paşazâde Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534)

Tam adı Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa'dır. Şehzade II. Bayezid'e lalalık yapan büyük babası Kemal Paşa'ya nispetle Kemal Paşazade, Kemalpaşaoğlu veya İbnu'l-Kemal diye anılır. (873/1469)'da dünyaya geldi.²⁹² Kimi kaynaklarda Tokat'ta, kimilerinde ise Edirne'de doğduğu kaydedilmekte, hatta kimi kaynaklarda da Amasyalı olduğu da ileri sürülür.²⁹³ Kemal Paşazâde'nin babası, Sultan II. Bayezid'in Amasya valiliği esnasında mahiyetinde görev alan, tanınmış komutanlarından Şücâeddin Süleyman Bey'dir.²⁹⁴

İlk tahsiline babasının yanında başlayan müellifimiz, önce aile mesleği olan askerliği yapmış, II. Bayezid döneminde (1481-1512) yılında genç bir sipahi olarak seferlerde bulunmuştur. II. Bayezid'in komutasında Arnavutluk seferinde bulunan müellifimiz, dönemin meşhur alimlerinden Molla Lutfi'nin bütün ordudan önce protokole dahil olduğunu görünce daha sonra ilmiye sınıfına geçmeye karar verip seferin dönüşünde Edirne'deki Daru'l-Hadis'te müderris olarak görevde bulunan Molla Lutfi'den (ö. 900/1495) ders almaya başlamıştır. Daha sonrasında da dönemin meşhur alimleri olan Şemseddin Ahmed, Hatibzâde Muhyiddin Efendi (ö. 901/1495), Kesteli Muslihuddin Mustafa (ö. 901/1495), Muarrifzade Sinâneddin Yûsuf ve Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516) gibi hocaların yanında tahsilini tamamlamıştır.²⁹⁵

(899/1494)'ten itibaren mülazım sıfatıyla ders veren ve dersiâmlık yapan Kemal Paşazâde, (909/1504)'de II. Bayezid tarafından Edirne Taşlık Medresesi'ne müderris olarak atandı.²⁹⁶ Burada aynı zamanda Türkçe Osmanlı tarihi yazmakla da görevlendirilmiştir. Kemal Paşazâde, Üsküp'te bulunan İshak Paşa Medresesi, Edirne'deki Halebiye Medresesi ve Üç Şerefeli Medresesi, İstanbul'daki Sahn-ı Semân'da Medresesi ve yine Edirne'deki Sultan Bayezid Medresesi'nde müderrislik

²⁹² Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2022), 25/238.

²⁹³ Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1911), 3/224.

²⁹⁴ Turan, "Kemalpaşazâde", 25/238.

²⁹⁵ M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri* (İstanbul: Risâle Yayınları, 1995), 229.

²⁹⁶ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 60.

görevini yerine getirmiştir.²⁹⁷ (921/1515)'te Edirne kadısı ve (922/1516)'da Anadolu Kazaskeri oldu.²⁹⁸

Mısır seferine katıldığı sırada Beylerbeyi Hayır Bey'e destek olmak için Mısır'ın tahririnde görev aldı. (924/1518)'de de Karaman'ın tahririnde görev yaptı. Hemen bir yıl sonra da kazaskerlikten görevinden alındı ve (926/1520) tarihinde günlük yüz akçe ile önce Edirne Daru'l-Hadis'ine atandı. Bu arada “*Şerhu'l-Miftâh*” isimli esere bir hâşiye yazdı. (928/1522) tarihinde burada bulunan Sultan Bayezid Medresesi'ne tayini gerçekleştirildi. (930/1524)'te İstanbul'a gelen müellifimiz, Fatih Medresesi'nde müderrislik görevini iki yıl sürdürdü.²⁹⁹ Şeyhülislam Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'nin (932/1525)'de ölmesi üzerine şeyhülislamlığa getirildi ve yaklaşık sekiz yıl bu görevde kaldı.³⁰⁰

Bu makamda iken (940/1534) yılında hakkın rahmetine kavuştu ve Edirnekapı dışındaki Mahmud Çelebi Zaviyesi'nin avlusuna defnedildi.³⁰¹ 1971 tarihinde Haliç'in çevre yolları yapılırken Kemal Paşazâde'nin türbesi başka bir yere taşınmıştır. Vefatı için tarihe not olarak düşürülen, “İrtehal-e'l-ulûmu bi'l-Kemâl (Kemal'le birlikte ilimler de öldü)” ibaresi onun ilimdeki konumunun bir ifadesidir. Kemal Paşazâde'nin Edirne'de çiftliği ve değirmeni, dedesinin türbesi yanındaki mescide vakıfları vardır.³⁰²

İlmî ve edebî pek çok eser veren Kemal Paşazâde, bir taraftan kazaskerlik ve şeyhülislamlık gibi yöneticilik görevinde bulunurken, diğer taraftan çok değerli öğrenciler yetiştirmiştir. Bunlar arasında Aşçızâde Hasan Çelebi (ö. 942/1535-369), Sadî Sadullah İsa Efendi (ö. 945/1538), Tosyevi Celaleddin Salih Efendi (ö. 973/1565-66), Perviz b. Abdullah er-Rûmî (ö. 987/1579), Kazasker Abdülatif Efendi, Ebüssuûd b. Şeyh Muslihuddin Mustafa el-İmâdî (ö. 981/1573) ve “*el-Ikâd el-*

²⁹⁷ Ferhat Koca, “Kemalpaşazâde'nin Risâle fi'ş-Şahsi'l-İnsânî Adlı Eseri ve Osmanlıca Tercümeleleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (30 Haziran 2016), 6.

²⁹⁸ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 60.

²⁹⁹ Koca, “Kemalpaşazâde'nin Risâle fi'ş-Şahsi'l-İnsânî”, 6.

³⁰⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 61.

³⁰¹ Turan, “Kemalpaşazâde”, 25/239.

³⁰² M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Basımevi, 1952), 524.

Manzum” isimli eserin müellifi İbnu’l-Bâlî’nin babası Mısır kadısı Mehmed Bey özellikle hatırlatılmalıdır.³⁰³

Türkçe ve Farsçanın şiir ve inşa sanatlarında yeteneği olan müellifimizin Farsça olarak kaleme almış olduğu “*Nigâristân*” isimli eseri bulunmaktadır. Aynı zamanda Türkçe olarak kaleme almış olduğu “*Tevarih-i Âl-i Osmân*” ismindeki eseri de Türkçeye hakimiyetinin bir göstergesidir. Yazmış olduğu eserlerinin hepsi halk tarafından kabul görmüştür. Güzel ahlâk, tam bir edeb, engin bir aklın yanı sıra özlü ve doyurucu ifade sahibidir. Maksadını tam olarak anlatan, özlü anlatımıyla herkesçe beğenilen eserleri mevcuttur.³⁰⁴

Kemal Paşazâde kalam, hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tasavvuf, dil ve edebiyat gibi değişik sahalarda Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere pek çok eser kaleme almış velûd bir alîmdir.³⁰⁵ Yaklaşık dört yüz kadar eser kaleme almış olan Kemal Paşazâde’nin konumuzla ilgili başlıca çalışmalarını aşağıda sıraladık.

1. *Risâle fî medâri’l-Belâga min ciheteyn*: Bu eserin birçok kütüphanede kaydı bulunmaktadır.

2. *Tahkiku’l-havâss ve’l-mezâyâ*: Bu eser, “*el-Mezâyâ ve’l-havâs fî’l-havas fî’l-üslûbi’l-belâğî*” adıyla da bilinmektedir.

3. *Tağyîru’l-Miftâh*: Bu eser “*el-Miftâh*” isimli eserin üçüncü kısmının muhtasarıdır.

4. *Şerhu Tağyîri’l-Miftâh*: Kâtip Çelebi bu şerhin tamamlanmamış olmakla beraber hâşiyesi de olduğunu belirtmektedir.

5. *Tağyîru’t-Telhîş*: Eserin Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde kayıtları mevcuttur.

6. *Risâle fî telvini’l-hitâb ve şu’abihi’l-letî minhâ*: Müellifimiz bu eserde sözü gaipten muhataba yahut muhataptan gaibe döndürme sanatı iltifatı ve çeşitlerini işlemiştir.

³⁰³ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 61.

³⁰⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 602.

³⁰⁵ Koca, “Kemalpaşazâde’nin *Risâle fî’ş-Şahsi’l-İnsânî*”, 8.

7. *Risâle fî tahkîki'l-müşâkele*: Süleymaniye Hacı Mahmut Efendi bölümü 252 ve İzmirli İsmail Hakkı bl. 3650, 3723 numaralarıyla kayıtlıdır.

8. *Risâle fî tahkîki't-tevessu'*/*Risâle fî cevâzi't-tevessu' fî kelâmi'l-'Arab*: Müellifimiz bu eserde, Arap dilinde lafzı genişletme anlamına gelen “tevessü” konusunu ele almıştır. İsmin sıfat konumunda kullanılması, mecaz, teşbih, mübalağa, vb. yollarla yapılan bu genişletme lafız ve anlamda olabilmektedir.

9. *Risâle fî l-istiâre*: Brockelmann, “*Risâle fî tahkiki'l-kinâye ve l-istiâre*” ve “*Aksâm al-istiâre*” şeklinde iki ayrı isimle kaydetmiştir.³⁰⁶ Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 4900/5 numarada kaydı vardır.

10. *Risâle fî taksimi'l-mecâz ve tahkîki aksâmihi*: el-Ubeydî, Kadiriye kütüphanesi Mecami nr.1478’de bu risâleden bir nüshanın mevcut olduğunu söylemektedir.

11. *Risâle fî (tahkîki) ma'na'n-nazm ve s-siyaga*: Ahmed Hasan Hâmid, bu risâlenin Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Mecamî Teymur, nr.7’de mevcut olduğunu söylemektedir.

12. *Risâle fî üslûbi'l-hakîm ve temyizuhu an sâiri'l-esâlîb*: Bu eser, Muhammed b. Ali el-Kâmil tarafından inceleme ve tahkikle neşredilmiştir.

13. *Ukûdi'l-ferâid*: İstiâre sanatı ile ilgili yazılmış bir eserdir.

14. *Risâle fî tahkîki enne'l-lafz kad yûdau li ma'nen mukayyed*.

15. *Risâle fî icâz el-Kur'an*.

16. *Risâle fî t-tazmîn*.

17. *Müşâreketu sâhibi'l-meânî el-lugaviyyî fî l-bahsi 'an müfredati'l-elfâz*.

18. *Şerhu Miftâhu'l-Ulûm*.

19. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid*.

20. *Kitâb fî l-meânî ve l-beyân*.

21. *Risâle Hitâbu'l-vâhid hitâbe'l-isneyn*.

³⁰⁶ Brockelmann, GAL, 453.

2.2.29. Sadî Çelebi el-Kastamonî (ö. 945/1538)

Asıl adı Sadullah b. İsa b. Emirhan olup Kastamonu'nun Daday ilçesinde dünyaya geldi. Kaynaklarda Sadî Çelebi el-Kastamonî diye geçer. Osmanlı şeyhülislamlarının onuncusudur. Küçük yaşta babası ile birlikte İstanbul'a geldi. Babasının Murat Paşa Camii'nde imam olması hasebiyle, ilk tahsilini ondan yaptı. Zamanının alimlerinden ders aldıktan sonra, tahsilini Muhammed Samsunî'nin yanında tamamladı.³⁰⁷

Medrese tahsilini bitirdikten sonra önce Başçı İbrahim Medresesi'ne atandı, daha sonra Edirne'de Taşlık, İstanbul'da Mahmud Paşa, Bursa'da Sultaniye Medresesi'ne ve Sahn-ı Semân medreselerinden olan Ayak Kurşunlu Medresesi'ne müderris olarak tayin edildi. Ardından (930/1523) tarihinde İstanbul kadısı oldu. On sene boyunca bu görevini devam ettirdi ve önemli hizmetler yaptı, birçok olayda bulundu. İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde müellifimizin İstanbul kadısı iken onayladığı iki yüzden daha fazla vakfiye bulunur. Yine İstanbul kadılığı sırasında önemli bir sosyal ve dinî olay halini alan Molla Kabız'ın yargılanması olayına dâhil oldu. Kaynakların belirttiğine göre bu olayda iki divan üyesi başarısız olunca Kemal Paşazâde ile birlikte yargılama işini üstlendi. (940/1533)'ta görevden alındı yüz akçe ile yeniden Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris olarak başladı. Kemal Paşazâde'nin vefatı üzerine (940/1533) tarihinde şeyhülislamlığa atandı.³⁰⁸ Uzun bir süre şeyhülislam görevine devam ettikten sonra (945/1538) senesinde vefat etti ve Eyüp Sultan civarına defnedildi.³⁰⁹

Hayatını ilim öğrenmek ve öğretmekle adayan Sadî Çelebi'nin şairlik yönü de vardır. Beyitlerinden :

“Âleme doldu meserret, lîk ben şad olmadım.

Ah kim ben bende, bir dem gamdan azat olmadım.”³¹⁰

³⁰⁷ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 66.

³⁰⁸ Mehmet İpşirli - Ziya Demir, “Sâdî Çelebi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/404.

³⁰⁹ Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâ'ik*, 700; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/ 88; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 8/21.

³¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/ 432.

Aynı zamanda Fatih semtinde, evinin yakınına Kur'an öğrenimi için bir Daru'l-Kurrâ inşa ettirmişti. Birçok esere hâşiye ve talikât yazan müellifimizin konumuzu ilgilendiren iki tane eseri bulunmaktadır.

1. *el-İstiânât*: Kastamonu'nun Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 2054 numarada 146b-154b varakları arasında yer alan bu risâlenin zahriyesinde, “*Risâle fi'l-istiârât li-Sadî Çelebi*” diye geçtiğine rağmen bu eser kataloglara “*el-İstiânât*” ismiyle kayıt altına alınmıştır. İçeriğinin mecaz ve istiârelerle ilgili olması da eserin isminin yanlışlıkla bu şekilde kaydedildiğini göstermektedir.³¹¹

2. *Şerhu'l-İstiâreti's-Semerkandiyye*: es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) ilmi beyân ile alakalı olarak yazmış olduğu “*Ferâ'idü'l-fevâ'id li-tahkîki meânî'l-istiârât*” isimli risâlesine şerh olarak yazılan bu eserin giriş kısmında müellif adını yalnızca “Saîd” olarak zikretmiştir.³¹²

2.2.30. Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed el-Kocevi (ö. 951/1544)

Aslen Kocaeli (İzmit) doğumlu olup, tam adı Muhyiddîn Muhammed b. Muslihuddin Mustafa'dır. Doğum tarihi ve yeri kaynaklarda geçmemektedir. Babası Şeyh Mustafa Muslihuddin Efendi, Sultan Bayezid dönemi alimlerinden olup Abdullah İlahî'nin halifelerindendi. İstanbul'da Hırka-i Şerif Camii yakınında babasının adında Muslihuddin Mescidi'ni inşâ ettirmiştir. Buna, tahta minareli mescit de denir.³¹³

İlk tahsilini İstanbul'da yaptı ve özellikle Efdalzâde'den istifade etti. Fıkıh ve tefsirde yetişerek yazdığı hâşiye ile ses getirdi. Başta Hoca Hayrettin Medresesi olmak üzere İstanbul'un değişik medreselerinde müderrislik görevi yaptı. Daha sonra Müderrisliği bırakarak evine çekilmeye karar verdi. Günlük on akçe karşılığında emekli oldu.³¹⁴

Herkesin kendisinden memnun olduğu, alçak gönüllü, üslûbu güzel bir insandı. İnsanlar her ne kadar ısrar etmişse de ihtiyaçlarını pazardan kendisi alırdı,

³¹¹ Ersin Çelik, *Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve “el-Fevâ'idü'l-Behiyye: Hâşiye ‘alâ Tefsîri'l-Beyzâvî” Adlı Eserinin Tahlili* (Rize: Recep Tayip Erdoğan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2015), 43.

³¹² Çelik, *Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi*, 46.

³¹³ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 68.

³¹⁴ Erdoğan Baş, “Şeyhzâde” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 39/97.

evine kadar yine kendisi getirirdi. Nefsinin isteklerini ezmek ve Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla kendisi bizzat taşımadıkça memnun olmazdı.³¹⁵

Ömrünün geri kalanını uzlet içerisinde ilimle uğraşarak geçiren müellifimizin camideki tefsir dersleri yoğun ilgi görüyordu. Vefatı (951/1544)'de, kabri İstanbul'da Emîr Buhari yakınındaki Hoca Hayreddin Mescidi avlusundadır.³¹⁶ Şeyhzâde Muhyiddin'in eserleri arasında konumuzu ilgilendiren iki çalışması bulunmaktadır.

1. *Şerhu Miftâhu'l-ulûm*: es-Sekkâki'nin "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli Arap grameri ve belâgatıyla alakalı olarak kaleme almış olduğu eserine yazılmış bir şerhtir. Müellifimiz şerhin başında es-Sekkâki'nin eserini üç kısım halinde ele aldığını söylemiş ve burada sadece üçüncü bölüm olan meânî ve beyân ilimleriyle alakalı bölümü şerh edeceğini belirtmiştir. Şeyhzâde bu şerhte "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli eserin ibarelerine gramer ve müellifin maksadı açısından açıklamalar getirmiştir.³¹⁷

2. *Şerhu Kasîdetü'l-bürde*: Müellifimizin bu eseri, Muhammed el-Bûsirî'nin (ö. 695/1296) Hz. Peygamber için yazmış olduğu meşhur "*Kasîdetü'l-Bürde*" isimli eserin şerhidir. "*Râhatü'l-Ervâh*" ismiyle de bilinen bu şerhin çeşitli basımları yapılmıştır.³¹⁸

2.2.31. Fenârizâde Muhyiddîn Çelebi (ö. 954/1548)

Osmanlı Şeyhülislamlarının on üçüncüsü olan Fenârizâde Muhyiddîn Çelebi, aynı zamanda değerli bir fıkıh alîmidir. Tam ismi Muhyiddin b. Muhammed. b. Ali b. Yûsuf Bali b. Şemseddîn el-Fenârî'dir. İlk Osmanlı şeyhülislâmı olan Molla Fenârî'nin oğlu Yûsuf Bâlî'nin torunu, Rumeli Kazaskeri Alâaddîn Ali Fenârî'nin oğlu olup Bursa'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında kesin bilgi olmasa da Sehî Bey eserinde onun Mehmed Şah Çelebi'nin kardeşi olduğunu söyler. Buna göre (883/1478-79) yılından sonra dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini önce babasından, sonra Hatibzâde Muhyiddin ve Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'den aldı. Hatibzâde'nin

³¹⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 646.

³¹⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/445; Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâ'ik*, 646; Bağdathî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/238; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 12/32.

³¹⁷ Şükrü Maden, *Tefsirde hâşiye geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı / Doktora Tezi, 2013), 141.

³¹⁸ Mahmud Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 24/569; Maden, *Tefsirde hâşiye geleneği*, 142.

yanında stajını tamamladı. (901/1495-96) tarihinde Fenârizâde ailesine tanınan imtiyazdan yararlanarak önce İstanbul'da Atık Ali Paşa Medresesi'nin müderrisi oldu. Daha sonra (902/1496-97) tarihinde Bursa'da Sultaniye Medresesi'ne, (919/1513)'te Sahn-ı Semân Medresesi'ne müderris tayin edildi.³¹⁹

Daha sonra yirmi altı yıl kadar süren kadılık mesleğine atandı. Yavuz Sultan Selim döneminde Bursa ve İstanbul kadısı, (924/1518)'de Edirne kadısı oldu. Daha sonra Kemal Paşazâde'nin yerine Anadolu Kazaskeri oldu. Ve aynı yıl içinde Zeyrekzâde'nin yerine Rumeli Kazaskeri atandı. (949/1543)'de ise Abdulkadir Hamîdî Çelebi'nin yerine şeyhülislamlığa tayin edildi. İki yıl on ay bu görevde kaldıktan sonra yaşlı olması sebebiyle ve kendi arzusuyla görevinden istifa etti.³²⁰ (954/1548)'de vefat etti ve Eyüp Sultan'da Küçük Emir Efendi'nin yanına defni gerçekleştirildi.³²¹

Merhum, Allah'tan sakınan temiz kalpli bir alim olup insan haklarına karşı son derece önem verirdi. Gönlü açık, konuşması akıcı ve duruşu izzetliydi. Onun yanında adalet konusunda küçük ile büyük eşitti. Allah ile alakalı hususlarda kınanmaktan çekinmezdi.³²²

Ömrünü sonuna kadar ilim öğrenmek, ilim öğretmek ve eser yazmakla geçiren Fenârizâde Muhyiddin Çelebi, Türkçe'nin yanı sıra Arapça ve Farsça'yı da iyi bilirdi. Mekke-i Mükerrrem'de mücavir olduğu sıralarda tefsir dersleri verdiği ve tefsire dair bir eser yazmaya başladığı kaynaklarda geçmektedir. Ancak bu tefsiri tamamlayamadan ahirete göçmüştür. Fıkıh ve tefsirdeki yüksek derecesinin yanında aynı zamanda şairliği de vardı. Şiirlerinde “Muhyî” mahlasını kullanmıştır.³²³

Fenârizâde Muhyiddin Çelebi'nin eserleri arasında bizi ilgilendirenleri şunlardır.

1. *Hâşiye 'ale'l-Misbâh*: Müellifimiz bu eseri el-Cürcânî'nin “*Miftâhu'l-ulûm*” isimli eserin kısmına yaptığı “*el-Misbâh*” isimli şerhe yazdığı hâşiyedir.

³¹⁹ Mehmet İpşirli, “Fenârizâde Muhyiddin Çelebi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12/339.

³²⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 71.

³²¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 71.

³²² Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 606.

³²³ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 71; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 183; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 8/305.

Eserin girişinde Fenârizâde, eserini niçin kaleme aldığını şöyle ifade etmektedir: “Ebu Yâkub es-Sekkâkî, *“Miftâhu’l-ulûm”* isimli eserinde meânî ve beyân ilimlerinin bütün kural ve kaidelerini koymuştur. Fakat günümüzde bu ilimlerin unutulmaya yüz tutulmuş. İnsanlar geçmiştekilerin yaptıklarını kutsal addederek onlara bir şey ilave edilemeyeceğini zannediyorlar. Oysa akıl akıldan üstündür. İşte Bu sebeple bunların tekrar canlandırılmasında kendimi sorumlu hissettim. Seyyîd Şerîf’in yazmış olduğu şerh, bu alanda hala aydınlatıcılığını devam ettirmektedir. Bende hem onun şerhini hem de onun dayanağı olan Sa’deddin’in şerhini esas alarak bir hâşiye yazdım. Bu çalışmamda her ikisinin de görüşlerine başvurarak kendimi hakem tayin edip, konuların izahına çalıştım” diyerek hâşiyesine başlamaktadır.³²⁴

2. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Germiyanî li’l-Miftâh*: es-Sekkâkî’nin meşhur *“Miftâhu’l-ulûm”* isimli eserine el-Germiyanî’nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.

3. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’s-Seyyid ‘ale’l-Miftâh*: *“Miftâhu’l-ulûm”* isimli esere el-Cürcânî’nin yazdığı şerhin hâşiyesi olup Mehmed Mecdî Efendi bu eserden büyük bir övgüyle söz etmiştir. Konusu itibariyle bu eser belâgat ilminden bahsetmektedir.

4. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’t-Teftâzânî li Miftâhu’l-ulûm*: es-Sekkâkî’nin meşhur *“Miftâhu’l-ulûm”* isimli eserine et-Teftâzânî’nin yazdığı şerhe yazılmış bir hâşiyedir.

5. *Risâletu’l-Letâif*: Bu eser, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili olup on iki sayfalık bir risâleden oluşmaktadır.

2.2.32. Tosyalı Celâlzâde Sâlih Çelebi (ö. 973/1565)

Salih Çelebi, Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi’nin kardeşidir. Babasının kadılığı sırasında (900/1494-95) yılı civarında Vulçitrin’de dünyaya geldi. Kemal Paşazâde’nin (ö. 940/1534) ve Kanuni’nin hocası Hayreddin Efendi’nin (ö. 937/1530) yanında tahsilini tamamladı.³²⁵ Ayrıca Hattat Şeyh Hamdullah’tan hat öğrenimini gördü.³²⁶ Hayreddin Efendi’nin yeterli sayıda öğrencisi olmadığından dolayı Sâlih Çelebi Kemal Paşazâde’den ayrılarak Hayreddin Efendi’nin öğrencileri

³²⁴ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 72.

³²⁵ DİA, “Celâlzâde Sâlih Çelebi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/262.

³²⁶ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 83.

arasında yer aldı. Ancak bu hareketi vefasızlık sayılarak eleştirildi.³²⁷ Yirmi beş akçe ücret ile Edirne’de Saraciye Medresesi Müderrisliği’ne atandı. Daha sonra İstanbul’da Murad Paşa Medresesi’ne gönderildi. Burada uzun bir süre müderrislik görevi yaptıktan sonra 1535 yılında kırk akçe ile Divanyolu’nda Atik Ali Paşa Medresesi’ne geçti.³²⁸ 1536 tarihinde Sahn-ı Seman, 1542 tarihinde Edirne’de Beyazıt, 1546 tarihinde yine İstanbul’da Beyazıt Medresesi Müderrisi olarak nakledildi.³²⁹

Müellifimiz, müderrislik mesleğinin yanı sıra önemli kadılıklarda yapmıştır. 1544 yılında Halep kadılığına nakledilince buraya gitmek zorunda kalmış, sonra Şam ve Mısır kadılıklarına getirilen Salih Çelebi, üç yıl kadar sürdürdüğü bu görevinden de 1550 yılında seksen akçe ile emekliliğini istemiş. Ücreti daha sonra yüz akçeye yükseltildi. 1558 yılında isteği üzerine yüz akçelik emekli maaşına denk gelen bir ücretle Eyüp Medresesi Müderrisliği kendisine verildi. Üç yıl sonra gözlerine görmeyince müderrislikten ayrılmak zorunda kaldı. (973/1565) yılında vefat ettiğinde Eyüp’te ağabeyinin yaptırdığı Nişanca Camii haziresine defnedildi.³³⁰

Müellifimizin hak ve adaletten yana olduğu; özellikle Mısır, Şam ve Halep’te kadılık görevini yaptığı sıralarda zorbalığı önlediği ve mazlumlara yardım eli uzattığı belirtilir. Salih Çelebi çok bilgili bir müellif olup başta tarih olmak üzere edebiyat, gramer ve fıkıh alanlarında çeşitli eserler kaleme almıştır.³³¹ Çalışmaları arasında konumuzu ilgilendiren tek eseri “*Şerhu’l-Miftâh*” hâşiyesidir.³³²

1. *Hâşiye alâ Şerhi’l-Miftâh*: Tam ismi “*Nâkıdu’r-Râ’yeyn fî Kavâidi’l-Fenneyn*” olan bu eser el-Cürcânî’nin “*el-Miftâh*” isimli şerhine Celalzâde’nin yazmış olduğu hâşiyedir.

³²⁷ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, 1/548.

³²⁸ DİA, “Celâl-zâde Sâlih Çelebi”, 7/262.

³²⁹ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 83.

³³⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 83; M. Tayyib Gökbilgin, “Celâl-zâde” (İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1988 1940), 3/64; Diyanet İslam Ansiklopedisi, “Celâl-zâde Sâlih Çelebi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/262; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 2/274.

³³¹ DİA, “Celâl-zâde Sâlih Çelebi”, 7/262.

³³² İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 84; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/109, 2/1765, 1893.

2.2.33. Ahmed b. Muhammed Bursevî (ö. 977/1569)

Bursalı Molla Arap'ın yeğeni ve talebesidir. İlk tahsilini amcasının yanında aldıktan sonra Yıldırım Müderrisi Fudayl Efendi, Sahn Müderrisi Bursalı Şeyhi Çelebi ve Ma'lul Emir Efendi derslerine katılarak tamamlamıştır. İlk olarak Bursa'da Bayezid Paşa Medresesi Müderrisliği'ne tayin edildi. Daha sonra bir süre İstanbul'da Cafer Çelebi Medresesi'nde görev yaptı, ardından tekrar Bursa'da sırayla Ahmed Paşa, Kadri Efendi ve en son olarak da (971/1563) tarihinde Molla Yegan Medresesi'nde müderris oldu ve bu görevde iken (977/1569)'da vefat etti. Arapça şiir yazacak kadar bu dile hakim olan Ahmed b. Muhammed, yazdığı Selçuklu tarihini de bu dilde kaleme almıştı.³³³ Eserleri arasında bizi ilgilendiren tek eseri ta'likidir.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh*: Müellifimiz bu eserini el-Cürcânî'nin "*el-Miftâh*" adlı eserine şerh olarak yazmıştır.

2.2.34. Aydınî Nureddîn Hamza (ö. 979/1571)

Aydın'da dünyaya geldi, Aydınî ve Rûmî nisbeleriyle de tanınır. Doğum tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Küçük Nûreddin lakabıyla meşhur olmuştur. Bazı kaynaklarda Küçük Hamza lakabıyla da zikredilir.³³⁴

Şeyhülislâm Kadızâde'den icazet aldı ve staj dönemini onun yanında tamamladı. İlk olarak yirmi akçe ile Bursa Hamza Bey Medresesi'nin müderrisi oldu. Buradayken (961/1554)'te Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin "*Bedîyye*" adlı eserini şerh edip kendisine takdim edince yirmi beş akçe ile Bursa'daki Molla Hüsrev Medresesi Müderrisliği'ne tayin edildi. Sonra otuz akçe ile İstanbul'da Şeyhülislâm Efdalzâde Medresesi'nin müderrisi oldu.³³⁵

(978/1570) tarihinde Seyitgazi şeyhülislâmına getirilerek aynı yıl terfi ettirildi. Daha sonra Çorlu Medresesi'ne tayin edildi. Bu görevi sırasında (979/1571) yılında vefat eden müellifimiz memleketinde defnedildi.³³⁶

³³³ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 86; Yalar, "XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları", 132.

³³⁴ Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 1/332.

³³⁵ Ali Bulut, "Hamza B. Turgut Aydınî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), (gözden geçirilmiş 2. basım) EK-1/527.

³³⁶ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 87; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/414.

Birçok esere ta'likât ve risâleleri bulunan Aydınî Nureddin Hamza'nın bizi ilgilendiren çalışmaları iki tanedir.

1. *el-Mesâlik fi'l-me'ânî ve'l-beyân*: el-Kazvînî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eserinin ihtisarıdır. Müellifimiz bu eserini hacdan dönüş yolculuğu sırasında kaleme almıştır.

2. *el-Hevâdî fî şerhi'l-Mesâlik*: Bir önceki eserin şerhidir. Aydınî bu eserde asıl metinde geçen şiirleri tahlil etmiş, ayetleri açıklamış, beyitleri de izah edip şairlerini belirlemiştir. Bu şerhin kütüphanelerde çok sayıda nüshası bulunmaktadır.

2.2.35. Perviz b. Abdullah er-Rûmî (ö. 981/1573)

Perviz Efendi, Nişancı ismiyle bilinen emirin kölesiydi. Nişancı onu, Sadrazam Maktul İbrahim Paşa'ya hibe etti. Kemal Paşazâde'nin yanında eğitim gördü. Sonra ilk olarak otuz akçe ile (939/1532) tarihinde İstanbul'da bulunan İbrahim Paşa Medresesi'nin, (939/1532) yılında kırk akçe ile Mahmud Paşa Medresesi'nin müderrisi oldu. Vezir İbrâhim Paşa öldürölünce, Perviz Efendi görevden alındı. Daha sonra (942/1535) tarihinde Edirne'de Daru'l-Hadis, (945/1538) tarihinde Sahn'dan bir medresenin müderrisi oldu. Orada on seneden fazla görev yaptı. (955/1548) tarihinden itibaren Bağdat kadısı oldu. Oradan da Halep kadılığına getirildi. Bu görevinden azledilince ikinci defa Semâniye medreselerinden birinde görev yapamaya başladı. Daha sonra Şam, Kahire, Edirne ve İstanbul kadılığı görevlerinden bulunduktan sonra (971/1579) tarihinde Anadolu Kazaskeri oldu. Bu görevdeyken emekli oldu. Daha sonra kendi isteğiyle Mekke kadılığına atandı. (981/1573) yılında orada vefat etti.³³⁷ Cennetü'l-muallâ mezarlığında, Hatîce-i Kübrâ'nın kabrinin yakınına defnedildi.³³⁸

Şeyh Yavsi müntesiplerinden alîm ve arif bir zat olan Perviz b. Abdullah er-Rûmî, İstanbul'da kendi adına Mimar Sinan'a bir medrese inşa ettirmişti.³³⁹

³³⁷ Ali b. Bâî, *el-Ikdu'l-Manzûm Fî Zikri Efâzili'r-Rûm Ali B. Bâî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, ed. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 452; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/422.

³³⁸ Bâî, *el-Ikdu'l-Manzûm*, 452.

³³⁹ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 96; Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 1/334.

Kaynaklarda³⁴⁰ belâgatle alakalı eserleri olarak “*Telhîşü’l-Miftâh*” isimli eserin muhtasarı bir eserle onun şerhi zikredilmişse de kütüphanelerde ancak ilkinde rastlayabildik.³⁴¹

1. *Telhîşü’t-Telhîş*: İsminden de anlaşılacağı üzere el- Kazvînî’nin “*Telhîşü’l-Miftâh*” adlı muhtasarının Perviz b. Abdullah er-Rûmî tarafından tekrar ihtisar edilmesidir. Eserini meânî, beyân ve bedî şeklinde üç bölüme (fen) ayırmış, bunları açıklayıp hususiyetlerinden bahsettikten sonra her bölümü de kendi içerisinde konusuna göre sınıflandırmıştır.

2.2.36. Nişancızâde Ahmed Efendi (ö. 986/1578)

Tam ismi Molla Ahmed b. Muhammed b. Ramazan’dır. Ramazanzâde Mehmed Efendi’nin oğludur. (934/1527) tarihinde dünyaya geldi. Zamanının alimlerinden Muhassî Şeyhzâde Efendi’nin öğrencisi oldu. Ayrıca Abdülkerimzâde Perviz Efendi’nin derslerinde de yer aldı. Dönemin ileri gelen alimlerinden Sinan Efendi’nin yanında eğitimini tamamladı. İlk defa İstanbul’da bulunan otuz akçe ile Hacı Hasanzâde Medresesi’nin, sonra kırk akçe ile İbrahim Paşa Medresesi’nin müderrisi oldu. Daha sonra (963/1555)’de Dursun Efendi yerine elli akçe ile Kasım Paşa Medresesi tayin edildi. Sonra Hankah ismiyle bilinen medreseye, oradan da Hasekiye Medresesi’ne nakledildi. Birçok çocuğunu kaybetmesi üzerine öğretim hayatından uzaklaştı. Medresedeki dersleri bırakıp inzivaya çekildi. Kısa bir süre sonra mesleğine geri döndü ve (969/1561) tarihinde Semâniye medreselerinden biri olan Çifte Başkurşunlu Medrese’sine müderris oldu. Daha sonra sırasıyla (971/1563) yılında Mekke, (982/1574) yılında Kahire ve (985/1577) yılında Medine kadısı oldu. O sene hacı kafilisiyle birlikte hacca gitti ve hac dönüşü sırasında Şam’a iki konak mesafelik bir yerde (986/1578) tarihinde vefat etti ve Salihîyye Kabristanı’na defnedildi.³⁴²

Çeşitli alanlarda özellikle tefsir alanında eserler yazan Nişancızâde Ahmed Efendi’nin çalışmamızı ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

³⁴⁰ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/478.

³⁴¹ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 97.

³⁴² Ali b. Bâlî, *el-İkdu’l-Manzûm Fî Zikri Efâzili’r-Rûm Ali B. Bâlî’nin Şakâ’ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, ed. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 626.

1. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Miftâh*: Müellifimiz bu eserini el-Cürcânî’nin “*el-Miftâh*” adlı eserine şerh olarak yazmıştır.

2.2.37. Saçlı Emir-zâde Abdurrahman Alemşâh Efendi (ö. 987/1579)

Adı Abdurrahman olup, Saçlı Emir’in oğludur. Lakabı Alemşâh’tır. Babası Saçlı Emir diye meşhur olan Muhyiddin Mehmed Efendi’dir. İlk tahsilini babasından aldı. Daha sonra Ebüssuûd Efendi’nin yanında mülâzemetini tamamladı. İlk olarak Hayrabolu’da Rüstem Paşa, sonra Beşiktaş’ta Sinan Paşa Medresesi’nde görev yaptı ve (966/1558) yılında vezir-i azam Semiz Ali Paşa’nın inşa ettirdiği medresede nakledildi. Burada müderris iken hastalanarak emekli oldu. Daha sonra iyileşince de birçok yerde kadılık görevini yerine getirdi ve (987/1579) tarihinde Safed kadısıyken vefat etti.³⁴³

Üç dilde de şiirleri bulunan müellifimizin eserleri arasında bizi ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

1. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Miftâh*: Müellifimiz bu eserini Seyyid Şerif el-Cürcânî’nin “*el-Miftâh*” adlı eserine şerh olarak yazmıştır.

2.2.38. Kadızâde Ahmed Şemseddîn Efendi (ö. 988/1580)

Tam adı Şemseddin Ahmed b. Mahmud el-Edirnevi er-Rûmî’dir. (918/1512) yılında dünyaya geldi. Babası Kanûnî devrinde Edirne kadısı olan Bedreddin Mahmud Efendi’dir. İlk tahsiline Edirne’de Daru’l-Hadis müderrisi olan Kılıççızâde İshak Çelebi’nin yanında başladı. Sonra eğitimine Üç Şerefeli müderrisi Şeyhulislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi’nin yanında devam etti. Ardından Ebüssuûd Efendi’nin derslerine katıldı. Ayrıca Sâdî Efendi’den ders aldı. Kadri Çelebi’nin öğrencisi iken stajını tamamladı.³⁴⁴

Kadızâde Ahmed Efendi, ilk olarak Bursa’da Ferhadiye Medresesi’nin müderrisi oldu. Bundan sonra Veliyyuddinoğlu Ahmed Paşa Medresesi’nde görev aldı. Daha Sonra yine Bursa’da bulunan Kaplıca Medresesi müderrisi ve İstanbul’da Atik Ali Paşa Medresesi müderrisi oldu. (963/1555) yılında Halep kadısı oldu. (967/1559) yılında kendisine müfettişlik memuriyeti verildi. (971/1563) tarihinde

³⁴³ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 98; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/257.

³⁴⁴ Mehmet İpşirli, “Kadızâde Ahmed Şemseddin” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 24/96.

İstanbul kadısı ve (974/1566) tarihinde Rumeli Kazaskerliğine tayin edildi. Bu sırada Sadrazam Mehmed Paşa ile aralarında tartışma çıkması sonucu Edirne'ye gitti. Orada Daru'l-Hadis Medresesi'nde ders vermekte iken, oğlu Kadı Abdurrahman Çelebi'nin vefat etmesi üzerine İstanbul'a geldi.³⁴⁵

O esnada Sultan III. Murad Han saltanat tahtına oturdu. Sultan onun parlak faziletini ve din konusunda açıkça tavizsiz oluşunu işitmesi sebebiyle (983/1575) tarihinde Süleymaniye Daru'l-Hadis'ine nakledildi aynı yıl Rumeli kazaskerliği görevi verildi. Bir müddet bu görevini devam ettirdi. Mühim ve üstün kişilere sözü geçer biriydi. Daha sonra (985/1577) yılında Şaban ayının beşinci günü Hamid Efendi'nin vefatıyla İstanbul Şeyhülislamı oldu. Müellifimiz ömrünün sonlarına kadar fetva ve ders vermeye devam etti. (988/1580) yılında vefat etti. Şehir içinde Sultan Mehmed Han Camii yakınında kendisinin belirlemiş olduğu Küçük Karaman'daki türbesine defnedildi.³⁴⁶

Kaynaklarda Kadızâde'nin çeşitli kitaplara yazdığı şerh ve hâşiye tarzında birçok eser ve risâlesinden bahsedilmektedir. Bunlardan konumuzu ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *Şerhu Miftâhi'l-'Ulûm fi'l-meânî ilâ âhiri'l-fenni's-sânî*: es-Sekkâki'nin Arap belâgatıyla alakalı olarak yazmış olduğu "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli esere Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin yapmış olduğu şerhtir.

2.2.39. Ali b. Bâlî (ö. 992/1584)

(934/1527) yılında dünyaya geldi. Ali b. Bâlî diye meşhur olmuştur. Ulemâdan Alanyalı Uzun Bâlî Efendi'nin oğludur. Sessiz ve yumuşak olduğundan dolayı "munuk, mınık veya manık" denilmiştir. Ahîzâde Efendi'nin neslinden geldiğinden dolayı "hısım" lakaplarıyla da meşhur olmuştur.³⁴⁷

İlk öğrenimini babasından aldıktan sonra devrin diğer hocaları olan Küçük Bostan Efendi ve Ahîzâde Efendi'nin derslerine katıldı. Burada stajını (mülazemet) Molla Salih Efendi'nin yanında tamamladı. Daha sonra ilk olarak yirmi akçe ile Dimetoka'daki Abdulvasi Medresesi'nin, yirmi beş akçe ile de Oruç Paşa

³⁴⁵ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 99.

³⁴⁶ Bâlî, *el-Ikdu'l-Manzûm*, 648.

³⁴⁷ Abdülkadir Özcan, "Ali Çelebi Hısım" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/385.

Medresesi'nin müderrisi oldu. Ardından otuz akçe ile İstanbul'daki Kethüda Medresesi'ne atanıp, (974/1566) yılında Sinan Efendizade yerine kırk akçe ile Davut Paşa Medresesi'nin müderrisi oldu. Bir ara görevden alındı tekrar ders vermeye dönerek bir ay kadar Sahn müderrisliği yaptı. Sonrasında Manisa müftülüğüne getirildi. (991/1583) tarihinde Maraş kadıgına atandı ve (992/1584) yılındaki vefatına kadar bu görevine kaldı. Mezarı Alâüddevle Camii avlusundadır.³⁴⁸ Ali Çelebi, pek çok eser vermiş. Eserleri arasında daha çok Taşköprüzâde'nin “eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye”³⁴⁹ adlı eserine yazdığı “el-'Ikdu'l-manzûm fî Zikri Efâzılı'r-Rûm”³⁵⁰ adlı zeyl ile meşhur olmuştur.

Müellifimizin eserleri arasında bizi ilgilendiren çalışmaları iki tanedir.

1. *el-'Ikdu'l-Manzûm fî Zikri Efâzılı'r-Rûm*: Ali b. Bâlî'nin en çok bilinen eseridir. Taşköprüzâde'nin (ö. 968/1561) “eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye” isimli eserine Arap dilinde yazılmış bir zeyildir.

2. *İfâdetü'l-Fettâh fî Hâşiyeti Tagyîri'l-Miftâh*: es-Sekkâki'nin “*Miftâhu'l-ulûm*” isimli eserine Kemal Paşazâde “*Tagyîru'l-Miftâh*” ismiyle bir şerh yazdı. Müellifimizin “*İfâdetü'l-Fettâh*” isimli bu eseri ise “*Tagyîru'l-Miftâh*” isimli esere yazdığı hâşiyeleri içermektedir.

2.2.40. İvaz Efendi (ö. 994/1585)

(904/1498) yılı civarında Manavgat'ta dünyaya geldi. Buraya izafetle “Manav” nisbesiyle de tanınır.³⁵¹ Daha sonra İstanbul'a giderek (954/1547) yılında eğitimini tamamladı ve Sahn-ı Semân müderrisi Kara Çelebi'den icazet aldı. Önce Rüstem Paşa'nın kapı halkından Şehsuvar Ağa'ya hocalık yaptı. Sonra otuz akçe maaş ile Edirne'de Beylerbeyi Medresesi Müderrisliği'ne atandı. Daha sonra sırasıyla Dâvud Paşa, Rüstem Paşa ve Sahn-ı Semân medreselerine getirildi. Ardından Bursa Murâdiye ve Edirne II. Bayezid medreselerinde görev verildiyse de

³⁴⁸ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 104.

³⁴⁹ Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti's-Şakâ'ik Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/46.

³⁵⁰ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 1/37.

³⁵¹ Peçuylu İbrâhim, *Peçevî târihi* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1980), 1/364.

bu görevleri kabul etmeyerek iki defa daha Sahn-ı Semân Müderrisliği'nde bulundu.³⁵²

İki sene sonra Ayasofya, bir sonraki sene Süleymaniye ve (981/1573) yılında Edirne Selimiye Medresesi'nin müderrisi oldu. Daha sonra kadılığa ayrılarak (984/1576) yılında Edirne ve bir sene sonra İstanbul kadısı oldu. Bir ara görevinden alınan İvaz Efendi, (988/1580) tarihinde tekrar bu görevine döndü ve bir yıl sonra Rumeli Kazaskeri oldu. (994/1585) tarihinde vefat ederek Eğrikapı dışındaki camii haziresine defnedildi.³⁵³

İvaz Efendi şerî meselelerde çoğu zaman aklı esas almış, verdiği bazı fetva ve kararlarıyla meşhur olan bir isimdir. Hayırsever bir kişiliğe sahip olan İvaz Efendi, İstanbul Eğrikapı'da bir camii, medrese ve çeşme inşa ettirmiştir. Mezarı bu caminin bahçesindedir. Tefsir, fıkıh, belâgat ve kelâm alanlarında birçok eser kaleme almıştır.³⁵⁴ Bunlar arasında bizi ilgilendiren iki eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh*: et-Teftâzânî ile Kemal Paşazâde'nin eserlerinden de istifade ederek el-Cürcânî'nin "*el-Miftâh*" adlı şerhine yazmış olduğu hâşiyesidir.

2. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l Miftâhi'l-'Ulûm*: es-Sekkâki'nin "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli eserine şerh olarak yazmış olduğu hâşiyesidir.

2.2.41. Ankaralı Bayramzâde Zekerîyyâ (ö. 1001/1592)

(920/1514) yılında Ankara'da dünyaya geldi. Ankaralı Bayram Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini Ankara'da aldıktan sonra İstanbul'a gitti. Orada Sahn-ı Semân müderrisi Arapzâde Abdülbâki Efendi ve Ma'lûl Emîr Efendi'den dersler aldı. (950/1543) tarihinde Emîr Efendi ikinci defa Mısır kadısı olduğunda onunla birlikte Kahire'ye gitti. Orada Şeyh Ali el-Makdisi'nin derslerine katıldı. Emîr Efendi'den mülâzemetini aldıktan sonra İlk görevi yeri olan Bursa Hamza Bey Medresesi'nde müderrisliğe başladı. Ardından otuz akçe yevmiye ile Bursa Çendik Medresesi, daha sonra kırk akçe yevmiye ile Kaplıca Medresesi Müderrisliği'ne atandı. Daha sonra

³⁵² Abdülkadir Özcan, "İvaz Efendi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 23/490.

³⁵³ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 108; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3/842; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/258.

³⁵⁴ Özcan, "İvaz Efendi", 23/490.

(970/1562) yılında imtihana girip kazanması sonucu (975/1568) yılında Üç Şerefeli Medresesi'nde görev yapmaya hak kazandı. Zilkade (977/1570) tarihinde Sahn-ı Semân müderrisi oldu. (980/1572) tarihinde Yavuz Sultan Selim Medresesi'ne tayin edildi.³⁵⁵

Bundan sonra kadılık görevlerine başladı. Sırasıyla (981/1573) yılında Halep, (985/1577) yılında Bursa, üç sene sonra İstanbul kadısı oldu. Bir sene sonra da Anadolu Kazaskerliğine atandı. Daha sonra 8995/1586) yılında Süleymaniye Daru'l-Hadis'inde görev yaptı. İki sene sonra Rumeli Kazaskeri ve (999/1590) yılında Şeyhulislam olan müellifimiz, (1001/1592) yılında Miraç gecesinde hakkın rahmetine kavuştu. Çarşamba günü de Sultan Selim Camii yakınındaki Daru'l-Hadis arazisine defni gerçekleşti.³⁵⁶

Vefatına yakın kendi adına (1001/1592) tarihinde bir medrese inşa ettirmiştir. Ölümünden sonra oğlu Yahyâ Efendi tarafından 1594 yılında düzenlenen vakfiyesine göre medrese on iki hücre ve bir dershaneden oluşmaktaydı.³⁵⁷ Bu medresede pek çok talebe yetişmiş günümüze kadar varlığını sürdürememiştir. Kendisi de şair olup Meyli mahlasıyla şiirler yazan müellifimizin soyundan birçok alim ve şair çıkmıştır.³⁵⁸ Çok sayıda eser yazan müellifimizin çalışmamızla ilgili yazmış olduğu tek eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh*: Bu eser, el-Cürcânî'nin “*el-Miftâh*” adlı şerhine yazmış olduğu hâşyesidir. Kütüphanelerde bu eserin tek nüshasına rastlanılmıştır.³⁵⁹

2.2.42. Zeyrekzâde Muhammed Emrullah Efendi (ö. 1008/1599)

Tam adı Emrullah Muhammed b. Muhyiddin'dir. Seyrek Muhyiddin'in oğludur. (945/1538)'da doğdu. Dönemin alimlerinden olan Taşköprüzâde Ahmed Efendi ve diğer hocalardan ders alıp eğitimini tamamladı. Sonra Hayrabolu'da Rüstem Paşa, oradan da (973/1565) tarihinde kırk akçe ile Rodosçuk'taki Rüstem

³⁵⁵ Mehmet İpşirli, “Zekeriyyâ Efendi Bayramzâde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 44/211.

³⁵⁶ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 110; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 5/1707; Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 1/935.

³⁵⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 216-217.

³⁵⁸ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 110.

³⁵⁹ İpşirli, “Zekeriyyâ Efendi Bayramzâde”, 44/212.

Paşa ve İznik'teki Orhan Gazi Medresesi'nin müderrisi oldu. Daha sonra görevden alınarak (987/1579)'da seksen akçe ile Edirne'deki Üç Şerefeli medreselerden birine müderris oldu. (989/1581) tarihinde Sahn-ı Seman medreselerinden olan Başkurşunlu Medresesi'ne müderris tayin edildi. Daha sonra sırasıyla (995/1586) yılında Bağdat, (998/1589) yılında Manisa ve (1000/1591) yılında Trablusşam kadısı oldu. Tekrar müderrisliğe dönerek Edirne'de Daru'l-Hadis, (1003/1594) tarihinde Sahn-ı Seman medreselerinden birinde ve daha sonra Selanik'te müderrislik görevini yerine getirdi. (1008/1599) yılında Gelibolu Kadılığı verildi fakat burayı kabul etmedi ve İzmir kadısı oldu ve aynı yıl vefat etti.³⁶⁰

Müellifimizin Şakâ'ik Zeyli de geçen eserleri arasında bizi ilgilendiren çalışması, hocası Taşköprüzâde'nin "*Mesâlik el-Halâs*" adlı risâlesine yazmış olduğu şerhtir.

1. *Şerhu Mesâliki'l-Halâş fî Mehâliki'l-Havâş*: Zeyrekzâde'nin Taşköprüzâde'ye ait "*Mesâliki'l-Halâş*" isimli risâlesi üzerine yazdığı şerhtir. Bu eserin birkaç nüshası günümüze ulaşabilmiştir.

2.2.43. Ahîzâde Abdülhalim Efendi (ö.1013/1604)

(963/1555) yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Ahîzâde Mehmed Efendi'dir. Bundan dolayı Abdülhalim Efendi, Ahîzâde lâkabıyla bilinir. Dönemin meşhur alimlerinden ve bu arada Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'den dersler aldı. Sırasıyla (981-1574)'te Yeni İbrahim Paşa, (986-1579)'da Kasım Paşa, (987-1580)'de Yeni Ali Paşa, (989-1582)'de Şah Sultan, (990-1583)'te Haseki Sultan, (992-1585)'de Sahn-ı Semân, (995-1588)'de Şehzade ve (997-1590)'da Üsküdar Valide Atik medreselerinde müderrislik yaptı. Müderrislik görevinden sonra sırasıyla (998-1591)'de Bursa, (999-1592)'de Edirne ve (1004-1596)'da İstanbul kadısı oldu. Müellifimiz (1005-1597) yılında Anadolu Kazaskerliğine yükselmişse de bu uzun sürmedi ve bir yıl sonra görevden alındı. (1010-1601)'de Rumeli kazaskerliğine yükseldi. İki yıl gibi bu görevi de yerine getirdikten sonra görevden alındı (1013-1604) yılında İstanbul'da şirpençe hastalığına yakalanarak vefat etti ve Sultan Selim

³⁶⁰ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 111-112; Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 1/45; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 5/1501.

yakınında evinin karşısındaki Çukur Medresesi'nin bitişiğindeki türbeye defnedildi.³⁶¹

Çiçek yetiştirmeye meraklıydı özellikle yeni lâle türleri meydana getirdiği bilinir. Pek çok alanda eser yazan Ahîzâde şiir konusunda oldukça başarılıydı ve “Halîmî” mahlasıyla şiirler yazardı. Konumuzu ilgilendiren çalışmaları iki tanedir.

1. *Hâşiye ‘alâ Şerhu’l-Miftâh*: Bu eser, el-Cürcânî'nin “*el-Miftâh*” adlı şerhine yazmış olduğu hâşiyesidir.

2. *Tâ'likât-ı âlâ Şurûhi’l-Miftâh*: es-Sekkâki'nin meşhur eseri *Miftâhu’l-Ulûm*’a yapılan bazı şerhlere bir kitap olabilecek kadar yazdığı notlardan ibarettir.

2.2.44. Hüsanzâde İbrahim Efendi (ö. 1016/1607)

Daha çok Hüsanzâde Efendi olarak bilinen Hüsanzâde İbrahim b. Hüsam, Germiyanlı Hüsam Efendinin oğludur. (980/1016) tarihinde Kütahya’da dünyaya geldi. Tahsil hayatına babasının yanında başlayan Hüsanzâde Efendi, dönemin önemli alimlerinden de dersler alarak tahsilini tamamladı. Daha sonra sırasıyla (1013/1604)’te Mehmet Ağa Medresesi ve Mehmet Paşa Medresesi’nde müderrislik görevlerinde bulundu.³⁶² (1016/1607) tarihinde vefat eden müellifimiz, Sur içinde Mehmet Ağa Camii’nin yanındaki Şerife Hatun Mescidi’nin avlusuna defnedildi.³⁶³

Müellifimiz tedris faaliyetleri sırasında birçok talebe yetiştirmiş ve aynı zamanda dini ve lisanî ilimlerde birçok eserde yazmıştır. Ayrıca Hüsanzâde Efendi’nin “Şerifi” mahlasıyla bir divan oluşturacak kadar şiirlerinin olduğu da kaynaklarda belirtilir. Müellifimizin konumuzu ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

1. *Hâşiye ‘alâ Tağyîri’l-Miftâh*: Kemal Paşazâde’nin “*Tağyîri’l-Miftâh*” isimli eserine yazmış olduğu şerhin hâşiyesidir.

³⁶¹ Hasan Güleş, “Ahîzâde Abdülhalim Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/548; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1/145; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/246.

³⁶² Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 36-37.

³⁶³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/324.

2.2.45. Derviş Mehmet Efendi (ö. 1023/1614)

Osmanlı alimlerinden Abdül Cebbar Efendinin oğludur. İlmiye sınıfında kendini geliştirerek İstanbul kadılığına kadar yükselmiştir.³⁶⁴ Müellifimiz hakkında kaynaklarda yeterli bilgi olmayıp (1023/1614) yılında İstanbul'da vefat ettiği geçmektedir.³⁶⁵

Kaleme aldığı eserlerinden hareketle onun özellikle edebi ve dini ilimlerde öne çıktığını söyleyebiliriz. Müellifimizin konumuzu ilgilendiren iki çalışması bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhu'l-Miftâh*: Bu eser, el-Cürcâni'nin “*el-Miftâh*” adlı şerhine yazmış olduğu hâşiyesidir.

2. *Risâle fi'l-istiâre*: Belâgat konularından istiâre sanatıyla ilgili olup kütüphane kayıtlarında üç nüshasının mevcut olduğu tespit edilmiştir.

2.2.46. Kethüda Mustafa (ö. 1032/1622)

Tam ismi Mustafa b. Hüseyin b. Sinan'dır.³⁶⁶ (953/1546) tarihinde dünyaya gelmiştir.³⁶⁷ Mehmet Paşa Kethüdası Hüsrev Kethüda'ya intisap ettiği için daha çok Kethüda Mustafa diye tanınmıştır. Dönemin alimlerinden dersler alarak tahsilini tamamlayan müellifimiz ³⁶⁸ kırk akçe maaş ile Efdalzâde Medresesi'nde müderrislik görevine başlamıştır. Daha sonra sırasıyla Zal Paşa Medresesi, Hankah Medresesi, Sahn Müderrisliği'ne, üç yıl sonra da Sultan Selim-i Kadîm Müderrisliği ve son olarak da Süleymaniye Müderrisliği'ne tayin edilmiştir. (1001/1592) yılında Şam kadılığına atanmış, iki sene sonra azlolunsa da talebi üzerine tekrar bu görevi uzatılmıştır. (1004/1595) yılında Medine kadılığına atansa da gitmemiş ve emekli olmuştur.³⁶⁹

Emeklilik dönemi fazla sürmemiş tekrardan Bakâyâ-yı mal-ı miri teftişliği ile resmi görevleri geri gelmiş. Bu görevdeyken (1009/1600) yılında İstanbul kadılığına

³⁶⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/300.

³⁶⁵ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/300; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 40.

³⁶⁶ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 46.

³⁶⁷ Zümrüt Aslan, *Zekeriyyazâde Yahya Efendi ve Bostanzâde Mehmed Efendi'nin Ruznâmçeleri Işığında I. Ahmed Döneminde Mülâzemet Sistemi* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Yeniçağ Tarihi Programı / Yüksek Lisans Tezi, 2021), 88.

³⁶⁸ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 46.

³⁶⁹ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2/1657; Aslan, *I. Ahmed Döneminde Mülâzemet Sistemi*, 88.

atanmıştır. Daha sonra sırasıyla (1011/1602)'de Anadolu kazaskerliğine ve (1019/1611)'de Rumeli kazaskerliğine atanmıştır. Ardından bir sene sonra görevden azledilerek kendisine Silistre arpalık olarak verilmiştir. Müellifimizin ölüm tarihi hakkında kaynaklarda farklı tarihler verilse de doğrusunun (1032/1622) tarihinde vefat etmiş olmasıdır.³⁷⁰

Tedris faaliyetleri sırasında birçok talebe yetiştiren müellifimiz çeşitli sahalarda eserler de kaleme almıştır. Bunlar arasında konumuzu ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhu'l-Miftâh*: Bu eser, el-Cürcânî'nin "*el-Miftâh*" adlı şerhine yazmış olduğu hâşiyesidir. Ancak araştırmalarımızda bu eserin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır.

2.2.47. Altıparmak Mehmed Efendi (ö. 1033 /1623)

Tam adı Altıparmak Muhammed b. Muhammed eş-Şeyh'tir. (946/1540) yılı civarı Üsküp'te doğduğu kabul edilir. Çıkrıkçızâde ve Altıparmak lakaplarıyla tanınmıştır. Bunlardan ikincisiyle daha meşhurdur. Babası Mekke ve Medine kadılık görevlerini yapmış olan Mehmed Efendi'dir.³⁷¹ İlk öğrenimini Üsküp'te tamamladı ve Şeyh Cafer'e vesilesiyle Bayramiyye tarikatına mensup oldu. Daha sonra İstanbul'a gidip Fâtih Camii'nde hadis, tefsir, fıkıh dersleri verdi ve vaazlar yaptı. İstanbul'da uzun süre bu hizmetleri yaptıktan sonra Kahire'ye taşındı. Ömrünün sonuna kadar bu şehirde kalarak tasavvufu meşgul oldu ve zikir halkaları oluşturdu. Dönemin önde gelen alimlerinden biri olan müellifimiz (1033/1623) yılında Kahire'de vefat etti ve orada adına inşa ettirdiği caminin "Mescidü Altıparmak" diye bilinen camiin avlusuna defnedildi.³⁷²

Birçok eser kaleme alan Altıparmak Mehmed Efendi'nin konumuzu ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

³⁷⁰ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2/1658; Aslan, *I. Ahmed Döneminde Mülâzemet Sistemi*, 89.

³⁷¹ Atabey Kılıç, "Altıparmak Mehmed Efendi ve Şerh-i Telhîş-i Miftâh'ında Şerh Metodu", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/3 (2007), 333.

³⁷² Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/542.

1. *Kâşîfû'l-ulûm ve fâtihu'l-fünûn*: el-Kazvînî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eserine yapılmış şerhlerden birinin tercümesi olup bir nüshası "*Terceme-i Telhîşü'l-Miftâh*" ismiyle Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur.

2.2.48. Ganîzâde Mehmed Nadirî Efendi (ö. 1036/1627)

Asıl adı Mehmed Nadirî b. Abdülganî b. Emirşah b. Mahmud b. Bayezid'dir.³⁷³ Nadirî (980/1572) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir.³⁷⁴ Aynı ismi taşıyan Bağdatlı Nadirî'den ayırt edilebilmesi için Ganîzâde Nadirî olarak anılmıştır. Babası Abdülganî Efendi'dir. Kazaskerlik görevinde bulunan babası aynı zamanda alim ve şairdir. Ganîzâde iyi bir medrese tahsilinden sonra Hoca Sa'deddin Efendi'nin yanında stajını tamamladı. (1000/1592) tarihinde ilk olarak kırk akçe ile İstanbul'daki Paşaoğlu Medresesi müderrisi oldu. (1005/1596) tarihinde Sahn-ı Semân Medresesi'nde, ardından Süleymaniye medreselerinde görev yaptı.³⁷⁵ Bu arada Tarihçi Naima'nın eserinde geçtiği kadarıyla Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin damadı oldu.³⁷⁶ (1011/1602) yılında ilmiye sınıfından ayrılarak Selânik kadılığına tayin edildi. Edirne ve Kahire kadılıklarını yaptı. Daha sonra (1015/1607) yılında İstanbul kadılığına tayin edildi. (1018/1610) yılında bu görevinden alınarak Galata Kadılığı'yla görevlendirildi, iki yıl bu görevi yaptıktan sonra Anadolu kazaskeri oldu. (1028/1619) tarihinde Şeyhülislâm Zekeriyâyâzâde Yahyâ Efendi yerine Rumeli kazaskerliğine getirildi.³⁷⁷ Bir yıl bu görevi yaptıktan sonra bu görevden emekli oldu. Bazı kaynaklarda bu görevden azledildi olarak geçer. (1031/1622) yılında Galata kazası arpalık olarak kendisine verildi. İki yıl sonra tekrardan Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. Bu görevden de (1034/1625) yılında ayrıldı.³⁷⁸ Daha sonra altı ay kadar hastalık geçiren müellifimiz (1036/1627) yılında İstanbul'da vefat etti.³⁷⁹ Fatih'te evinin yakınında bulunan İstanbul Âbid Çelebi Mescidi bahçesine

³⁷³ Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattatın* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 421.

³⁷⁴ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 1/703.

³⁷⁵ Mustafa İsmet Uzun, "Ganîzâde Mehmed Nâdirî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996), 13/355.

³⁷⁶ Mustafa Naima, *Tarih-i Naima* (İstanbul: Matba-i Amire, 1281), 1/337.

³⁷⁷ Numan Külekçi, *Gani-zâde Nadirî ve Divânından Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 12.

³⁷⁸ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2/702-703.

³⁷⁹ Uzun, "Ganîzâde Mehmed Nâdirî", 13/355.

defnedildi.³⁸⁰ Ölümüne “el-Cennetü mesvâh” ibaresi ve “Nâdirî gitti bu devrin hayfa” mısra ile tarihe not düşürülmüştür.³⁸¹

Ganîzâde Nadirî, dönemin şairleri arasında usta diyebileceğimiz Bâkî ve Nefî’den etkilenecek bu yönden şiirler yazmıştır. Üslubu coşkun ve sanatkârane olan müellifimiz birçok kaside ve gazel de yazmıştır. Onu en çok yazdığı “*Şehnâme*” isimli eserinden tanıyoruz. Bu eseriyle şöhreti yakalamış. Dili ağır olan müellifimizin Arapçadan çok Farsça kelime ve terkipler hâkimdir.³⁸²

Pek çok eser yazan Ganîzâde Nâdirî’nin konumuzu ilgilendiren tek çalışması bulunmaktadır.

1. *Şerhu Şevâhidi’l-Miftâh*: Şihâbeddin el-Âmili eş-Şemî’nin (1076/1665) “*Şevâhid el-Miftâh*” diye bilinen “*Ukûdu’d-durer bi-hall ebyât el-Muṭavvel*” isimli eserinin şerhidir.³⁸³

2.2.49. Ankaravî İsmâîl Rusûhî (ö. 1041/1631)

Tam adı İsmâîl b. Ahmed Ankaravî el-Mevlevî’dir. X/VI. yüzyılın ikinci yarısında Ankara’da dünyaya geldi. Doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin “*Mesnevî*” eserine yazdığı şerhle meşhur olup bundan dolayı “Hazret-i Şârih” olarak da anılır.³⁸⁴ Aynı zamanda Rusûhî Dede,³⁸⁵ İsmâîl Ankaravî³⁸⁶ ve Hazret-i Rusûhî İsmâîl Efendi³⁸⁷ lakaplarıyla da tanınır. İlk hayatına Ankara’da başladı. Medrese eğitimi alarak şerî ilimleri tahsil etti.³⁸⁸ Arapça ve Farsça bilgisi iyi olan müellifimizin, bu dillerde eser verecek ve şiir yazacak dereceye ilerlediğini söyleyebiliriz.³⁸⁹ Daha sonra Ankara’da yaygın olan Bayramiyye tarikatına girerek şeyhlik makamına kadar yükseldi.³⁹⁰ Bu arada

³⁸⁰ Külekçi, *Ganî-zâde Nadirî ve Divânından Seçmeler*, 7.

³⁸¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 2/132.

³⁸² Uzun, “Ganîzâde Mehmed Nâdirî”, 13/355.

³⁸³ İbrahim Şaban, “Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası* 17 (2011), 120.

³⁸⁴ Abdülbâki Gölpınarlı, “Mesnevî’nin Yedinci Cildi”, *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 11.

³⁸⁵ Esrâr Dede, *Tezkire-i Şu’aray-i Mevleviye*, haz. İlhan Genç (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), 209.

³⁸⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/118.

³⁸⁷ Sâkîb Dede, *Sefîne-i Nefise-i Mevleviyân* (Kahire: Mektebetü’l-Vehbe, 1283), 37.

³⁸⁸ Şemsettin Sâmî, *Kâmusü’l-A’lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1889), 2/144.

³⁸⁹ Mehmed Tahir Bursalı, *Meşayih-i Osmaniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvali* (İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, 1318), 21.

³⁹⁰ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1983), 143.

Halvetiyye tarikatına girerek oradan da icâzet aldı.³⁹¹ Bayramiyye tarikatında şeyh olarak görevine devam ederken göz hastalığına yakalandı.³⁹² Daha sonra tedavi olmak için Konya'ya gitti.³⁹³ Konya'da Mevlevî tarikatı şeyhlerinden Bostan Çelebi ile tanıştı ve onun vesilesiyle Mevleviyye tarikatına intisap etti. Mevlevî tarikatının usul ve erkânını kısa bir sürede öğrenen Rusûhî İsmâîl sülûkünü tamamladı. Daha sonra İstanbul'a giderek Dönemin ilim ve fikir hareketleriyle yakından ilgilendi ve bilgisini daha da genişletti. Kısa bir sürede saygın bir şahsiyet haline geldi.³⁹⁴ (1019/1610) tarihinde Galata Mevlevihanesi şeyhliğine atandı ve vefatına kadar yirmi bir yıl bu makamda kaldı.³⁹⁵ (1041/ 1631) tarihinde vefat etti vasiyetine binaen Galata Mevlevihane'sinin haziresine defnedildi.³⁹⁶

Özellikle tasavvuf sahasında pek çok eser kaleme almış olan Ankaravî, Erhan Yetik'in eserinde tespit ettiği kadarıyla toplam yirmi dört eser kaleme almıştır. Bunlar arasında konumuzu ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *Miftâhu'l-belâga ve misbâhu'l-fesâha*: el-Kazvînî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eseri ile Mahmûd-ı Gâvân'ın (ö. 886/1481) "*Menâzirü'l-inşâ*" isimli eserlerini esas alarak lisana dair yazmış olduğu önemli eserleri arasındadır.

2.2.50. Abdulhalim b. Lütfullah er-Rumî (ö. 1051/1641)

Kaynaklarda hakkında detaylı şekilde bilgiler bulamadığımız müellifimizin, bir müddet Bosna kadılığı görevinde bulunup (1051/1641) tarihinde vefat ettiği geçer.³⁹⁷ Daha çok fıkıh alanında eserler veren Abdulhalim'in konumuzla ilgili şu eserine ulaştık.

1. *Risâle fî halli'l-işkâl fî'l-Muṭavvel'inde kavlihî ve lehu*: Bu eser, et-Teftâzânî'nin Telhis şerhi olan "*el-Muṭavvel*" isimli eserindeki "kavlihî ve lehu" kelimeleri üzerine müellifimizin kaleme aldığı bir risâledir.

³⁹¹ İsmâîl Rusûhî Ankaravî, *Şerhu'l Mesnevî* (İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1286), 1/11.

³⁹² Erhan Yetik, *İsmâîl Ankavî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 53.

³⁹³ Bursâlî, *Meşayih-i Osmaniyye*, 22.

³⁹⁴ Erhan Yetik, "Ankaravî İsmâîl Rusûhî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 3/211.

³⁹⁵ Can Kerâmetli, *Galata Mevlevihânesi, Divân Edebiyatı Müzesi* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Erler Matbaası, 1997), 29.

³⁹⁶ Yetik, *İsmâîl Ankavî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 58.

³⁹⁷ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 54.

2.2.51. Abdulhalim Germiyânî (ö. 1055/1645)

Tam ismi Abdulhalim b. Abdullah el-Germiyani'dir. Germiyanlı olan müellifimiz öğrenimini dönemin alimlerinden dersler alarak tamamladıktan sonra İstanbul'da bulunan Molla Gürânî Medresesi'nde müderris olarak göreve başlamıştır. (1055/1645) tarihinde İstanbul'da vefat eden müellifimizin konumuzla ilgili tek bir eseri bulunmaktadır.³⁹⁸

1. *Hâşiyetu Muṭavvel ilâ Bahsi Kasr*: Kaynaklarda farklı isimlerle de anılan bu eseri müellifimiz (1055/1645) tarihinde telif etmiştir.

2.2.52. Baldırzâde Mehmed Efendi (ö. 1060/1650)

Bursa'da dünyaya geldi. Tokatlı Ali Dede'nin torunu ve Bursa Ulucami vaizlerinden olan Mustafa Efendi'nin oğludur. İyi bir eğitim gördü. (1002/1594)'te Arapzâde Abdür-rauf Efendi'nin yanında stajını tamamladı ve icazet aldı. (1009-1012/1601-1634) tarihleri arasında sırasıyla Bursa Molla Fenârî, Lala Şahin Paşa, İstanbul Dâvud Paşa, Bursa Yıldırım Bayezid, İstanbul Ayşe Sultan, Sahn-ı Semân, Bursa Sultaniye ve Üsküdar Vâlide Sultan medreselerinde müderrislik görevini yerine getirdi. Daha sonra (1012/1634) yılı sonlarında Üsküdar kadılığına, bir yıl kadar sonra ise Mekke kadılığına atandı. (1017/1639) yılında emekliye ayrıldı ve kendisine arpalık olarak Yenişehir kazası verildi. Emekli olduğu dönemde aynı zamanda Bursa Yıldırım Han Medresesi'nin müderrisliğini de yaptı.³⁹⁹ (1050/1060) tarihinde vefat etti. Bursa'daki Abdal Muhammed Camii avlusuna babasının yanına defnedildi.⁴⁰⁰

Birçok farklı konularda eserleri bulunan müellifimiz, "Selisi" mahlasıyla şiirler de kaleme almıştır. Rızâ Efendi, "*Tezkire*" adlı eserinde "nevbahar" redifli bir gazelini örnek olarak vermektedir. Kayıtlarda Şiirlerinin bir divan halinde toplandığı geçse de henüz bir nüshasına rastlanmamıştır.⁴⁰¹

Baldırzâde Mehmed Efendi, şöhretini Bursa'da yaşayan alîm, şeyh ve şairlerin hayat hikâyelerini ele alan "*Ravza-i Evliyâ*" isimli eserden aldığını

³⁹⁸ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/261; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 56.

³⁹⁹ Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "Baldırzâde Mehmed Efendi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 5/8.

⁴⁰⁰ Abdulkadiroğlu, "Baldırzâde Mehmed Efendi", 5/8; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/288.

⁴⁰¹ Abdulkadiroğlu, "Baldırzâde Mehmed Efendi", 5/8.

söyleyebiliriz. Eserleri arasında konumuzu ilgilendiren tek çalışması “*Hâşiye ‘alâ Şerhi’s-Seyyid ‘ale’l-Miftâh*” adlı eseridir.

1. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’s-Seyyid ‘ale’l-Miftâh*: es-Sekkâki’nin kaleme aldığı Arap diline ait “*Miftahu’l-ulûm*” isimli eserin belâgat kısmına Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2.2.53. Bâlizâde Mustafa Efendi (ö. 1073/1662)

IV. Mehmed devrinde şeyhülislamlık görevini yapan Bâlizâde Mustafa Efendi,⁴⁰² Aslen Kastamonulu olup İstanbul’da dünyaya geldi.⁴⁰³ Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Babası mahalle imamlığı yapan Bâlî Efendi’dir. Eserlerinde künyesini Mustafa b. Bâlî b. Süleyman el-İstanbulî olarak geçer.⁴⁰⁴ İlk tahsilini babasının yanında tamamlayan müellifimiz daha sonra Şeyhülislâm Hocaîzâde Mehmed Efendi’nin yanında eğitimini tamamlayarak mülâzım oldu. Daha sonra müderrisliğe geçti ve (1025/1616)’da Sitti Hatun, (1029/1619)’da Mesih Paşa, (1030/1621)’de İbrahim Paşa, (1030/1621)’de Osman Paşa, (1032/1623)’te Ayşe Sultan medreselerine, (1033/1624)’te Sahn-ı Semân medreselerinden birine, (1035/1626)’da Edirne Sultan Bayezid Medresesi’ne müderris oldu. (1037/1627)’de görevden azledildi ve yeni bir görev için üç yıl bekledi. (1040/1631)’de Hâkâniyye-i Vefâ Medresesi’ne tayin edildi.⁴⁰⁵

Müderrislik vazifesinden sonra kadılık görevinde bulunmak için (1042/1633)’te Medine-i Münevvere Kadılığı görevi yaptı ve iki sene bu görevde kaldı. (1045/1635)’te görevden azledildi. Resmi hizmet süresi bitince İstanbul’a döndü ve dört sene herhangi bir vazifede yer almadı. (1049- 1051/1639-1641) yıllarında Üsküdar kadılığına getirildi ve iki yıl bu görevde kaldı. (1051/1641) tarihinden görevinden azledildi ve Mudurnu kazası arpalık kendisine verildi. (1057/1647)’de Galata kadılığına getirildi ve beş ay sonra görevden ayrıldı.⁴⁰⁶

⁴⁰² Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 2/266.

⁴⁰³ Bâlizâde Mustafa Efendi, *Hâşiye ala Şerhi’l-Miftâh li-Seyyid Şerîf* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1776), 39a.

⁴⁰⁴ Bâlizâde Mustafa Efendi, *el-Feraid fî Halli’l-Mesaili ve’l-Fevaid ve’l-Kavaid* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 515), 567a.

⁴⁰⁵ Mehmet İpşirli - Eyyüp Said Kaya, “Mustafa Efendi Bâlizâde” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 31/294.

⁴⁰⁶ Ahmet Özel, “Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2017), 307.

Bâlizâde Mustafa Efendi, (1058/1648)'de Rumeli Kazaskeri görevi verilmiş ve üç ay sonra emekli edilmiştir.⁴⁰⁷ Bu süre boyunca geçimini kendisine tahsis edilen arpalıklarla sağlamış. (1062/1652)'de Anadolu Kazaskerliği görevi verilmiş ve aynı yılın aralık ayında görevden ayrılmıştır⁴⁰⁸ ve kendisine çeşitli arpalıklar tahsis edildi.

Mustafa Efendi, (1067/1656)'da şeyhülislamlık makamına getirildi.⁴⁰⁹ Müellifimiz bu görevinden de fazla kalmayıp altı ay sonra görevden azledildi.⁴¹⁰ Görevinden azledilmesinin temel sebebi Köprülü Mehmed Paşa'nın icraatına ayak uydurmadığı anlaşıyor. Dokuz günlük süren toplantı neticesinde şeyhülislamlık görevine (1067/1657)'de Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın isteği ile Bolevi Mustafa Efendi getirilmiştir. Azledildikten sonra kendisine Filibe kazası arpalığı verildi bizzat oraya gitmesi emredildi. Çıkan ferman neticesinde oğluyla birlikte Galata kadılığına tayin edildi.⁴¹¹ (1067/1657)'de kendisine Filibe kazası yerine Yanbolu ile⁴¹² Nevâhî kazaları verildi. (1069/1658)'de verilen bu arpalıklar Gümülcine ve Vize kazalarına çevrildi. (1072/1662)'de arpalık olarak kendisine Ayıntab kazası verildi.⁴¹³ Şeyhülislamlık görevinde olan Bâlizâde Mustafa Efendi (1073/1662) tarihinde vefat etti ve Sütlüce'ye defnedildi.⁴¹⁴

Bâlizâde Mustafa Efendi'nin verdiği eserleri özellikle fıkıh alanını kapsar. Fakat Arap edebiyatı ve hadis alanında da çalışmaları mevcuttur. Bu da müellifimizi önemli bir konuma taşıyor. Özellikle Kenz ve Vikâye çalışmalarına yazdığı şerh ve hâşiyeler sebebiyle, kendisinin döneminde önemli bir yeri olduğu kanaatini vermektedir. Zira bu çalışmalar Hanefî fıkının temel eserlerini oluşturup

⁴⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîyye Teşkilatı* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 4/475.

⁴⁰⁸ Mehmed Efendi Şeyhi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/856; Abdülaziz Efendi Kara Çelebi-zade, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, haz. Nevzat Kaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 177.

⁴⁰⁹ Fahri Çetin Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı/ Doktora Tezi, 1993), 84.

⁴¹⁰ Mustafa Efendi Naîma, *Târ'ih-i Na'imâ*, ed. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 4/1735.

⁴¹¹ Kara Çelebi-zade, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, 303.

⁴¹² Kara Çelebi-zade, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, 333.

⁴¹³ İpşirli - Kaya, "Mustafa Efendi Bâlizâde", 31/294.

⁴¹⁴ İpşirli - Kaya, "Mustafa Efendi Bâlizâde", 31/294; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm* (Kahire: Dâr'ul-âlem li'l-Melâyîn, 1997), 7/234; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 4/47.

Osmanlı'da sıkça başvurulan önemli kaynaklar arasında yerini alır.⁴¹⁵ Müellifimizin konumuz hakkında yazmış olduğu çalışmaları aşağıda sıraladık.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh*: Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin es-Sekkâkî'ye ait "*Miftâhu'l-ulûm*" eseri üzerine yazdığı "*el-Misbâh*" isimli şerhin hâşiyesi olup başta Kemal Paşazâde olmak üzere et-Teftâzânî, İmâdüddin el-Kâşî (ö. 773/1372) ve Molla Hüsrev (ö. 885/1480) gibi "*el-Miftâh*" eserine şerh ve hâşiye yazmış alimlere yönelik eleştirilerle doludur.

2. *Hâşiye 'alâ Muhtaşari'l-me'ânî*: et-Teftâzânî'nin "*Muhtaşari'l-me'ânî*" isimli muhtasar şerhine yazılmış bir hâşiyedir.

3. *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel*: et-Teftâzânî'nin Telhis şerhi olan "*el-Muṭavvel*" isimli şerhine yazılmış hâşiyedir.

2.2.54. Sûzî Derviş Osman (ö. 1086/1676)

Miladi VII. yüzyıl Mevlevî şairlerinden biri olan Derviş Osman daha çok "Sineçâk" lakabıyla meşhur olmuştur.⁴¹⁶ Doğum tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmayan müellifimiz Rumeli Elbasan'da dünyaya gelmiştir.⁴¹⁷ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Derviş Osman, Galata Mevlevihanesi'ndeki odasında sürekli inziva halinde olup, odasının kapısını daima kapalı tutmaktadır.⁴¹⁸ Yüz yaşından daha fazla yaşayan⁴¹⁹ müellifimizin ölüm tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynaklarda geçtiği kadarıyla müellifimiz (1086/1676) tarihinde vefat etmiştir.⁴²⁰

Müellifimizin çalışmamızla ilgili olarak tek eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel*: et-Teftâzânî'nin Telhis şerhi olan "*el-Muṭavvel*" isimli şerhine yazılmış hâşiyedir.

⁴¹⁵ Asel Ebrar Dönmez, *17. Yüzyıl Şeyhülislamlarından Bâlizâde Mustafa Efendi ve Elden Verdiği Fetvâları* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2022), 64.

⁴¹⁶ Dede, *Tezkire-i Şu'aray-i Mevleviye*, 199.

⁴¹⁷ Ali Enver, *Mevlevî Şairler: Semâhâne-i Edeb*, haz. Tahir Hafızoğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 111; Sâkıb Mustafa Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân* (Kahire: Matbaa-i Vehbiyye, 1283), 3/73.

⁴¹⁸ Dede, *Tezkire-i Şu'aray-i Mevleviye*, 199.

⁴¹⁹ Enfi Hasan Hulûsi Halvetî, *Tezkiretü'l-Müteahhirin: XVI. - XVIII. Asırlarda İstanbul Velileri ve Delileri*, haz. Mustafa Tatcı-Musa Yıldız (İstanbul: Mvt Yayıncılık, 2007), 147.

⁴²⁰ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 66.

2.2.55. Abdulhalim b. Pir Kadem Nasuh (ö. 1088/1677)

Tam adı Abdulhalim b. Pir Kadem Nasuh b. Mustafa er-Rûmi el-Hanefî'dir. Müellifimiz (1003/1594) tarihinde Afyon'da dünyaya gelmiştir. Babası büyük mutasavvıflardan olan Pir Nasuh Efendi'dir. Dönemin alimlerinden dersler aldı ve Şeyhülislâm Esad Efendi'nin talebeleri arasına yer aldı. Müellifimiz tahsilini bitirdikten sonra sırasıyla Mesih Paşa Medresesi, (1051/1641)'de Yeni Nişancı Paşa Medresesi, (1052/1642)'de Molla Gürânî Medresesi, (1056/1646)'de Mustafa Ağa Medresesi, (1057/1647)'de Sahn-ı Seman Medresesi, Sinan Paşa Daru'l-Hadîs Medresesi, (1059/1649)'da Ayasofya Medresesi ve (1062/1652)'de Süleymaniye Medresesi'nde müderrislik görevinde bulunmuştur. Müellifimiz müderrislik hayatından sonra çeşitli yerlerde kadılıklar yapmış. Bunlar arasında, (1064/1654) yılında Yenişehir Kadılığı, (1069/1658) yılında Şam Kadılığı ve (1074/1663) yılında Halep Kadılığı vardır.⁴²¹ Müellifimiz Şam mollalığı dönüşünde (1089/1678) yılında vefat etmiştir.⁴²²

Müderrislik hayatı boyunca birçok talebe yetiştirmiş ve pek çok eser kaleme almıştır. Bunlar arasında konumuzla alakalı olan iki eseri vardır.

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi kâsmis-sâlis min'el-Miftâh: et-Teftâzânî'nin Telhis şerhi olan "el-Muṭavvel"* isimli eseri üzerine kasr bahsine kadar yazmış olduğu eseridir.

2. *Talikât ala'l- Miftâh*

2.2.56. Vanî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685)

Tam adı Mehmed b. Bistam b. Rüstem olan müellifimiz,⁴²³ doğduğu yere nispetle Vanî ve Hoşâbî lakaplarıyla tanınmıştır.⁴²⁴ Peygamber soyundan geldiği için "Seyyid," babası Vanî Bistam Efendi'den dolayı da "Vanîzâde" olarak da bilinir.⁴²⁵ Eğitimine Van'da başlayıp Tebriz'de devam eden müellifimiz, ilmini arttırmak için Karabağ'a gitmiş, Molla Nureddin, Karabağlı İsmail, Veliyüddin Efendi ve

⁴²¹ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 68.

⁴²² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/261.

⁴²³ Erdoğan Pazarbaşı, *Vanî Mehmet Efendi ve "Arâisü'l Kur'an" Adlı Eserinin Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988), 9.

⁴²⁴ Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi Vanî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003), 28/358.

⁴²⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 69.

Muhammed Abdülmümin Efendi gibi alimlerden ders almış, oradaki öğrenimine on yıl devam ettikten sonra müezzin olmuştur.⁴²⁶

Öğrenimini tamamladıktan sonra, tefsir, hadis, fıkıh edebiyat ve belâgat konularında çalışmalar yapan Vanî, Erzurum'a yerleşti. Burada Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa ile iyi ilişkiler geliştiren müellifimiz dönemin padişahı olan IV. Mehmed Han emriyle İstanbul'a çağrıldı.⁴²⁷ Burada vaizlik ve padişah hocalığı görevlerinde bulundu.⁴²⁸ Ayrıca Şehzâde Mustafa'nın hocalığını yaptı. Daha sonra, kendisine hünkâr vaizliği payesi verildi, ondan sonra da şehzade hocalığı görevini damadı ve öğrencisi olan Feyzullah Efendi'ye devretti.⁴²⁹

Müellifimiz (1094/1683) tarihinde Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa komutasındaki II. Viyana kuşatmasında orduda vaaz vererek etkili sözleriyle orduyu şevke getirmiş böylelikle savaş kazanılmış. Seferden sonra çıkan bazı iftiralar sonucu Vanî Efendi, Bursa yakınlarındaki Kestel köyüne sürgüne gönderildi ve çektiği üzüntü sonucu (1096/1685)'de aynı Kestel köyünde vefat edip orada kendi yaptırdığı caminin girişine defnedildi.⁴³⁰

Tedris faaliyetleri boyunca birçok öğrenci yetiştiren Vanî Mehmed Efendi pek çok eserlerde kaleme almıştır. En çok bilinen eserleri arasında, “*Araisu'l-Kur'an, Risâlet mebde ve'l-meâd ve Amalu'l-yevm ve'l-leyl*” gelmektedir. Konumuzla ilgili olan eseri ise belâgattaki tağlib konusunu ele aldığı risâlesidir.⁴³¹

1. *Risâle fit-tağlib*: Vanî Mehmed Efendi, Türkçe olarak yazdığı bu eserinde, Arapça ve Farsça kelimeleri yoğun bir biçimde kullanmıştır. Eserin dili ağır ve ağırdır. Yazılarında cinaslı, secili ve sanatlı söyleyişe genişçe yer vermiştir.

2.2.57. Atpazarî Osman Fazlî İlahî (ö. 1102/1691)

Tam adı Seyyid Osman b. Seyyid Fethullah'tır.⁴³² (1041/1632) yılında Bulgaristan'da bulunan Şumnu'da dünyaya geldi.⁴³³ Osman Fazlî Efendi, Fazlî-i

⁴²⁶ Pazarbaşı, *Vanî Mehmet Efendi*, 4.

⁴²⁷ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 69.

⁴²⁸ İsmet Parmaksızoğlu, “Mehmet Efendi Vanî” (Ankara: Türk Ansiklopedisi, 1976), 23/407.

⁴²⁹ Ayvansarayî vd., *Hadikatü'l-Cevâmi*, 1/168.

⁴³⁰ Pazarbaşı, “Mehmed Efendi Vanî”, 28/458.

⁴³¹ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 70.

⁴³² İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*, çev. Ramazan Muslu - Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 166.

⁴³³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 20.

İlahî, Emir Efendi, Atpazarî, Şeyh Osman ve Kutub Osman olarak da tanınır. Şiirlerinde de “Fazlî” mahlasını kullanmıştır. Babası Fethullah Ziyâde Osmanlı ordusuna mensup bir subaydı.⁴³⁴ İlk eğitimini babasından aldı daha sonra ilim tahsilini devam ettirmek için Edirne’ye gitti. Saçlı İbrahim Efendi’nin (1070/1659) talebesi oldu. Burada sıkı bir riyazet hayatı yaşayan müellifimiz, şeyhi kızını kendisine vermek istedi o da böyle bir durumdan feyz almayacağını düşünerek oradan ayrılarak Celvetiyye’nin Üsküdar’daki merkez tekkesine gitti.⁴³⁵

Daha sonra İstanbul’a gelen müellifimiz, Halveti şeyhlerinden olan Zakirzade Şeyh Abdullah Efendi’nin derslerine devam etti. Sekiz yıl kadar burada kaldı ve zahiri ilimlerle ilgili bilgilerini geliştirdi. Daha sonra ise Edirne tarafından Aydos’a ve Filibe’ye irşad faaliyetleri için giden müellifimiz oralarda bir müddet kaldıktan sonra tekrar İstanbul’a geldi. Burada Kul Cami’de hatiplik ve vaizlik görevlerini yaptı. Fatih’te Atpazarî denilen yerde ikamet ettiği için “Atpazarî Şeyhi Osman Efendi” lakabıyla meşhur oldu.⁴³⁶

1683 Avusturya seferi sebebiyle devlet adamlarıyla arası açıldı ve devletin ileri gelenleri ona iftira atarak birçok sürgününe sebep oldular. Padişah Sultan IV. Mehmed Han’a şikayet edilen müellifimiz Magosa’ya sürgüne gönderildi. (1102/1691) tarihinde Magosa’da vefat etti ve Magosa kalesi dışına defnedildi. Daha sonraki yıllarda türbesinin yanına Kutub Osman Tekkesi inşa edildi.⁴³⁷

Birçok talebenin yetiştiren müellifimizim talebelerinin başında İsmail Hakkı Bursevî gelmektedir. Müellifimizin aynı zamanda çeşitli alanlarda kaleme almış olduğu birçok eseri de mevcuttur.⁴³⁸ Konumuzu ilgilendiren eserlerini şöyle sıralamak mümkündür.

1. *Hâşiye ‘alâ Muhtaşari’l-meânî*: Bu eser et-Teftâzânî’nin “*Muhtasarı’l-Meânî*” isimli eserine yazılmış bir hâşiyedir.

⁴³⁴ Muhammed Bedirhan, *Osman Fazlı Atpazarî: Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı, 2006), 2.

⁴³⁵ Sakıb Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/83.

⁴³⁶ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 73.

⁴³⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/31; Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı”, 4/84.

⁴³⁸ Şaban, “Osmanlı Âlimleri”, 123.

2. *Hâşiye-i 'alâ Muṭavvel*: el-Kazvî'nin meânî ve beyâna dair “*Telhîşü'l-Miftâh*” isimli eserine et-Teftâzânî'nin yaptığı şerhin hâşiyesidir.

3. *Hâşiye alâ Muhtasar-i Şerhi't-Telhîş*: Arap Edebiyatına dair yazılmış bir eserdir.

4. *Hâşiye alâ Muhtasari's-Sa'd*: et-Teftâzânî'nin eseri “*Muhtasaru'l-Meânî*” eserinin diğer bir hâşiyesi olan “*Hâşiye-i Magribiyye*” ile birlikte basılmıştır.

5. *Hâşiyetu Muhtasar ala şerhi Telhicü'l-Miftâh*: Arap Edebiyatına dair yazılmıştır.

2.2.58. Tarsûsî Mehmed Efendi (ö. 1117/1705)

Tam adı Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî el-Hanefî ⁴³⁹ Tarsûsî Mehmed Efendi, ⁴⁴⁰ el-Hanefî, ⁴⁴¹ el-Müftî, ⁴⁴² gibi lakaplarla da tanınmıştır. Tarsus'ta dünyaya geldi. Babası Ahmet Efendi'den ilk tahsilini aldı. Babası Ahmet Efendi aynı zamanda Tarsus Müftülüğü yapıyordu. Babası Ahmet Efendi vefat etmesi üzerine müftülük makamına o geçti. Fıkıh, hadis, tefsir Arap dili ve astronomi ilimleriyle ilgilendi. Kaynakların çoğu müellifimizin ölüm tarihini (1117-1705) olarak kaydederken, Fındıklılı İsmet'in “*Tekmiletü's-Şakâik*” ve Bursalı Mehmed Tâhir'in “*Osmanlı Müellifleri*” adlı eserinde Tarsûsî'nin (1145/1732) tarihinde vefat ettiğini kaydeder.⁴⁴³

Birçok eser kaleme alan müellifimizin konumuzu ilgilendiren eserlerini şöyle sıralayabiliriz.

1. *Hulâsatu'l-Miftâh*: es-Sekkâki'nin “*Miftâhu'l-ulûm*” isimli eserinin belâgat ile ilgili olan üçüncü kısmının hülâsasını yaptığı eseridir. Belâgat ilminin meânî ve beyân konularını içeren eser, (1094/1683) yılında telif edilmiştir.

2. *Miftâh li-Hulâsati'l-Miftâh*: Eser, belâgat ilminin meânî ve beyân konularını içermektedir. Tarsûsî, önce es-Sekkâki'nin “*Miftâhu'l-ulûm*” isimli

⁴³⁹ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/309.

⁴⁴⁰ Abdullah Kahraman, “Tarsûsî Mehmed Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2011), 40/115.

⁴⁴¹ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/309.

⁴⁴² Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâik fî Hakki Ehli'l-Hakâik*, (şekâiki Nu'mâniyye ve Zeyilleri), ed. Abdulkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 5/63-64.

⁴⁴³ Kahraman, “Tarsûsî Mehmed Efendi”, 40/115.

eserinin belâgat ile ilgili olan üçüncü kısmını “*Hulâsatu’l-Miftâh*” ismiyle özetlemiş, daha sonra “*Miftâh li-Hulâsati’l-Miftâh*” ismiyle de şerh etmiştir.

3. *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti Kul Ahmed ‘ale’l-Fevâ’idi’l-Fenârîye*: Ebherî’nin “*Îsâğucî*” isimli eserine Molla Fenârî’nin yazdığı “*el-Fevâ’idü’l-Fenârîyye*” isimli şerhe dair Kul Ahmed’in kaleme aldığı hâşiyenin hâşiyesidir.

2.2.59. Câbîzâde Halil Faiz Efendi (ö. 1134/1722)

(1085/1674) yılında İstanbul Yedikule’de dünyaya geldi. Halil ismiyle meşhur olup, Câbîzâde Mustafa Efendi’nin oğludur.⁴⁴⁴ Dönemin alimlerinden, Orta Câmii dersiâmmı” Bostan Sâlih Efendi, Kara Halil Efendi, Mestcizâde Abdullah Efendi ve Mutavvelci Efendi’den dersler aldı. müellifimiz ayrıca Neşâtî Dede’den Farsça okumuş olup şairliği ile de tanınmıştır.⁴⁴⁵ Daha sonra müderrislik görevi yaparak az zamanda pek çok öğrenci topladı.

Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, Halil Faiz Efendi’nin zamansız ölümü sebebiyle öğrencilerine icazet verememesi ötürü hak ettiği şöhrete kavuşamadığını söyler.⁴⁴⁶ Bir müddet sonra (1134/1722) yılında kendini asmak suretiyle intihar etti ve Yedikule Kapısı dışındaki Girişhane Mezarlığı’nda babasının yanına defnedildi.⁴⁴⁷

Müellifimiz çeşitli konularda birçok eser yazmıştır. Konumuzla ilgili olan tek eseri mevcuttur.

1. *Şerhu’l Alâka Risâlesi*: Mahmud el-Antaki’nin (ö. 1160/1747) meşhur “*el-Alâka*” isimli risâlesine yazdığı şerhtir. Bu risâle meânî ilmine dair yazılmıştır.

2.2.60. Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732)

Tam adı Muhammed b. Ebûbekir el-Maraşî’dir. Saçaklızâde lakabıyla tanınmıştır.⁴⁴⁸ (1070-1080/1660-1670) yılları arasında Maraş’ta dünyaya geldi.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Taha Yasin Tan, “Osmanlı’da Afyon, Kahve ve Tütün Hakkında Bir Usul Tartışması: Câbîzâde Halil Fâiz Efendi ve el-Kelimâtü’l-Usûliyye’si”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 48 (04 Temmuz 2022), 113.

⁴⁴⁵ Şeyhî, *Vekâyiü’l-fuzalâ*, 4/3427.

⁴⁴⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3/1329.

⁴⁴⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3/1251; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 83.

⁴⁴⁸ Bağdatlı, *Hediyyetü’l-ârifin*, 2/322; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/60; Kehhâle, *Mu’cemü’l-Müellif*, 3/711; Tahsin Özcan, “Maraşlı Bir Osmanlı alîmi: Saçaklızade Mehmed Efendi ve Eserleri”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004)* 1 (2005), 53.

⁴⁴⁹ Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Cühdü’l-mukıl mine’t-tecvîd*, thk. Salîm Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2008), 1/14.

Kaynaklarda babası Ebûbekir Efendi'nin Maraş'taki camilerden birinde imamlık yaptığı kaydedilir.⁴⁵⁰ Doğduğu yerde tahsil hayatına başlayan müellifimiz buradaki tahsilini tamamladıktan sonra ilim tahsili için Gaziantep ve Malatya'ya giderek, Mehmed Efendi (ö. 1110/1698) ve Dârendeli Hamza Efendi'den (ö. 1152/1739) ders almıştır.⁴⁵¹

Bu ilk yolculuğundan sonra tekrar memleketi Maraş'a döndü. Bir müddet burada kaldıktan sonra Şam'a gitti. Orada Abdulgani Nablusi'den hadis ve tefsir ilimlerini tahsil edip tasavvufun inceliklerini öğrendi ve hocasından icazet alarak tekrar memleketine döndü. Memleketinde tedris faaliyetlerine başladı. Bir taraftan talebe yetiştirirken diğer taraftan da eser telif etmekle meşgul oldu.⁴⁵² Saçaklızâde, (1145/1732) tarihinde Maraş'ta vefat etmiştir. Bazı kaynaklarda vefat tarihi (1150/1737) olarak geçer.⁴⁵³ Kabrinin şehrin kible tarafında bulunan Şeyh Âdil Mezarlığı'nda olduğu kaynaklarda geçer.⁴⁵⁴

Saçaklızâde, tefsir, mantık, kelam, meânî ve münazara ilimleri olmak üzere çeşitli konularda eserler kaleme almıştır. Kaynaklarda geçtiği kadarıyla yüz yirmi kadar eser kendisine nispet edilmekte ancak bunun kesinliği yoktur. Konumuzu ilgilendiren eserlerini aşağıda sıraladık.

1. *Selsebilu'l Meânî*: Kütüphane araştırmalarında bu eserin nüshalarına ulaştık.
2. *Lataif latife*: Kütüphane araştırmalarında bu eserin de nüshalarına ulaştık.
3. *Şerh Lataif latife*: Kütüphane araştırmalarımızda bu eserin nüshalarına ulaştık.
4. *Risâle fi'l-Meânî*: Yazma nüshaları bulunmaktadır.
5. *Risâle fi İlmi'l Belâga*.

⁴⁵⁰ Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Cühdü'l-mukıl*, 1/15.

⁴⁵¹ İslam Demirci, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1732) Risâle Fî İbâhati Katlil-Kilâbi'l-Muzır Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (29 Haziran 2019), 219.

⁴⁵² Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Cühdü'l-mukıl*, 1/17-18; Özcan, "Maraşlı Bir Osmanlı alimi", 54-55.

⁴⁵³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/326; Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/1147.

⁴⁵⁴ Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/368; Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Cühdü'l-mukıl*, 1/54.

2.2.61. Musannifek Bekir el-Menteşevî (ö. 1149/1736)

Tam ismi Menteşeli Musannifek Bekir b. Ahmed'dir. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte Muğla ilinin Mesevli köyünde dünyaya gelmiştir. Musannifek lakabıyla meşhur olan müellifimiz hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.⁴⁵⁵ (1149/1736) tarihinde vefat etmiştir.⁴⁵⁶ Kaside-i Burde'ye şerhi olan müellifimizin en meşhur eseri şudur.

1. *Şerhu'l Alâka li-Musannifek*: Mahmud el-Antaki'nin (ö. 1160/1747) belâgata dair "*el-Alâka*" adlı esere yazdığı şerhidir. Ömrünün sonlarında (1149/1736) yılında keleme aldığı bu eseri matbudur.

2.2.62. Veliyyüddin Cârullah Efendi (ö. 1151/1738)

Tam ismi Ebu Abdullah Carullah Veliyyüddin b. Mustafa b. Ali er- Rumi el-Hanefî'dir.⁴⁵⁷ (1070/1659) yılında Rumeli'nin Yenişehir kasabına bağlı bir köyde dünyaya geldi.⁴⁵⁸ Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1069 olarak geçer.⁴⁵⁹ Babasının adı Mustafa'dır. İlk öğrenimini köyünde tamamladı. On beş yaşındayken Yenişehir'in Eminler mahallesinde Taş Mektep'de ders okudu. Daha sonra dönemin alimlerinden dersler alarak tahsilini tamamladı.⁴⁶⁰

(1102/1691)'de Mekke'ye giden müellifimiz orada yedi yıl gibi bir süre kaldığı için kendisine "Allah'ın komşusu anlamına gelen" Carullah lakabı verildi.⁴⁶¹ Mekke'de Nakşibendiliğin Müceddidiyye kolundan Yekdest-i Mekkî olarak bilinen Ahmed Cüryânî'nin yanına gitti bundan dolayı adı müceddidler arasında zikredilir.⁴⁶²

Veliyyüddin Cârullah, (1110/1698)'de İstanbul'a gelerek müderrisliğe başladı. (1128/1716)'da Fatih'teki Feyziye (Feyzullah Efendi) Medresesi'nde ders verdi.⁴⁶³ Fatih civarında bir medrese ve bir kütüphane yaptırdı ve bu kütüphaneyi

⁴⁵⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 86.

⁴⁵⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/403.

⁴⁵⁷ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 89.

⁴⁵⁸ Tahsin Özcan, "Veliyyüddin Cârullah" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 38.

⁴⁵⁹ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 89.

⁴⁶⁰ Özcan, "Veliyyüddin Cârullah", 38.

⁴⁶¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/292.

⁴⁶² Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik XII / XVIII.Yüzyıl* (İstanbul: İstanbul Tasavvuf Araştırmaları Merkezi, 2004), 236.

⁴⁶³ Özcan, "Veliyyüddin Cârullah", 38.

kitaplarla doldurup sonra vakfetti. Veliyyüddin Cârullah, Galata ve Edirne Kadılık görevlerinde de bulundu.⁴⁶⁴

Veliyyüddin Cârullah, (1151/1738) tarihinde İstanbul'da vefat edip Fatih civarında karakolhane arkasında yaptırdığı medrese ve kütüphane avlusuna defnedildi.⁴⁶⁵

Kaynaklarda Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin çok güçlü bir hâfızaya ve yüksek bir hitabet kabiliyetine sahip, inceleme ve araştırmaya önem veren, zâhid bir kişi olduğu kaydedilir. Tefsir, fıkıh, hadis, kelam, kıraat, mantık, meânî, astronomi ve tasavvuf alanlarında çok sayıda eser telif etmiştir. Konumuzu ilgilendiren iki eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-İsâm*: et-Teftâzânî'nin "*Akâ'idü'n-Nesefî*" şerhine el-İsferâyînî'nin yazdığı hâşiyenin hâşiyesidir.⁴⁶⁶

2. *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti'l-isti'âre*: es-Semerkandî'nin "*Risâletu'l-İstiârât*" isimli eserine el-İsferâyînî tarafından yapılan şerhin hâşiyesidir.⁴⁶⁷

2.2.63. Antakyalı Mahmud b. Abdullah (ö. 1160/1747)

Hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmayan müellifimizin nisbesinden de anlaşılacağı üzere Antakyalıdır. Haleb'e giden müellifimiz tahsilini orada tamamlar ve (1160/1747) tarihinde vefat eder.⁴⁶⁸ Müellifimizin konumuzla ilgili olan tek kitabı bulunmaktadır.

1. *Risâletu'l Âlâka*: Beyân ilmine dair "*el-Âlâka, Risâle fi'l-beyân, Risâletu'l-İstiâre ve Risâle fi'l- hakika ve'l-mecâz ve'l-kinâye*" gibi isimlerle de anılan bu eser, daha çok "*el-Âlâka*" ismiyle meşhur olmuştur. Müellifimizin, içerisinde hakikat, mecaz ve kinaye konularını işlediği bu eserin kütüphane çalışmalarımızda birçok nüshası mevcuttur.

⁴⁶⁴ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 90.

⁴⁶⁵ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/292.

⁴⁶⁶ Özcan, "Veliyyüddin Cârullah", 40.

⁴⁶⁷ Özcan, "Veliyyüddin Cârullah", 40.

⁴⁶⁸ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 91.

2.2.64. Ebu Naim Ahmed el-Hadimi (ö. 1160/1747)

Tam adı Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî'dir. Kendisi Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) küçük kardeşidir.⁴⁶⁹ Babası Fahrurrûm Kara Hacı Mustafa Efendi (ö.1147/1734)'dir. Müellifimizin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Konya'da doğup büyüdüğü kayıtlıdır.⁴⁷⁰ Müellifimiz ilk eğitimini babasından aldı ve icazetini de abisi Ebû Saîd el-Hâdimî'den alarak tahsilini tamamladı.⁴⁷¹ Abisinden icazet aldıktan sonra İstanbul'a giderek burada dönemin bazı alimlerinden dersler aldığı kaydedilmiştir. Bunlardan birisinin Ahmet Kazâbâdî (ö. 1163/1750) olduğu ve kendisinden icâzet aldığı bilinmektedir.⁴⁷² el-Hâdimî İstanbul'daki eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Konya'ya dönerek burada tedris faaliyetlerinde bulunmuş ve birçok talebe yetiştirmiştir.⁴⁷³ Müellifimiz (1160/1747) tarihinde Konya'da vefat etmiştir.⁴⁷⁴

Kaynaklarda ayrıntılı şekilde yer verilmeyen müellifimizin yaptığımız çalışmalar neticesinde konumuzla ilgili tek eserine rastladık.

1. *Risâle fî haqqi 'l-elfâzi 'l-mecâzi*: Mecâz ve mecazi kavramları konu edinen muhtasar bir eserdir.

2.2.65. İsmet Mehmed Efendi (ö. 1160/1747)

Tam ismi İsmet Mehmed b. İbrahim er-Rumi'dir.⁴⁷⁵ Babası İbrahim Efendi IV. Mehmed (ö. 1104/1693) devrinde kethüdâlık yaptığı için⁴⁷⁶ Kethüdâzâde ve hacdan dönüşte Hacı Çelebi lakaplarıyla da tanınan müellifimiz Lâleli semtinde doğmuştur. Medrese tahsili görürken aynı zamanda hat sanatına da ilgi duymuş Meşhur hattat Hâfız Osman (ö.1110/1698)'dan sülüs ve nesih yazılarında icazet almıştır.

⁴⁶⁹ Numan Hadimioğlu, *Hadim ve Hadimliler Bibliyografyası* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1983), 1/118.

⁴⁷⁰ Yaşar Sarıkaya, *Ebu Said El-Hadimi Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 28-29.

⁴⁷¹ Mustafa Borsbuğa - Coşkun Borsbuğa, "Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'in Risâle fî ef'âli'l-'ibâd Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (28 Aralık 2021), 45.

⁴⁷² Sarıkaya, *Ebu Said El-Hadimi*, 47-50.

⁴⁷³ Hadimioğlu, *Hadim ve Hadimliler Bibliyografyası*, 1/107.

⁴⁷⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/344.

⁴⁷⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 94.

⁴⁷⁶ Müstakimzade Süleyman Saadettin Efendi, *Tuhfe-i Hattatin*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 344.

Müellifimiz istinsah ettiği Semerkandî'nin "*Mülteka fîl-Fetâvâ*" adlı eserinin istinsah kaydından (1141/1729) yılında nâib olarak Selanik'te bulunmuş. Aynı yıl içerisinde müderrislik sınavını kazanarak Hariç Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. Bu görevi sırasında hac vazifesini de yerine getirmiştir. Nakşibendî Müceddidî ve şeyhi Murâd-ı Buhârî'ye (ö. 1132/1720) intisap eden müellifimiz, Süleymaniye Sahn Müderrisliği'ne kadar yükselmiş ve bu vazifede iken (1160/1747) tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷⁷

Arapça ve Farsçaya hâkim olan müellifimiz daha çok şerh, hâşiye ve talikât tarzında eserler kaleme almıştır. Müellifimizin bilinen eserleri başında Kiblelizâde Mir Ahmed'in isteği üzerine kaleme aldığı "*Lugat-ı Şâhidî'ye Feyzü'l-Hâdî li-hall-i Müşkilâtî's-Şâhidî*," Hızır Bey'in "*Nûniyye Kasidesi*" şerhi, Molla Cami'ye hâşiyesi, "*ed-Dureru's-sunniyye fi fezâilî'd- devleti'l-Osmaniyye ve sairesi*" gelir.⁴⁷⁸ Konumuzu ilgilendiren eserleri ise iki tanedir.

1. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Zibârî alâ İsâm*: es-Semerkandî'nin "*Risâletu'l-İstiâre*" ismiyle meşhur olan istiâre risâlesine Hasan b. Muhammed ez-Zibârî bir hâşiye yazmıştır. İsmet Mehmed Efendi ise ez-Zibârî'nin bu hâşiyesi üzerine "*Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Zibârî alâ İsâm*" ismiyle bir hâşiye kaleme almıştır.

2. *Hâşiye alâ Vâziyet İsâm*: Abdurrahman el-Îcî'nin "*el-Vâziyye*" isimli eserine kaleme aldığı şerhin hâşiyesidir.

2.2.66. Kazâbâdî Ahmed b. Mehmed (ö. 1163/1750)

Tam adı Ebû Nâfi Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Kazâbâdî er-Rûmî el-Hanefî'dir. Kaynaklarda Tokat'a bağlı bu günkü adı Kazova olan, Kazâbad nahiyesinde (1070/1660) yılında dünyaya geldiği söylenir.⁴⁷⁹ İlk öğrenimini memleketi Kazâbâd'da yaptıktan sonra Tokat'a gitti. Burada Âmidî Yusuf Efendi, Turhallı Osman Efendi ve Erzurumlu Zorluzâde Hasan Efendi'den ders aldı. Özellikle tahsilini Tefsirî Mehmed Efendi'den ikmal etti ve icazet aldı.

⁴⁷⁷ Salim Ayduz, "İsmet Mehmed" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2016), Ek-1/664.

⁴⁷⁸ Abdullah Uğur, "Muhammediyye'nin Bir Beyti Üzerine Mehmed İsmet'in Şerhi", *Edebali İslâmiyat Dergisi* IV/2 (2020), 5-6; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 94; Şaban, "Osmanlı Alimleri", 126.

⁴⁷⁹ Hüseyin Doğru, *Kazâbâdî'nin Hâşiyetü'l-Usûl ve Ğâşiyetü'l-Fusûl Ale'l-Mukaddemâti'l-erba'a adlı eserinin tahkik ve tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Hukuku Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2010), 25.

(1115/1703)'te İstanbul'a geldi ve Süleymaniye Camii'nde ders vermeye başladı. (1121/1709)'da 60 akçeli müderris rütbesine yükseltildi, bu arada Kütübhâne-i Hümayun hocalığı da kendisine verildi. (1146/1733)'te Selânik'e tayin edildi. (1153/1740)'da mevleviyet rütbesine terfi etti. (1158/1745)'de Mekke-i Mükerrrem kadılığına tayin edilen Kazâbâdî (1163/1750)'de bu görevden alındı sonra İstanbul'a döndü ve (1163/1750) tarihinde vefat etti.⁴⁸⁰

Birçok eser kaleme alan müellifimiz genel itibariyle en çok hâşiye ve şerhler yazmıştır. Hızır Bey'in "*Nûniyye*" kasidesine şerhi, Beyzâvî'nin Fâtîha tefsiri üzerine kaleme almış olduğu "*Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Fâtîha*" hâşiyesi ve Birgivî'nin münazara âdâbına dair kaleme almış olduğu "*Şerhu Âdâbi'l-Birgivi*" tanınan şerh ve hâşiyeleri arasındadır. Konumuzu ilgilendiren eserleri, Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî'nin eserinin şerhine yazmış olduğu "*Şerhu Risâleti'l-istiâre*" adlı eseri bulunmaktadır. Bu eser aynı zamanda diğer bir eseri olan "*Şerhu Ferîde*" adlı eseri konumuzla alakalı yazmış olduğu eserler arasındadır.

1. *Şerhu Risâleti'l-İstiâre*: es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) "*el-Ferîde fî'l istiâreti ve'l-mecâz*" isimli eserinin şerhi olup "*Mûlahhasu netâ'ici'l-enzâr ve muhassalü ebkâri'l-efkâr, Şerhu Ferâidi'l-fevâid ve Şerhu Risâleti's-Semerkandîyye*" isimleriyle de anılmaktadır.

2. *Şerhu Ferîde*: es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) bazı kaynaklarda "*el-Ferîde*" bazı kaynaklarda "*Ferâidi'l-fevâidi's Semerkandîyye' fî'l istiâre*" diye bilinen eserine müellifimizin yaptığı şerhtir.

3. *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel li't-Teftâzânî*: Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin "*Muṭavvel*" isimli hâşiyesinin hâşiyesidir.

2.2.67. Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi (ö. 1167/1754)

Yusuf Efendizâde Ebû Muhammed⁴⁸¹ Abdullah Hilmi⁴⁸² b. Muhammed b. Yusuf b. Abdîrrahman'dır. Daha çok Yusuf Efendizâde olarak tanınmıştır. Doğum yeri kaynaklarda farklı geçen müellifimizin Nesebindeki el-Amâsî nisbetine bakarsak

⁴⁸⁰ Mustafa Öz, "Kazâbâdî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2022), 25/120.

⁴⁸¹ ez-Ziriklî, *el-A lâm*, 4/213.

⁴⁸² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 4/238.

onun Amasya da (1085/1674) yılında doğduğu söylenebiliriz.⁴⁸³ Yusuf Efendizâde, Şeyhu'l-Kurra Yusuf Efendizade Mehmed'in oğludur. Müellifimiz, ilk öğrenimini tamamladıktan sonra, kıraat ilmini babasından,⁴⁸⁴ Arapça, edebiyat ve tefsiri Musâhib Mustafa Paşa hocası İbrâhim b. Süleyman el-Bektaşî'den, tefsir, usûl-i hadîs, hadis ve aklî ilimleri Birgili Kara Halil Efendi'den aldı. Aklî ilimler tahsilini Şeyhülkurrâ Ali b. Süleyman Mansûrî'nin yanında devam ettirdi. Sultan Ahmed Camii'nin "Karakız" lakabıyla tanınan başmüezzini hattat Hocasâde Mehmed Enverî'den sülûs ve nesih yazılarını meşkedip icâzet aldı.⁴⁸⁵

(1148/1735) tarihinde Çorlulu Ali Paşa'nın sadrazamlığında Hümayun Sarayı Hocalığı'na tayin edildi. (1123/1711)'den itibaren sarayda "*Şahîh-i Buḥâr*" eserini okutmaya başladı. Burada bazı önemli eserler yazdı. Bunlar arasında, Sahih-i Buhari'ye yirmi sekiz sene zarfında tamamladığı otuz ciltlik hacimli bir şerhi mevcuttur. Bu eserini padişaha takdim ettikten sonra pek çok takdir ve iltifatlar aldı aynı zamanda değerli hediyeler verildi. Saray kütüphanesinde ders olarak verdiği Buhari şerhini tamamladığı için düzenlenen törene bizzat padişah da katılmış ve müellifimizin ilminden faydalanmıştır. Buhari şerhini Fatih Sultan Mehmed Han Camii'ndeki kütüphaneye koyduğunda bizzat padişah tarafından davet edilmiş ve kendisine altı bin kuruş daha verilmiştir. Hacca gideceğini duyan eski sadrazam Ahmet Paşa da ihtiyaçlarını karşılaması için kendisine bin altın vermiştir. Hicaz ve Şam uleması bunu fırsat bilip müellifimizin ilminden özellikle de hadis ve tefsir bilgilerinden istifade etmişler bazıları da bunu fırsat bilerek icazet almışlardır. Yarım asır cami ve medreselerde ilim neşriyle uğraşan müellifimiz aynı zamanda Halveti tarikatının ileri gelenlerindendir. Onun önemli öğrencileri arasında Erzincanlı Müftizâde Mehmed Sadık Erzincânî ve Benderli Şeyhu'l-Kurra Ebu Bekir Efendi vardır. Şiire de ilgisi olan müellifimizin Hilmi mahlasıyla söylediği Arapça, Türkçe ve Farsça şiirleri mevcuttur.⁴⁸⁶ Bazı kaynaklarda her ne kadar seksen iki yaşındayken

⁴⁸³ el-Havedh Dehmane, *Yûsuf Efendizâde Abdullah Hilmi Efendini'nin (Ö. 1167/1754) "Necâhu'l-Kârî li-Sahîhi'l-Buhârî" adlı eserinin tahkiki (ilk yüz varak)n* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Hadis Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2017), 9-10.

⁴⁸⁴ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 99.

⁴⁸⁵ Halit Özkan, "Yûsufefendizâde" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 44/41.

⁴⁸⁶ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 99.

vefat ettiği geçilse de bu kesin değildir.⁴⁸⁷ Yusufzâde Hilmi Efendi, yüz bir yaşında (1167/1754) tarihinde İstanbul’da vefat etti ve Topkapı civarında bulunan babası ve dedesinin kabirleri yanına defnedildi.⁴⁸⁸

Müellifimiz çok yönlü bir insan olup çeşitli alanlarda eserler yazmıştır. Özellikle tefsir ve hadis alanlarında yazdığı eserlerle adından çokça söz ettirilmiştir. Hadis alanında Aynî’nin (ö. 855/1451) “*Umdetü’l-Kârî*” ve İbnu’l-Hacer el-Askalânî’nin “*Fethu’l-Bârî*” isimli eserlerinden istifade ederek kaleme aldığı,⁴⁸⁹ “*Necâhu’l-Kârî li Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*” adlı eseri çok bilinen bir eserdir. Bu eser otuz ciltten oluşan bir şerh olup telifi kırk yılda ancak tamamlanmıştır ve müellifimiz eserin kendi hattıyla olan nüshasını Fâtih Camii Kütüphanesi’ne vakfetmiştir.⁴⁹⁰ Konumuzu ilgilendiren asıl eserini aşağıda belirttik.

1. *Hâşîye alâ Hâşiyeti Hasan ez-Zibârî alâ Şerhi’l-’İsâm*: Yusuf Efendizâde’nin el-İsferâyînî’nin “istiâre” konusunda yazdığı “*Fevâidü’l-Fevâid*” isimli eserin Hasan ez-Zibârî tarafından yapılan hâşiyesine yazdığı bir hâşiyedir.

2.2.68. Belîğ Mehmed Efendi b. Mehmed (ö. 1174/1760)

Mora Yenişehir de dünyaya geldi. Öğrenimine küçük yaşlarda başladı. Gençliğinde dönemin tanınmış alimlerinden biri olan Akovalızâde Ahmed Hâtem Efendi’nin yanında ders aldı. Daha sonra İstanbul’a geldi burada tahsiline devam eden müellifimiz mülâzım oldu. Çok geçmeden, kadılık görevine atandı ve İstanbul’un çeşitli bölgelerinde görev yaptı. Devlet erkânı hakkında yazdığı manzumelerle dönemin şairleri arasında iyi bir yer edindi. Ancak burada değerinin bilinmediğinden şikâyet ederek taşralarda görev almak istedi. Bunun üzerine Eski Zağra’ya nakledildi. Şehrin ileri gelenleriyle yakın münasebetler kuran Belîğ, burada rahat bir hayat sürdü. Fakat bir süre sonra Yeni Zağra’ya, daha sonra da havasının kötülüğü ve halkının fakirliğiyle bilinen Klavrata kadılığına gönderildi. Burada pek aktif olamayan müellifimiz bu görevi sırasında hastalandı. Görevinden alınırken birkaç kuruş yol parasından başka bir şeyi yoktu. Önce memleketi olan Yenişehir’e

⁴⁸⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/472; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 99.

⁴⁸⁸ Özkan, “Yûsufefendizâde”, 44/41.

⁴⁸⁹ Ahmet Tobay, *Yusuf Efendizade Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Hadis Ana Bilim Dalı / Doktora Tezi, 1991), 199.

⁴⁹⁰ Dehmane, *Yûsuf Efendizâde*, 33.

gitti, oradan tekrar Eski Zağra kadılığına tayin edildi.⁴⁹¹ Kaynaklarda ölüm tarihi (1170/1756)⁴⁹² yılı olarak geçse de bu doğru bir bilgi değildir. Müellifimiz (1174/1760) tarihinde Eski Zağra’da vefat etmiştir.⁴⁹³

Müellifimiz daha çok yazdığı şiirlerle tanınmışsa da konumuzla alakalı tek eseri bulunmaktadır.

1. *Hâşiye ‘ala Şerhi İstiâre*: Antalya Tekeli İlçe Kütüphanesinde kayıtlıdır.

2.2.69. Abdulvehhab b. Hüseyin el-Âmidi (ö. 1190/1776)

Tam ismi Abdulvehhab b. Hüseyin b. Veliyüddin el-Âmidi olan müellifimiz hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.⁴⁹⁴ Müellifimizin konumuzla alakalı olarak iki eseri mevcuttur.

1. *Hâşiye ‘alâ Seh’il-Feride li-Risâlet’il-İstiâre*: Kazâbâdî’nin “*Feride*” şerhi üzerine bir hâşiyesidir.

2. *Tâlikat ‘ale’l-fenni’s-sâni min’et-Telhîş*: el-Kazvînî’nin, es-Sekkâkî’nin “*Miftâhu’l-ulum*” isimli eserinin üçüncü kısmını hülâsa ederek muğlak ifadelerden soyutladığı ve edebi sanatlar için ilk defa bedî terimini kullandığı “*Telhîşü’l-Miftâh*” isimli eserine kaleme aldığı çalışmasıdır.

2.2.70. İslimyeli Hasan b. Mustafa (ö. 1196/1782)

Kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan müellifin konumuzla ilgili Kazâbâdî’nin “*İstiâre*” şerhine hâşiyesi bulunmaktadır.⁴⁹⁵

1. *Hâşiye ‘alâ şerh Kazâbâdî ‘alâ Risâlet’il-İstiâre*: Kazâbâdî’nin, es-Semerkandî’nin “*İstiâre*” risâlesi üzerine yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2.2.71. İsmet İbrahim Bey (ö. 1222/1807)

Malatyalı Raif İsmail Paşa’nın oğlu olan müellifimiz, ilmi alandaki görevlerinden sonra Rumeli kazaskeri oldu. (1222/1807) tarihinde vefat eden İsmet

⁴⁹¹ İskender Pala, “Belîğ Mehmed Emîn” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 5/417.

⁴⁹² Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 105; Şaban, “Osmanlı Âlimleri”, 127.

⁴⁹³ Pala, “Belîğ Mehmed Emîn”, 5/417.

⁴⁹⁴ Şaban, “Osmanlı Âlimleri”, 128.

⁴⁹⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 112.

İbrahim Bey, Üsküdar'da Nuh Kuyusu Kabristanı'na defnedildi.⁴⁹⁶ Müellifimizin konumuzla ilgili tek çalışması mevcuttur.

1. *el-îcâz fî ihtisari'l-Mecâz*: ez-Zemahşerî'nin "*Esasu'l-Belağa*" adlı eserini ihtisar ederek yazmış olduğu eseridir.

2.2.72. Müftüzâde Muhammed Sâdık b. Abdurrahîm (ö. 1223/1808)

Tam ismi Muhammed Sâdık b. Abdurrahman b. Süleyman b. Abdullatif'tir.⁴⁹⁷ Doğum tarihi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur ancak Erzincan eski valisi Ali Kemali Bey'in "*Erzincan Tarihi*" adlı eserinde (1163/1748) tarihinde dünyaya geldiğini kaydedilmektedir.⁴⁹⁸ Erzincanlı olup daha çok "Müftüzâde" künyesiyle meşhur olmuştur.⁴⁹⁹ Kaynaklarda annesiyle ilgili bilgilere yer verilmemiş ancak müellifimizin kitaplarından babasının adının Abdurrahîm olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁰ İlk tahsilini babası Seyyid Abdurrahîm el-Erzincânî'den almış. Daha sonra dönemin alimlerinden çeşitli konularda ders almıştır. Sonradan Yûsufefendizâde Abdullah Hilmi Efendi'den (ö.1167/1753) ders almıştır.⁵⁰¹ (1216-1801)'de padişah III. Selim'in seçmesiyle mukarrirler meclisinde ders vermiştir.⁵⁰² Birçok öğrenci yetiştiren müellifimizin kaynaklarda Abdurrahman el-Harpûtî el-Kürdî (ö. 1169/1756-1267/1851) ve Akşehirli Ömer Efendi (ö. 1267/1851) adında 2 öğrencisi geçmektedir.⁵⁰³ Müftüzâde yaklaşık altmış yaşında iken (1223/1808) tarihinde İstanbul'da vefat etti.⁵⁰⁴ bazı kaynaklarda ölüm tarihi olarak 1722 yılı

⁴⁹⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/374; İbrahim Şaban, "19. Yüzyıl Osmanlı Alimlerinin Belâğata Dair Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası* 13 (19 Aralık 2011), 121.

⁴⁹⁷ Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifin*, 2/355.

⁴⁹⁸ Ali Kemali, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İctimaî Etnografî, İdarî, İhsaî Tedkikât Tecrübesi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, 1932), 265.

⁴⁹⁹ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3/192; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar (Üç bin Türk ve İslam Müellifi)* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973), 368; Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), 7/396; Muhammed Çetkin, "Müftüzâde Muhammed Sâdık el-Erzincânî ve Arap Dilindeki Yeri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (25 Haziran 2018), 265.

⁵⁰⁰ Müftüzade Mehmed Sadık Erzincani, *Haşiye ala şerhu Risâletü'l-Hüseyniye li'l-Adab* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272), 2; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 10/76.

⁵⁰¹ Halit Özkan, "Yûsufefendizâde" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 44/42.

⁵⁰² Ebu'l-'Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966), 1/85.

⁵⁰³ İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), 24-25.

⁵⁰⁴ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3/192; Kemali, *Erzincan Tarihi*, 265; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/143; Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, 368.

olarak geçse de bu doğru değildir.⁵⁰⁵ Müftüzâde'nin cenazesi Üsküdar'da İnadiye'den Karaca Ahmed'e giden caddenin sağ tarafında defnedilmiştir.⁵⁰⁶

Ömrü boyunca birçok eser kaleme alıp ve pek çok talebenin yetişmesinde faydası olan müellifimizin konumuzla ilgili yazmış olduğu tek eseri mevcuttur.

1. *Hâşiye 'alâ şerhi ferâidi'l-fevâid li tahkîki meânî'l-istiâre*: es-Semerkandî (ö. 888/1483'ten sonra) tarafından kaleme alınan ve beyân ilmine yönelik "*Ferâ'idü'l-fevâ'id li-tahkîki meânî'l-istiârât*" adlı risâlesine el-İsferâyînî tarafından yapılan şerhin hâşiyesi mahiyetinde yazmıştır.⁵⁰⁷

2.2.73. Mehmed Münib Efendi (ö. 1238/1822)

Antepli alimlerden biri olan Ayıntâbî, "Münîb" mahlası ile tanınmıştır. Babası Mehmed Efendi debbağlık yaptığı için "debbağzâde" diye bilinmiştir. İlk tahsilini Gaziantep'te yaptı. Hal tercümesine ait sıhhatli bilgiler ihtiva eden icazetnamesinden anlaşıldığına göre Ebû Bekir el-Çarpînî, Antep Kale Camii imamı Mustafa Efendi, Halîl el-Pusdalî, İbnü'l-Gazzâl Hasan es-Siyâhî ve Hâki Abdurrahman Efendi'den İslâmî ilimler, edebiyat ve riyaziyyat derslerini okudu. 1768'de İstanbul'a giderek orada birçok alîmden ders aldı. Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiye ile bilinen İsmâil Konevî'nin derslerine devam ederek ondan mülazemet etti ve icâzet aldı. Ardından memuriyet hayatına başladı. 1775 yılında müderris oldu. Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Atâullah Mehmed Efendi'ye de hocalık yapan müellifimiz, daha sonra Sarây-ı Hümâyûn hocası (şeyhü'l-muallimîn) oldu. I. Abdülhamid döneminde 1783'te huzur derslerinde mukarrir olarak görev aldı. 1794'te Kudüs-i Şerif pâyesiyile İzmir kadılığına tayin edildi. Ardından Bilâd-ı Hamse pâyesi, 1799 yılında Mekke pâyesi, 1804 yılında İstanbul pâyesine nail oldu. Evkâfû'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn müfettişliği de yapan Ayıntâbî, 1807 yılında Meclis-i Mükâleme memuru ve aynı yıl içinde Anadolu kazaskeri oldu. III. Selim'in tahttan indirilmesi olayında müsamahakâr davrandığı ileri sürülerek 1808'de Şeyhülislâm Atâullah Efendi ile birlikte İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Daha sonra 1809'da Ankara'ya ve oradan da Antep'e sürgüne gönderilmişken Güzelhisar'da (Aydın)

⁵⁰⁵ Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 7/396.

⁵⁰⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 2/32; Şaban, "19. Yüzyıl Osmanlı Alimlerinin Belâgata Dair Eserleri", 122.

⁵⁰⁷ Çetkin, "Müftüzâde Muhammed Sâdık el-Erzincânî", 275.

oturmasına izin verildi.⁵⁰⁸ (1238/1823) yılında seksen yaşlarında vefat etti ve Aydın Câmî-i Atîk Kabristanı'na defnedildi. İslâmî ilimlerde geniş bilgi sahibi olan Ayıntâbî eserlerini Arapça ve Türkçe kaleme almıştır. Konumuzla ilgilendiren iki eseri bulunmaktadır.

1. *Hulasatu'n-nukul fi'l-edeb*: Matbu olan bu eser kavaidi edebiyeden bahseder.

2. *İlm-i Arûz*: Aruz konusundan bahseden bu eserin kütüphane çalışmalarımızda nüshalarını tespit etti.

2.2.74. Hacı Muhammed Rağîb Efendi (ö. 1264/1847)

(1200/1786) Amed'de (Diyarbakır) dünyaya geldi. Babası Diyarbakır müftüsü Mehmed Mesud Efendi, dedesi müftülük ve müderrislik yapan “*Lübbü'l-Beyân*” isimli eserin müellifi Seyyid Mehmed Sıbğatullah Efendi'dir. Aile büyüklerinden babası ve amcası müftü Halil Efendi'den İslami dersler alarak yetişti. 1816 yılında İstanbul'a giderek dönemin alimlerinden Şeyhülislâm Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi, Celâlî Emin Efendi, Ankaravî Abdullah Efendi gibi alimlerden eğitim gördü ve icâzet aldı. Daha sonra Süleymaniye ruûsuna tayin edildi. Ardından memleketine döndü. 1819'da Mehmed Mesud Efendi Diyarbakır Valisi Behram Paşa tarafından halk arasında çıkan ihtilaftan dolayı sürgün edilince, babasının affedilmesini sağladı. (1244/1829) yılında hac yapmak için Mekke'ye gitti o esnada bir yıl kadar orada mücavir kaldı. 1830 yılında memleketine döndükten sonra evinde “*Muhtasaru'l-meânî* ile *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*” ve Câmî-i Kebîr'de “*Şaḥîḥ-i Buḥârî*” adlı kitabı okuttu ve eser telifiyle meşgul oldu. 1832 tarihinden itibaren derslerine evinin karşısında inşa ettirdiği ve halen Râgîbiye Camii olarak bilinen medresede devam etti. 1835 yılında oğlu Sıbğatullah Efendi ile birlikte Kudüs'e gitti, beş ay kadar Kudüs ve civarında kaldıktan sonra memleketine döndü. 1843'te Dicle nehri kenarındaki Çaruğî köyünde bir kasır yaptırdı. Vefatına kadar sohbetlerine

⁵⁰⁸ Ahmet Özel, “Ayıntâbî Mehmed Münib” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/245.

burada devam etti ve eser telifiyle meşgul oldu.⁵⁰⁹ (1264/1847) tarihinde vefat etti vasiyeti üzerine kendi yaptırdığı Râgıbiye Medresesi'nin avlusuna defnedildi.⁵¹⁰

Rağıb Efendi, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, tefsir ve hadis gibi çeşitli konularda birçok eser kaleme almıştır. Kaynaklarda müellifimizin kırk kadar eserinin olduğunu ve çoğunun günümüze ulaşmadığı bilgisi geçer. Müellifimizin konumuzla alakalı iki eseri bulunmaktadır.

1. *Risâle nefîse fî alâyiki 'l-mecâz mufassalen.*

2. *Risâle fî tahkîki ibâreti 'n-nas ve işâretühû ve delâletühû ve 'ktizâühû fî 'l-usûl.*

2.2.75. Süleyman Vehbi Kırkağaci (ö. 1268/1851)

Miladi XIX. asrın önemli alimlerinden biri olup nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kırkağacıdır. İlk öğrenimini Alaşehirli Hacı İbrahim Efendi'den aldı. Tahsilini Mevlâna Hâdimî'nin torunu ile Konya alimlerinden Müftü Molla Efendi'den tamamlamıştır. Müellifimiz ilim tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Kırkağaç'a dönerek tedris faaliyetleriyle meşgul olmuş ve üç defa icazet vermiş. (1268/1851) yılında vefat eden müellifimiz, Eski Mezarlık denilen kabristanda yol kenarına defnedildi. Aynı zamanda Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden olan müellifimiz, Kırkağaç'ın âlimi diye meşhur olmuştur.⁵¹¹ Pek çok konuda eser telif etmiş olan Süleyman Vehbi'nin konumuzla ilgili tek eseri bulunmaktadır.

1. *Karatepeli' nin Âlâka şerhine hâşiye:* Adından da anlaşılacağı üzere Karatepeli'nin (ö. 1191/1777) Mahmud el-Antaki'nin (ö. 1160/1747) “*el-Alâka*” diye meşhur olan istiâre risâlesine yazdığı şerhinin hâşiyesidir.

2.2.76. Sirozlu Hafız Seyyid Efendi (ö. 1269/1852)

Son dönemin alimlerinden olan Hafız Seyyid Efendi, günümüzde Yunanistan sınırları içinde yer alan Siroz (Serres) köylerinden Topolnikli'de doğmuştur. Muhtemelen ilk tahsiline memleketinde başlayan müellifimiz daha sonra İstanbul'a

⁵⁰⁹ Tahsin Özcan, “Râgıb Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 34/397.

⁵¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/428.

⁵¹¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/436; Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri”, 126-127.

gelir. Burada uzun müddet ilim neşriyle uğraşmıştır. (1269/1852) tarihinde hacdan dönüşünde vefat etti.⁵¹² Konumuzu ilgilendiren eserleri iki tanedir.

1. *Şerhu'l-Âlâka*: Mahmud el-Antaki'nin (ö. 1160/1747) "*el-Alâka*" diye meşhur olan istiâre risâlesine yazdığı şerhtir.

2. *Hâşiye ala Vaziyye li-Ali Kuşçu*: Adudüddîn el-Îcî'nin "*er-Risâletü'l-Vaziyye*" isimli eserine Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) "*Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'îyye*" isimli şerhine müellifimizin yazdığı hâşiyesidir.

2.2.77. Sarıları Mehmed Efendi (ö. 1278/1861)

Son dönemin önemli simalarından biri de Sarıları Mehmed Efendi'dir. Mehmed Efendi Konya sınırları içerisindeki Elmalı kazasının Sarılar köyünde dünyaya gelmiştir. Hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan müellifimiz (1278/1861) tarihinde Elmalı'da vefat etti. Çeşitli konularda pek çok eser kaleme almış olan müellifimizin konumuzla ilgili eseri "*Şerh İstiare-i cedide*" adındaki eserdir.⁵¹³

1. *Şerh İstiare-i cedide*: İstiare sanatı hakkında yazmış olduğu bir eserdir.

2.2.78. İstanbullu Şevket Mustafa Efendi (ö. 1292/1875)

Mustafa Şevket Efendi (1837-1875) yılları arasında, dolayısıyla Sultan 1. Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devirlerine denk gelen zaman diliminde yaşamıştır. Maârif-i Adliye Mektebi'ni bitirdikten sonra Meclis-i Vâlâ mazbata odasında memur olarak göreve başlamış daha sonra Şevket Efendi Beyazıd Camii'nde derslere devam etmiş, bir süre sonra hem söz konusu görevi hem de dersleri bırakarak Karinâbâdî Abdurrahman Efendi'nin ders halkasına katılmış ve ondan icazet almıştır. Kadılık, ruûs mülazemeti, Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Tedkikat-ı Şer'iyye Meclisi azalığı gibi görevlerde bulunmuş. Kendi talebelerinin yanı sıra Beyazıd ve Süleymaniye öğrencilerine de ders okutarak ömrünü tedris faaliyetiyle geçirmiş, 1875 yılında otuz yaşındayken, baş ağrısı hastalığına yakalanmış ve bu hastalık tedris faaliyetlerini aksatmış. Şevket Efendi, medreselerde okutulan temel metinlere dair derinlikli tetkik ve mütalaaları içeren hâşiyeler, takrirler ve risâleler kaleme almıştır. Mustafa Şevket

⁵¹² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/332; Şaban, "19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri", 127.

⁵¹³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/442; Şaban, "Osmanlı Âlimleri", 130.

Efendi'nin yazdığı eserlerin ağırlıklı olarak dil, mantık, kelim ve felsefe alanlarıyla ilgili olduğunu görmekteyiz. Belirli meselelere mahsus olarak yazdığı risâlelerin yanında İslam düşüncesinin Ali Kuşçu, Teftâzânî, Gelenbevî gibi önemli alimlere ait bazı eserlere ta'likât ve takrirat da yazan Şevket Efendi'nin klasik metinleri yorumlama ve tahkik etme biçimi, metinlere salt hâşiye ve takrir yazmaktan öte onları bir üst seviyeye çıkardığını açıkça göstermektedir.⁵¹⁴ Mustafa Şevket Efendi'nin konumuzla ilgili olarak yazmış olduğu iki tane eseri bulunmaktadır.

1. *Tâlikât alâ Ali Kuşçu ale'l-Vâziyye.*

2. *Tâlikât alâ Şerhi 'l-alâka li-Hâfız Seyyid.*

2.2.79. Mustafa Kamil el-Bustani Yemli hazade (ö. 1294/1877)

Kaynaklarda hakkında fazla bilgiye yer verilmeyen müellifimiz, Kahramanmaraş'a bağlı Elbistan'da doğdu ve doğum tarihi bilinmemektedir. Birçok medeniyete tanıklık eden Elbistan'da alim-kadı yetiştirmede dikkat çeken Yemli hazade ailesine mensuptur.⁵¹⁵ Mustafa Kâmil Efendi'nin babası, Abdullah bin Mustafa Elbistânî'dir. O da alim ve şair bir zattır. Şiirlerinde Tefvîk ve Şâkir mahlaslarını kullanmış. Bazı kaynaklarda Yemli hazade Hoca Abdullah Şâkir Efendi adıyla anılmıştır.⁵¹⁶ Kadılık görevinde de bulunan müellifimiz (1294/1877) yılında Kayseri kadısı iken vefat etmiştir. Kayseri eski mezarlığında, Seyyid Burhaneddin türbesi civarına defnedilmiştir.⁵¹⁷ Hikmet, mantık, hadis usulü ve edebiyata dair pek çok eser kaleme almış olan müellifimizin konumuzu ilgilendiren iki eseri mevcuttur.

1. *Nazmu'l-funûn:* Yemli hâzâde Mustafa Kâmil Efendi'nin vaz', mantık, edeb, meânî, aruz, fesâhat ve belâgat ilimlerine dair yazdığı şiirleri ihtiva eden eseridir.

2. *Hâşiye 'alâ Karatepeli:* Karatepeli'nin eserine yazılan bir hâşiyedir.

⁵¹⁴ Murat Kaş, "Mustafa Şevket Efendi'nin Risalesi Işığında Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (13 Aralık 2014), 59; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/450

⁵¹⁵ "Mükrimin Halil Yinançlı Çeşitli Yerlerde Anarken", *Elbistanın Sesi* (01 Ocak 2012).

⁵¹⁶ Mutlu Melis Özgeriş, "Yemli hâ-zâde Mustafa Kâmil Efendi'nin hayatı, edebî yönü ve eserleri", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (21 Şubat 2022), 659-660.

⁵¹⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/468.

2.2.80. Harpûtî Ömer Naimi Efendi (ö. 1299/1881)

Ömer Naimi Efendi, Harput müftüsü ve fetva mecmuasıyla meşhur İmamzâde Mehmed Said Efendi'nin torunu ve Müftü Hacı Ahmed Efendi'nin oğlu olup “Kasîde-i Bür'e şârihi” namıyla bilinir. (1216/1801-1802) tarihinde Harput'ta dünyaya geldi. İlim tahsiline ilk olarak babası Ahmed Efendi'den aldı. Zekâsı ve çalışkanlığıyla akranını geride bıraktı. Fakat babası işlerinden dolayı, tahsiline devam etmek üzere Ayıntab'a (Anteb'e) gönderdi. Burada Küçük Hâfız Necip ve Faik Efendi'den ders görüp icazet aldı. Beldenin başka alimleriyle de tanışarak sohbet ve münakaşalar etti. (1234/1819) tarihinde yeniçeri isyanlarının şehre yayılması sonucunda hocası Necip Efendi dahil birçok ilim adamı öldürülmüştü. Ömer Naimi Efendi, Antep'ten ayrılıp Kayseri'ye gitti. Burada birçok alîmden ders aldı. Ömer Efendi, Kayseri'de sekiz yıl kalarak tahsilini bitirdikten sonra Hoca Kasım Efendi'den (1242/1826) yılında icazet aldı ve memleketine döndü. Memleketinde babası ve dedeleri gibi ders vermeye başlayan müellifimiz, bir müddet sonra Harput müftüsü oldu; bu vazifede on beş yıl kaldı. (1259/1843) tarihinde Hicaz'a giden Ömer Naimi, seyahati ve memleketine dönüşü sırasında Şam, Halep, Mısır ve Hicaz'da birçok Arap ve Acem alimleriyle görüştü. Ömer Naimi Efendi, 1866'da basılan “*Manzûme-i Naîmiyye*” adlı eserinden anlaşıldığına göre, yaşlılığında görme duyusunu kaybetti; bundan dolayı yazı yazma, kitap okuma ve ders verme işlerinden mahrum kaldı.⁵¹⁸ Müellifimiz, (1299/1882) tarihinde vefat etti. Harput'taki kabristana defnedildi.⁵¹⁹

Birçok hâşiye ve risâle yazmış olan müellifimiz asıl ününü Bûsîrî'nin (ö. 695/1296) “*Kasîdetü'l-bürde*” adıyla meşhur Arapça naatı için (1242/1826) senesinde tamamladığı Arapça şerhtir. Müellifimizin en çok bilinen eseri ise “*Manzûme-i Naîmiyye*” adlı eseridir. Konumuzla ilgili yazmış olduğu “*Şerhu'l-Ferîde li-İsâmiddîn*” adlı eseri mevcuttur.

1. *Şerhu'l-Ferîde li-İsâmiddîn*: es-Semerkandî'nin “*Ferâidu'l-fevâidi's-Semarkandiyye fi'l-istiâre*” diye geçen eserine el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) şerhinin şerhidir.

⁵¹⁸ Adem Ceyhan, “Harputlu Ömer Naîmî'nin İslâmî Bilgi ve Öğütler Veren Bir Nasihatnamesi: *Manzûme-i Naîmiyye*”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]* 3/2 (30 Ağustos 2020), 388,389,390.

⁵¹⁹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/348.

2.2.81. Halil Fevzi Efendi el-Filibeli (ö. 1301/1884)

Filibeli'de dünyaya geldi. Babası “ayaklı kütüphane” diye meşhur Mustafa Efendi'dir. Dedesi aslen Bursalı olup Filibe'ye göç eden Abdullah Efendi'dir. Ahmed Halil Fevzi, öğrenimini Filibe'de tamamladı. Daha sonra (1240/1824) yılında İstanbul'a gitti. Orada uzun süre ders vekâletinde bulunduğu için Filibeli ders vekili Hoca Efendi veya Filibeli Hoca olarak meşhur olmuştur. II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde huzur derslerinde muhatap (1834-1850) ve mukarrer (1850-1856) sıfatıyla bulunan müellifimiz, bu meclislerden birinde kendisini denemek isteyen muhataplarının yönelttiği güç sorulara doğru cevaplar vermesi üzerine Abdülmecid tarafından mevleviyet makamı ile yükseltildi. Meslek hayatına müderrislikle başlayan Halil Fevzi çeşitli medreselerde görev yaptı. Daha sonra Kayseri (1277/1860-61), bir yıl sonra Şam ve ardından da Medine kadılığı, fetva eminliği, ders vekilliği, Meclis-i İntihâb-ı Hükâm reisliği ve Anadolu Kazaskerliği (1878) görevlerinde bulundu. Ayrıca İstanbul, Anadolu ve Rumeli pâyelerine nâil oldu. Kendisine teklif edilen şeyhülislâmlık vazifesini kabul etmeyen Halil Fevzi, ders vekilliğini sürdürerek birçok ilim adamının yetişmesine vesile oldu. Mecelle'nin hazırlanmasında katkısı olmuştur.⁵²⁰ Ders vekilliği görevinden emekli olduktan sonra (1299/1882) tarihinde hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a giden Halil Fevzi Efendi (1301/1884) yılında Tâif'te vefat etti ve Abdullah b. Abbas'ın türbesine defnedildi.⁵²¹

Birçok hâşiye ve risâle yazan müellifimizin elliye aşkın eseri bulunmaktadır. Bunlar arasında konumuzu ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *el-Hâşiyetü'l-cedide 'alâ Şerhi 'İşâmi'l-ferîde*: es-Semerkandî'nin beyân ilmine dair yazdığı “*Ferâ'idü'l-fevâ'id*” adlı risâlesine el-İsferâyîni'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.

⁵²⁰ Ferhat Koca, “Halil Fevzi Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 15/313.

⁵²¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/319; Koca, “Halil Fevzi Efendi”, 15/313.

2.2.82. Mehmed Nüzhet Efendi (ö. 1304/1886)

Doğum tarihi ve yeri hakkında çelişkili bilgiler yer alsa da Tezkire-i Fatin'de (1244/1828) tarihinde İstanbul'da doğduğu belirtilmiştir.⁵²² Mehmed Nüzhet Efendi kaynaklara göre aslen Tatardır. Elimizde kesin bir belge olmamakla birlikte, ailesi, Kırım'dan başlayan ilk göçlerle İstanbul'a gelip yerleşen ailelerdendir.⁵²³ İlk tahsilini belgeleyememekle birlikte bir süre Harbiye Mektebinde bulunduktan sonra (1261/1845)'te Maliye Mektubî Odasına girmiş, sonradan kitabet hizmetinde bulunmak için Rumeli'ye gitmiş ve bir aralık Cerîde-i Havâdis yazarı ve Mektûbi-i Seraskeri muavîni olmuştur. Devletin çeşitli kurumlarında kırk beş sene kadar mülkî, kalemî, askerî ve malî birçok dış ve iç hizmetlerde memurluk görevinde bulunmuş. Bir dakikasını bile boş geçirmeden ilim ve marifete çalışmış; tefsir, hadis, teknik ilimler ile matematik ve felsefe bilimlerine vakıf; Türkçe, Arapça ve Farsça olarak üç dilde şiir ve nesir yazmada usta olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁴ Müellifimiz , Avrupaî bilimlere ve ilme âşık bir kişiliğe sahiptir. Yenilik ve ilerleme yolunda adım atan devlet ve bilim adamlarını desteklemiş ve onları taktir etmiştir.⁵²⁵ Nüzhet Efendi (1304/1887) yılında Sivas'ta vefat etmiş.⁵²⁶

Mehmed Nüzhet Efendi memurluk görevi yanında birçok eser yazmış bir yazardır. Belâgat, nesir, iktisat, şiir, tiyatro, din, ahlâk alanlarında çeşitli eserler vermiştir. Konumuzu ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *Muğni'l-Kuttab*: Mehmed Nüzhet Efendi'nin edebî kaideleri içeren en önemli kitabıdır. Müellifimiz bu eserinde inşâ ilmini ele almış.

2.2.83. Sabit Muhammed Efendi (ö. 1311/1893)

Tam ismi Muhammed Sabit b. Bekir b. Abdullah el-Kayseri er-Rûmî olan müellifimizin doğum tarihine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nisbesinden anlaşıldığı kadarıyla Kayserili olduğunu söyleyebiliriz.⁵²⁷ Kaynaklarda hakkında

⁵²² Maksut Belen, *Mehmet Nüzhet Efendi'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri üzerine bir inceleme* (İzmir: Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı / Türk Dünyası Edebiyatı Bilim Dalı / Doktora Tezi, 2010), 35.

⁵²³ Belen, *Mehmet Nüzhet Efendi*, 36.

⁵²⁴ Belen, *Mehmet Nüzhet Efendi*, 37.

⁵²⁵ Belen, *Mehmet Nüzhet Efendi*, 50.

⁵²⁶ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4/550.

⁵²⁷ İskender Şahin, "Son Dönem Osmanlı Ulemâsından Kayserili Muhammed Sâbit Efendi ve Fatiha Tefsiri Özelinde Tefsirciliği", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 9 (31 Aralık 2019), 88-89.

fazla bilgiye rastlayamadığımız müellifimizin tahsil hayatına dair, görev yaptığı yerlere dair ve nerelerde yaptığına dair herhangi bir bilgi bulamadık. “*Mu’cemu’l-Müfessirîn*” adlı eserinde Adil Nüveyhaz, Sâbit Efendi’yi müfessirler arasında zikretmekte ve Hanefî fakihî, müfessir ve bazı ilimlere vâkıf bir âlîm olarak tanıtmaktadır.⁵²⁸ Kaynaklarda Muhammed Sabit Efendi’nin, (1311/1893) yılında Kayseri’de vefat ettiğini⁵²⁹ ve cenazesinin Kurşunlu Medresesi’nin müştamilâtında yer alan Kurşunlu Camii haziresine defnedildiği geçmektedir.⁵³⁰

Daha çok tefsir alanında ön plana çıkan müellifimiz aynı zamanda diğer İslami ilimlerde de eserleri mevcuttur. Müellifimiz tefsir alanında yazmış olduğu “*Mirâtü’l-hâdimîn fî keşfi esrâri’l-muhakkikîn ve’l-müdekkakîn*” adlı eseri meşhurdur.⁵³¹ Muhammed Sabit Efendi’nin konumuzu ilgilendiren tek eseri bulunmaktadır.

1. *Muinu’l-müsteir*: el-İsferâyini’nin (ö. 945/1538), es-Semerkandî’nin (ö. 888/1483) “*el-Feride* veya *Ferâidu’l-fevâidi’s-Semarkandiyye fî’l-istiârât*” ismiyle meşhur olan istiâre risâlesinin şerhine yaptığı tercümedir.⁵³²

2.2.84. Aydınlı Sarı İbrahim Efendi (ö. 1312/1894)

Kaynaklarda hakkında fazla bilgiye yer verilmeyen müellifimiz, Ödemişli Çakır Ahmedzade’nin en meşhur talebelerinden olup Aydın Yenipazar’da doğmuştur. Ödemiş’te öğrenimini tamamladıktan sonra Aydın’da ilim neşri ve fetva işleriyle meşgul oldu. (1312/1894) tarihinde hac farızasını yerine getirdikten sonra Medine-i Münevvere’de vefat etti. Dokuz defa icazet vermeye muvaffak oldu. Türkçe İstiâre Risâlesi mevcuttur.⁵³³

1. *İstiâre Risâlesi*: Bu eserinde müellifimiz istiâre sanatını ele almış ve açıklamalarda bulunmuş.

⁵²⁸ Mustafa Işık, “Mehmed Sâbit Efendi” (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 4/358.

⁵²⁹ Adil Nüveyhaz, *Mu’cemu’l-müfessirîn* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhaz es-Sekafî, 1409), 2/507; Kehhâle, *Mu’cemü’l-Müellif*, 9/143.

⁵³⁰ Işık, “Mehmed Sâbit Efendi”, 4/358.

⁵³¹ Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri”, 133.

⁵³² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/431; Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri”, 133.

⁵³³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/442; Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayeti*, 36; Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri”, 133.

2.2.85. İstanbullu Seyyid Ali Vasfi Efendi (ö. 1314/1896)

Fazilet ve kalem sahihlerinden Kadiri tarikatına bağlı arif bir zât olup İstanbulludur. Son memuriyeti olan Şûrayı Devlet başkâtipliğinde iken (1314/1896)’da vefat ederek Sümbül Efendi türbesi bitişiğindeki kabristana defnedildi.⁵³⁴ Ali Vasfi Efendi’nin konumuzla alakalı tek eserine ulaştık.

1. *Risâle*: Meânî ilminden bahseden eseridir.

2.2.86. Ali Yekta Efendi (ö. 1328/1910)

Ayasofya müderrislerinden Âmâ Hafız Efendi’nin talebesi olmuş ve ondan icazet almıştır. Kendisi de icazet vermeye muvaffak olmuştur. Farsçaya da vakıf olan müellif Nakşibendî tarikatındandı.⁵³⁵ Ali Yekta Efendi, yüksek tevazu ve fazilet ehli bir alîmdi. bâtinî ve zâhiri ilimlerle mücehhez idi. Uzun bir müddet İstanbul Müftülüğünde vazife almış, ferâiz ilminde ismiyle müsemma “yekta” olduğu söylenirdi. Sorulan veraset bahsinde hemen kalem kâğıdı eline alır, bir iki dakikada neticeyi bildirirdi. Hak âşıklarındandı. Pîr-i Ekmel Efendi hazretlerinin (Esad Efendi) icazetli hülasasından olmasına rağmen icâzet kâğıdını saklamış, fakat vefatından sonra duyulmuştur. Vefatlarından evvel kütüphane temizliği yapan damadı Emin Saraç’ın bundan haberi olmuştu. Ona hitaben: “*Kitapların arasında bir kağıt bulmuşsun, aman onu kimseye söyleme, mektum tut. O vazifenin ehli ve selahiyetlisi Mahmud Sâmî Hazretleridir*” buyurmuşlardır.⁵³⁶ (1328/1910) yılında vefat ederek Eyyüb’de aile kabristanına defnedildi.⁵³⁷ Dini ilimlerde birçok eser kaleme almış olan müellifimizin konumuzla alakalı tek eserine ulaştık.

1. *Âlâka Hâşiyesi*: Mahmud el-Antakî’nin (ö. 1160/1747) “*el-Alâka*” diye meşhur olan “*İstiâre*” risâlesine yazdığı şerhinin hâşiyesidir.

⁵³⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 2/432.

⁵³⁵ Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri”, 133.

⁵³⁶ “Halifeleri”, *Muhammed Esad Erbili* (blog) (Erişim 21 Nisan 2024).

⁵³⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/59.

2.3. Nahiv, Sarf ve Belâgat İlimlerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri

2.3.1. Şemseddîn en-Niksârî (ö. 743/1343)

Tam ismi Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed en-Niksârî'dir. Nisbesinden de anladığımız kadarıyla Tokat ilinin Niksâr ilçesinde doğmuş ve orada ilimle iştigal etmiştir.⁵³⁸ Şemseddin lakabı ve Niksârî nisbesi ile tanınan müellifimizin babası Ahmed'dir.⁵³⁹ Eretna'nın hakimiyeti yıllarında tahsilini tamamladığını düşünebileceğimiz müellifimiz şüphesiz hayatını kazanmak için bazı vazifelerde bulunmuş olmalıdır. Ancak kaynaklarda hangi vazifeleri yaptığını alakalı herhangi bir bilgiye bulunmamaktadır. Diğer alimler gibi en-Niksârî'nin de ilk tahsil hayatına memleketinde başlamış olduğunu tahmin ediyoruz.

Kaynaklarda vefatıyla ilgili farklı tarihler verilse de üzerinde ittifak edilen tarih (743/1343) tarihinden sonradır.⁵⁴⁰ Kaynaklarda Şerefeddin et-Tîbî (ö. 743/1343) ve Hüsameddin es-Sıgnâkî (ö. 714/1314) olmak üzere iki hocasından ders aldığı geçer.⁵⁴¹ Talebelerine gelirse Şerefeddin es-Surmârî (ö. 788/1386) ve Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa (ö. 789/1387) isimleri geçer.⁵⁴²

Müellifimiz fıkıh, tefsir, kelâm, nahiv, sarf ve belâgat konularında pek çok eser kaleme almıştır ve çoğu da günümüze ulaşmıştır. Çalışmamızla ilgili ele aldığı eserleri aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hulâşatü'l-efkâr* (Şerhu Lubbi'l-elbâb): Bedreddîn el-'Aynî'nin (ö. 855/1451) nahiv alanında yazmış olduğu “Şerhu'l-Lüb fi'n-naḥv” adlı çalışmasına şerh olarak yazmıştır.

⁵³⁸ Ziya Erdiñç, “Eserleri Meşhur Meçhûl Bir Alîm: Şemseddîn en-Niksârî'nin Entelektüel Kişiliği”, *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (20 Ekim 2023), 84.

⁵³⁹ Hasan Fehmi Ulus, *Şemseddin Niksari ve Şerh'ul-izah'ı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı / Doktora Tezi, 1994), 9.

⁵⁴⁰ Hüseyin Arslan, *Hüseyin Arslan, Şemseddin Niksârî ve Şerhu'l-Îzâh Adlı Eserinin Tahlili*, *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye* (İstanbul: İsar Yayınları, 2022), 268.

⁵⁴¹ Erdiñç, “Eserleri Meşhur Meçhûl Bir Alîm Şemseddîn en-Niksârî”, 86.

⁵⁴² Erdiñç, “Eserleri Meşhur Meçhûl Bir Alîm Şemseddîn en-Niksârî”, 87.

2. *Risâle fî mes'ele'ti'l-kühl*: nahiv alanıyla ilgili yazılan bu eser İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) "*el-Kâfiye*" isimli eserinin ilgili bölümüne şerh olarak yazmıştır.

3. *Şerhu'l-Hârûniyye*: Necmüddîn Ömer b. el-Herevî'nin sarf alanında yazmış olduğu "*el-Hârûniyye fî't-taşrîf*" adlı eserine şerh olarak yazmıştır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerh'ul-İzâh*: Hatîb el-Kazvînî'nin belâgatle ilgili olan "*el-İzâh*" adlı eserine şerh olarak yazmıştır.

2. *el-İsâh Havâs'il-İzâh*: Müellifimiz bu eseri "*el-İzâh*" adlı eserinin hâşiyelerinden derlemek suretiyle meydana getirmiştir.

2.3.2. Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384)

Tam ismi Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî'dir.⁵⁴³ Bâbertî yaklaşık (710/1310) yılından sonra Bayburt'ta dünyaya geldi.⁵⁴⁴ Memleketi olan Bayburt'a nispetle daha çok Bâbertî, nisbesiyle tanınır.⁵⁴⁵ Kaynaklarda Muhammed ismi ile zikredilen Bâbertî'nin bu ismi üzerinde alimlerce ittifak sağlanmıştır.⁵⁴⁶ Babasının ve dedesinin isimlerinde ise ittifak bulunmamaktadır. Kimi alimler babasının adını Muhammed, dedesinin adını ise Mahmud diye zikrederken, kimi alimler de babasının adını Mahmud, dedesinin adını ise Ahmed diye kaydetmişlerdir.⁵⁴⁷ Müellifimiz ilk tahsiline Bayburt'ta Mahmûdiyye Medresesi'nde yapmıştır.⁵⁴⁸ Daha sonra ilmîni daha da artırmak için Halep'e gitmiş ve oradaki alimlerden ders almıştır.⁵⁴⁹ İlim tahsiline devam etmek için (740/1339)

⁵⁴³ Kadir Recep Muhammed, *Bayburtlu Bir Âlîm Ekmelüddîn Bâbertî ve Kelam İlmindeki Yeri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Doktora Tezi, 2011.), 15.

⁵⁴⁴ Ebü'l Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hane'fiyye maa't-ta'likatü's-seniyye âle'l-fevâidi'l-behiyye* (Mısır: Matbaâtü's-Saadet, 1906), 196.

⁵⁴⁵ Arif Aytekin, "Bâbertî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/377.

⁵⁴⁶ H. Murat Kumbasar, "Ekmelüddin Bâbertî ve Ebû Hanife ile İlgili Bir Risâlesi", *Ekev Akademi Dergisi* 13/41 (2009), 242; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 360.

⁵⁴⁷ Rıdvan Büyükdeveci, *Ekmeleddin el-Bâbertî'nin itikadî görüşleri ve Kitâbü'l-İrşâd adlı eserinin değerlendirilmesi* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6.

⁵⁴⁸ İsmet Miroğlu, "Bayburt" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 5/227.

⁵⁴⁹ Büyükdeveci, *Ekmeleddin el-Bâbertî'nin itikadî görüşleri*, 7.

Kahire'ye gitmiş.⁵⁵⁰ Bu şehirlerde bulunduğu zaman zarfında çeşitli alimlerden ders almıştır. Şemseddîn el-İsfehânî (ö. 749/1349), Kıvâmüddîn el-Kâkî (ö. 749/1348), Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344), Hüsameddin es-Sıgnâkî (ö. 714/1314), İbnu'l-Abdilhâdî (ö. 744/1343) ve Ebu'l Yüsr el-Bezdevî (ö. 493/1100) ders aldığı hocaları arasında sayabiliriz.⁵⁵¹ Bâbertî (786/1384) yılında vefat etti ve Şeyhûniyye Mezarlığı'na defnedildi.⁵⁵²

Bâbertî, İslâmî ilimler dallarının çoğunda eser yazmıştır. Fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, nahiv, Arap dili ve edebiyatı gibi İslâmî alanlarda eserler telif etmiştir.⁵⁵³ Müellifimizin çalışmamızla alakalı olarak yazmış olduğu eserleri aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *es-Sadfatu'l Milliya fi'd- Dürretü'l-elfiyye*: İbnu'l-Muti'nin (ö. 628/1231) nahve dair yazmış olduğu “*ed-Dürretü'l-elfiyye*” adlı eserine şerh olarak yazmıştır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel*: Sa'deddin et-Teftâzânî'nin “*Telhîşü'l-Miftâh*” adlı eserinin üzerine kaleme alınmış olan *el-Muṭavvel* isimli şerhin hâşiyesidir.

2. *Şerhu Telhîşü'l-Miftâh*: el-Kazvînî'nin “*Telhîşü'l-Miftâh*” isimli eserinin üzerine kaleme aldığı şerhtir.

2.3.3. Şemseddîn el-Konevî (ö. 788/1386)

Tam ismi Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf b. İlyâs el-Konevî ed-Dımişkî'dir.⁵⁵⁴ (715/1315) veya (716-1316) tarihinde Konya'da dünyaya geldi.⁵⁵⁵ Memleketinde ilk tahsiline başlayan müellifimiz daha sonra genç yaşta ailesiyle beraber Dımişk'a taşındı.⁵⁵⁶ İsmâil b. Halîl et-Tebrîzî (ö. 739/1338), Fahreddin Osman b. İbrâhim et-Türkmânî (ö. 731/1331) ve Sadreddin İbnu'l-Ebû'l-İz (ö.

⁵⁵⁰ Muhammed, *Bayburtlu Bir Alîm Ekmelüddîn Bâbertî*, 17.

⁵⁵¹ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 195; Muhammed, *Bayburtlu Bir Alîm Ekmelüddîn Bâbertî*, 17; Muhammet Beyler, “Ekmelüddîn Bâbertî'nin Hadis Şerhçiliği”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (Mayıs 2016), 164; Kumbasar, “Ekmelüddin Bâbertî ve Ebû Hanîfe ile İlgili Bir Risâlesi”, 242-243.

⁵⁵² el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 196.

⁵⁵³ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 195-198.

⁵⁵⁴ Tahsin Özcan, “Konevî Şemseddin” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002), 26/166.

⁵⁵⁵ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 137.

⁵⁵⁶ Özcan, “Konevî Şemseddin”, 26/166.

792/1390) gibi dönemin meşhur alimlerinden ders gördü.⁵⁵⁷ İki kere Kahire'ye gitti, burada ve Kudüs'te bir süre kaldı. Daha sonra tekrar Dımeşk'a geri döndü. (788/1386) tarihinde Dımeşk'ta vefat etti. Daha çok fıkhi konulardaki görüşleriyle tanınan Konevi, aynı zamanda meânî ve beyân gibi ilimlerde de çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Ömrünün son zamanlarında hadisle daha çok ilgilendiği kaynaklarda geçmektedir. Müellifimiz resmi görevlerde bulunmayıp geçimini savaş aletleri yapımı, at yetiştiriciliği ve bostancılıkla sağlamıştır.⁵⁵⁸

Konevi fıkıh başta olmak üzere akaid, nahiv, meânî ve beyân gibi alanlarda birçok eser kaleme almıştır. çalışmamızı ilgilendiren eserleri şunlardır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Muhtaşarü'l-Mufaşşal*: ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) nahiv ilmine dair eserinin ihtisarıdır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu Telhîşi'l-Miftâh*: es-Sekkâki'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'unun belâgata dair olan üçüncü bölümü üzerine el-Kazvînî tarafından "*Telhîşü'l-Miftâh*" ismiyle yazılan muhtasarın şerhidir.

2.3.4. Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/1388-1389)

Tam ismi Cemâleddin Muhammed bin Muhammed bin İmam Fahreddin Muhammed er-Râzî'dir.⁵⁵⁹ Kaynaklarda doğum yeri ve tarihiyle alakalı net bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁶⁰ Kendi döneminde Cemâlî nisbesiyle tanınmıştır.⁵⁶¹ Bazı kaynaklarda soyunun dördüncü kuşakta Fahreddin er-Râzî'ye dayandığı geçmektedir.⁵⁶² Kaynaklarda babasının ismi Muhammed Enis-i Tebrizi olarak geçer. Bu isimlendirmeden hareketle müellifimizin Tebriz'de dünyaya geldiği ve çocukluk ve gençlik yıllarını orada geçirdiği düşünülebilir. Cemâleddîn Aksarâyî ilk

⁵⁵⁷ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 137.

⁵⁵⁸ Özcan, "Konevî Şemseddin", 26/166.

⁵⁵⁹ İsmâüddin Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye Fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Prof. Dr. Muhammet Hekimoğlu, ed. Prof. Dr. Derya Örs (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019), 48.

⁵⁶⁰ Mahmut Ulu, *Ulu Şeyh Cemâleddin Aksarâyî Hayatı ve Eserleri*, ed. Hikmet Yılmaz (Aksaray: Kültür Yayınları, 2016), 15.

⁵⁶¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 48.

⁵⁶² Mustafa Öz, "Cemâleddin Aksarâyî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/308.

öğrenimini babası Muhammed'den almıştır.⁵⁶³ Cemâleddîn Aksarâyî, ilmiye sınıfından olup Murad Hüdavendigâr döneminin tanınmış alimlerinden biri olmuştur.⁵⁶⁴

İlk tedris hayatından sonra Amasya'ya giden müellifimiz orada Fahreddin İlyas Rumi ve Hacı Şadgeldi Paşa (ö. 782/1381) gibi alimlerden ders almıştır.⁵⁶⁵ Daha sonra Aksaray'da bulunan Zincirli Medresesi'nde müderris olarak tayin edildi.⁵⁶⁶ Aksarâyî, Rivayete göre öğrencilerini “meşşâiyyûn, revâkıyyûn ve medresenin içinde ders gören öğrenciler” diye üç kısma ayırırdı.⁵⁶⁷ Müellifimiz pek çok alîmden ders almasının yanı sıra geride bıraktığı eserleri ve çok sayıda talebenin yetişmesinde de katkısı olmuştur. Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve Hasan Paşa (ö. 827/1424) kendisinden doğrudan ders almış talebeleri arasında gelir.⁵⁶⁸ Cemâleddîn Aksarâyî (791/1388-89) tarihinde Aksaray'da vefat etmiştir.⁵⁶⁹

Cemâleddîn Aksarâyî fıkıh, hadis, tefsir, ahlâk, belâgat, tıp ve edebiyat gibi alanlara dair birçok eser kaleme almıştır. Yapılan araştırmalara Cemâleddîn Aksarâyî'ye nispet edilen eserlerin sayısı değişiklik göstermektedir. Çalışmamızla alakalı olarak ele aldığı eserler şunlardır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Keşfü'l-İ'râb*: Taceddin el-İsferâyînî'nin nahiv ilmiyle ilgili yazmış olduğu *Lübbü'l-elbâb fî 'ilmi'l-i'râb* isimli eserinin şerhidir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu'l-İzâh*: el-Kazvînî'nin meânî ve beyân konusundaki *el-İzâh* isimli eserinin şerhidir.

2.3.5. Molla Fenârî (ö. 834/1431)

Tam ismi Şemseddin Muhammed b. Hamza'dır. (751/1350) yılında Bursa Yenişehir'e bağlı Fenâr köyünde doğdu. Babası fenercilik sanatıyla uğraştığı için ve

⁵⁶³ Ulu, *Ulu Şeyh Cemâleddîn Aksarâyî Hayatı ve Eserleri*, 16.

⁵⁶⁴ Ulu, *Ulu Şeyh Cemâleddîn Aksarâyî Hayatı ve Eserleri*, 29.

⁵⁶⁵ Ulu, *Ulu Şeyh Cemâleddîn Aksarâyî Hayatı ve Eserleri*, 32.

⁵⁶⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 48.

⁵⁶⁷ Öz, “Cemâleddin Aksarâyî”, 7/308.

⁵⁶⁸ Ulu, *Ulu Şeyh Cemâleddîn Aksarâyî Hayatı ve Eserleri*, 39.

⁵⁶⁹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, haz. İsmail Özen ve A. Fikri Yavuz (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975), 1/291; Öz, “Cemâleddin Aksarâyî”, 7/308.

Fenâr köyünde doğduğu için “Fenârî” nisbesiyle meşhur olmuş, Molla Fenârî diye tanınmıştır.⁵⁷⁰

İlk öğrenimini babasından alan müellifimiz daha sonraki tahsilini Alaeddin Esved (ö. 800/1397), Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/1389) gibi yaşadığı dönemin en meşhur alimlerinden aldı ve akabinde Mısır’a gitti.⁵⁷¹ Burada bulunduğu süre boyunca Şeyh Ekmeleddin ve diğer bazı alimlerden dersler aldı. Daha sonra Anadolu’ya tekrar geri döndü. Ardından Bursa kadılığına getirildi.⁵⁷² Yıldırım Bayezid’den son derece iltifat ve yakınlık gören müellifimiz sultanla aralarında vaki bir muhalefetten dolayı, Karaman ülkesine gitti.⁵⁷³ Karaman Beyi Mehmed Bey’den gördüğü ilgi neticesinde onun kızıyla evlenmişti Fetret devrinde (1403-1413) Hicaz ve Mısır’a giderek tedris hayatına orada devam eden Şemseddin Muhammed, Padişah olan Sultan I. Mehmed’in çağrısı üzerine döndüğü Bursa’da yeniden kadılığa başladı. (828/1424) tarihinde Sultan II. Murad onu Osmanlı Devleti’nin ilk şeyhülislamı olarak atadı.⁵⁷⁴

Müellifimiz (833/1430) tarihinde hac vazifesini yerine getirmek için yolculuk yaptı, Kahire’ye uğrayarak burada ilmi faaliyetlerde bulundu. Daha sonra Anadolu’ya tekrar geri döndü. Döndükten kısa bir süre sonra da (834/1431) tarihinde Bursa’da vefat etti.⁵⁷⁵

Başta usûl-i fıkıh olmak üzere fıkıh, meânî, beyân, kıraat ve diğer dini ilimlerde son derecede başarı göstermiş olan Molla Fenârî’nin senelerce medreselerde ders kitabı olarak okutulan “*Fusul el-beda’i fi usûl es-şera’i*” ve mantık ilmine dair “*el-Feva’id el-Fenârîye*” gibi pek kıymetli eserleri arasındadır.⁵⁷⁶ Konumuzu ilgilendiren eserlerini şöyle sıralayabiliriz.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

⁵⁷⁰ Ömer İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırlarında Arapça belâgata yaptığı katkılar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 31.

⁵⁷¹ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 150.

⁵⁷² Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ’ik*, 54.

⁵⁷³ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 150.

⁵⁷⁴ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 31.

⁵⁷⁵ İbrahim Hakkı Aydın, “Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 30/245.

⁵⁷⁶ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 151.

1. *Hâşiye 'ale'd-Dav*: el-Mutarriżî'nin nahiv ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu *el-Mişbâh* isimli eserine el-İsferâyînî'nin yaptığı şerh üzerine yazılmış bir hâşiyedir.

2. *Esâşü's-şarf fî 'ilmi't-taşrîf*: Mehmed Şah Fenârî (ö. 839/1435) bu esere “*Te'sîsü'l-kavâ'id harfen bi-harf fî şerhi maķāşıdı Esâsi's-şarf*” ismiyle bir şerh yazmıştır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid*: el-Cürcânî'nin yazmış olduğu *el-Mişbâh* isimli *Telhîşü'l-Miftâh* şerhinin hâşiyesidir.

2. *Ta'lîka 'alâ Şerhayi's-Seyyid ve's-Sa'd*: el-Cürcânî ve et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Telhîşü'l-Miftâh* şerhlerinin muğlak yerlerini açıklamak için kaleme almıştır.

3. *Şerhu'l Fevâ'idü'l-Ġiyâşiyye*: Müellifimiz bu eseri Adudüddîn Abdurrahmân el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Fevâ'idü'l-Ġiyâşiyye* isimle eserinin şerhidir.

4. *Hâşiye alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-Miftâh*: Belâgatla alakalı olan bu eser, et-Teftâzânî'nin es-Sekkâkî'ye ait *Miftâhu'l-ulûm* isimli meşhur eserine yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2.3.6. Mehmed Şah Fenârî (ö. 839/1435)

Sultan Yıldırım Bayezid devri alimleri arasında sayılan müellifimizin tam ismi Ebu'l-Berekât Fahreddin Mehmed Şah b. Mehmed b. Hamza b. Mehmed b. İsa el-Fenârî'dir. Bursa'da dünyaya gelen müellifin, doğum tarihi net olarak belirtilmemiş. Ancak on sekiz yaşında ilk defa müderris olarak tayin edildiği Bursa Sultaniye Medresesi'ni (822/1419) tarihinde bitirdiğini⁵⁷⁷ göz önünde bulundurursak (803/1401) tarihinde dünyaya gelmesi muhtemeldir.⁵⁷⁸ Yukarıda bahsetmiş olduğumuz Molla Fenârî'nin (ö. 834/1430) en büyük oğludur. İlk öğrenimini

⁵⁷⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri* (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989), 95; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2005), 491.

⁵⁷⁸ Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/90; Kemal Faruk Molla, “Mehmed Şah Fenârî'nin Enmûzecu'l-Ulûm adlı eserine göre Fetih öncesi dönemde Osmanlılar'da ilim anlayışı ve ilim tasnifi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 18 (01 Haziran 2005), 247-248.

babasının yanında almıştır. Daha sonra Abdülvâcid el-Meşhedî (ö. 838/1435), Muhammed b. Armağan (ö. 840/1436), Esirüddin el-Ebherî (ö. 663/1265) ve Abdürrahman Bistâmî (ö. 857/1453) gibi devrin önemli alimlerinden ders almıştır.⁵⁷⁹ Mehmed Şah Fenârî henüz müderrislik hayatına on sekiz yaşındayken Sultan Çelebi Mehmed tarafından Bursa'da yaptırılan Sultaniye Medresesi'nde başlamıştır. İlk dersini halka açık bir şekilde yapmış, orada bulunan dönemin önemli alimlerinin zor suallerine cevap vererek kendini ispatlamıştır.⁵⁸⁰

Mehmed Şah (821/1419) yılında babası Molla Fenârî ile birlikte Kudüs, Mısır ve Hicaz dahil olmak üzere iki yıl boyunca Arap ülkelerini dolaştı bu sırada hac görevini de yerine getirdi.⁵⁸¹ Kaynaklarda Fahreddin Acemî ve Molla Sinan Acemî gibi isimlere ders verdiği geçer.⁵⁸² Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler bulunsa da müellifimiz kaynakların çoğuna göre (839/1435) tarihinde Karaman'da vefat etti.⁵⁸³

Mehmed Şah Fenârî müderrislik görevinin yanı sıra nahiv, sarf, fıkıh, tefsir, kelâm, felsefe gibi konularda birçok eser kaleme almıştır. Eserleri arasında konumuzu ilgilendirenleri şöyle sıralayabiliriz.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Têsîsü'l-kavâ'id harfen bi-harfin fî şerhi maķâşıdı Esâsi's-sarf*: Babasının yazdığı "*Esâsü's-sarf fî 'ilmi't-tasrîf*" isimli eserin şerhidir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Risâle fî İlmi'l-Beyân*: Arap belâgatının alt başlıklarından olan beyân ilmine yönelik yazmış olduğu eseridir.

2. *Şerhu'l-Manzûmeti'l-mensûbe ilâ Şemsiddîn el-Fenârî*: Arap edebiyatı ile alakalı yazmış olduğu bir eserdir.

3. *Şerhu'l-elğaz*: Arap edebiyatıyla ilgili bir eserdir.

⁵⁷⁹ Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/90; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1/116; Molla, "Mehmed Şah Fenârî'nin Enmûzecu'l-Ulûm", 249-250.

⁵⁸⁰ Âlî, *Kitâbü't-târîhi künhü'l-ahbâr*, 5/111; Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/209; Molla, "Mehmed Şah Fenârî'nin Enmûzecu'l-Ulûm", 250.

⁵⁸¹ Tahsin Deliçay, "Mehmed Şah Fenârî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003), 28/529; Müjdat Uluçam, "'Fenari (Molla)' Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi" (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 1/448.

⁵⁸² Deliçay, "Mehmed Şah Fenârî", 28/529.

⁵⁸³ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 72; Deliçay, "Mehmed Şah Fenârî", 28/529.

2.3.7. Alâaddîn Ali Musannifek (ö. 875/1470)

Tam adı Alâaddîn Ali b. Muhammed b. Mesûd el-Bistâmî eş-Şahrudî'dir.⁵⁸⁴ Telif hayatına küçük yaşlarda başladığı için kendisine Musannifek lakabı verilmiştir. (803/1400) yılında Bistam'a yakın Şahrud köyünde dünyaya geldi. (812/1409)'da kardeşi ile birlikte Herat'a giderek et-Teftâzânî'nin öğrencisi Celaleddin Evbehi ve Kutbuddin el-Herevi'den ders aldı. Şafii mezhebi ile alakalı fıkhi bilgileri Abdulaziz el-Ebheri'den, Hanefî mezhebi ile alakalı fıkhi bilgilerini de Fasihuddin b. Muhammed'den aldı.⁵⁸⁵ Daha sonra memleketi Bistam'dan ayrılarak Anadolu'ya geldi ve Konya'da bir süre müderrislik görevi aldı. Uzun süre bu görevine devam eden Musannifek, Mahmud Paşa'nın (ö. 878/1474) vezirliği sırasında İstanbul'a geldi. Kendisi de şair olan bu vezir tarafından hürmet görmüş ve yine aynı vezir tarafından Fatih'e takdim edilerek kendisine günlük seksen dirhem gümüş tahsis edilmişti. Ayrıca Taşköprüzâde Musannifek'in Bursa Sultaniye Medresesi'nde müderrislik yaptığını ve babasının da bu sırada onun öğrencileri arasında bulunduğunu kaydeder.⁵⁸⁶

Çok hızlı yazı yazan müellifimiz birçok defteri yazdığı yazılarla doldurmuştur. Aynı zamanda talebelerine de yazı yazmasını öğretirdi. Öğrencileri gördükleri problemi hususları deftere kaydeder sonra da hocalarına verirlerdi. Musannifek de bu problemi çözer kağıdı sahibine teslim ederdi.⁵⁸⁷ Yazdığı eserlerini Sahn-ı Semân medreselerine bağışlayan müellifimiz (875/1470) tarihinde İstanbul'da vefat etti. Kabri Eyüp Mezarlığı'ndadır.⁵⁸⁸

Müellifimiz, yoğun tedris hayatında hadis, tefsir, fıkıh, fıkıh usulü, nahiv ve belâgat gibi İslami ilimlerin hemen hemen her sahasında Arapça, Farsça dillerinde kıymetli eserler vermiştir. Bu değerli çalışmalarından bizi ilgilendiren eserlerini şöyle sıralayabiliriz.⁵⁸⁹

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

⁵⁸⁴ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Musannifek" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 31/239.

⁵⁸⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 167.

⁵⁸⁶ Yaşaroğlu, "Musannifek", 31/239.

⁵⁸⁷ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 280.

⁵⁸⁸ Yaşaroğlu, "Musannifek", 31/239.

⁵⁸⁹ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 162.

1. *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv*: el-Mutarrizî'nin oğlu için kaleme almış olduğu “*el-Misbâh fî'n-nahv*” isimli kitabının şerhidir.

2. *Şerhu'l Lübbâbi'l-i'râb*: el-İsferâyînî'nin “*Lübbâbi'l-i'râb*” isimli kitabının şerhidir.

3. *Şerhu'l- 'Avâmilü'l-mie*: el-Cürcânî'nin “*el- 'Avâmilü'l-mie*” isimli eseri üzerine yapılmış olan bir şerhtir.

4. *er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-hâdî*: et-Teftâzânî'nin “*İrşâdü'l-hâdî*” adlı eseri üzerine Musannifek'in nahve dair yaptığı bir şerh çalışmasıdır.

5. *Şerhu'l Kâfiye*: İbnu'l-Hâcib'in “*el-Kâfiye*” isimli eseri üzerine yapılmış bir şerhtir.

6. *ed-Dürü'l-Menkûd fî şerhi'l-maksûd*: Müellifi kesin olarak bilinmeyen meşhur sarf kitabı “*el-Maksûd*” isimli eserin şerhidir.

7. *Şerhu Merâhi'l-ervâh*: 'Ali b. Mesûd'un sarf ilmi hakkında yazmış olduğu “*Merâhu'l-Ervâh*” isimli kitabının şerhidir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye ale'l-Muṭavvel*: et-Teftâzânî'nin “*el-Muṭavvel*” isimli eserinin hâşiyesidir.

2. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh li't-Teftâzânî*: et-Teftâzânî'nin “*Şerhu'l-Miftâh*” eseri üzerine 834 tarihinde yazdığı bir hâşiyedir.

3. *Hâşiye alâ'l-Misbâh Şerhi'l-Miftâh*: el-Cürcânî'nin “*el-Misbâh*” isimli eserine şerh olarak yazmış olduğu hâşiyedir.

4. *Şerhu'l- 'Alâka*: Mahmud el-Antakî'nin (ö. 1160/1718) belâgat ilmine dair yazmış olduğu “*Risâle fî'l- 'alâka Risâle fî'l-İstiâre*” isimli eserine yazmış olduğu bir şerhtir.

2.3.8. Muhyiddin el-Kâfiyeci (ö. 879/1474)

Tam adı Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân b. Sa'd b. Mesûd er-Rûmî el-Berğâmî el-Hanefî'dir.⁵⁹⁰ Cemâleddin İbnu'l-Hâcib'in "*el-Kâfiye*" isimli eseriyle çokça meşgul olduğu için bu esere nispetle kendisine "Kâfiyeci" lakabı verilmiştir.⁵⁹¹

(788/1386) tarihinde Bergama'da doğdu. Babasının ismi Muhyiddin Mehmed'dir. Müellifimiz dönemin geleneklerine uygun olarak ilk öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra çeşitli yerlere ilim yolculuğu yapmıştır. Anadolu, İran ve Orta Asya'ya yaptığı bu yolculuklarda sayesinde dönemin meşhur alimleri olan İbn Melek (ö. 821/1418) ve Molla Fenârî'den (ö. 834/1431) ders görme fırsatını yakalamıştır.⁵⁹²

Şam'a oradan hacca giden müellifimiz üç sene Kudüs'te kalmıştır.⁵⁹³ (830/1427) tarihinde Kahire'ye taşındı. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kelam, tefsir, tasavvuf, hadis, tarih, mantık, cedel, felsefe ve astronomi gibi sahalarda kendini yetiştirmiş ve ispat etmiştir. el-Melikü'l-Eşref Barsbay Türbesi, el-Melikü'l-Eşref Şabân Zâviyesi ve Türbesi, Şeyhûniyye Meşihatlığı görevlerinde bulundu. Yetiştirdiği pek çok talebe içinde Celâleddîn es-Suyûtî başta gelir. Onu Zekerıyyâ el-Ensârî, Takıyyüddin İbnu'l-Müşhir, Şehâbeddin İbnu'l-Esed, Abdülkâdir ed-Demîrî takip eder.⁵⁹⁴ Kâfiyeci (879/1474) yılında Kahire'de vefat etti. Kabri kendisinin yaptırdığı Eşrefiyye Türbesi yanındadır.⁵⁹⁵

Kâfiyeci, pek çok konuda yüzden fazla eser kaleme almıştır. Konumuzla ilgili ele aldığı eserler şunlardır.

⁵⁹⁰ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/118; Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevdû'âtı'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2/111; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 118; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/377; İzzet Marangozoğlu, "Kâfiyeci'nin Şerhu'l-İ-Râb 'an Kavâ'idü'l-İ-Râb Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/12 (15 Mart 2020), 178.

⁵⁹¹ Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnâvût - Mahmûd Arnâvût (Beyrut: Dâru'l-ibnu'l-kesîr, 1993), 7/326.

⁵⁹² es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/118; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 9/327; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/378.

⁵⁹³ es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, 10/260.

⁵⁹⁴ Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 24/154.

⁵⁹⁵ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/118; Gökbulut, "Kâfiyeci", 24/154; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/378.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu'l-i'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*: İbnu'l-Hişâm'ın eserinin şerhi olup Fahreddin Kabâve tarafından “*Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*” ismiyle neşredilmiştir.

2. *Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-meşriki ve'l-mağrib*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı İspanya Escorial Müzesinde ve Kahire'dedir.

3. *Karâru'l-vecd fi şerhi'l-hamd*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı Kahire ve Musul'dadır.

4. *Tuhfetu'l-ihvân fi i'râbi ekmeli'l-hamd*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı Kâhire Dâru'l Kütübi'l-Mısriyye kütüphanesindedir.

5. *Risâle fi'l-istisnâ*: Yazma halinde bir eserdir. Taşköprüzâde bu eserden övgüyle bahsetmektedir.

6. *Nuzhetu'l-ashâb*: Aslı Süleymaniye Kütüphanesinin Yeni Câmi Bölümündedir.

7. *Remzu'l-esrâr fi hukmi i'râbi efdali't-tafdîl*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı Kâhire Dâru'l Kütübi'l-Mısriyye kütüphanesindedir.

8. *Remzu'l-esrâr*: “*Remzu'l-esrâr fi hukmi i'râbi efdali't tafdîl*” eseri ile aynı olabileceğini düşündüğümüz bu eserin aslı Süleymaniye Kütüphanesinin Yeni Câmi Bölümündedir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *el-İşrâk fi merâtibi't-tibâk*: Belâgatle ilmi hakkında yazılmış bir eserdir.

2. *el-Unmûzec fi bahsi'l-isti'âre*: Bu eser Muhammed Seyyid es-Selâm'ın tahkikiyle Beyrut'ta 2015 yılında Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından neşredilmiştir.

3. *Şerhu'l-isti'âre*: Hediyeetü'l-Arifin'de geçen bu eserin “*el-Unmûzec fi bahsi'l-isti'âre*” eseri ile aynı olabileceği düşünülüyor.

4. *Remzu'l-esrâr fi mes'eleti ekmel*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı İspanya Escorial Müzesindedir.

5. *el-Muhtâr fi mes'eleti ekmel*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı İspanya Escorial Müzesindedir.

6. *Envâru's-sa'âde fî şerhi kelimeteyi's-şehâde*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı Süleymaniye kütüphanesindedir.

7. *el-İlmâ' bi-ifâdeti lev li'l-imtinâ' fî kavlihî te'âlâ lev kâne fîhimâ âlihetün illellâhu lefessedetâ*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı Kâhire Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye kütüphanesindedir.

8. *el-İlmâ' ve'l-inmâ fî mâ yete'allaku bi-bahsi emmâ fî'n-nahv*: Yazma halinde bir eserdir. Aslı Kahire Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye kütüphanesindedir.

9. *Cevâbu'l-Anzâr*: Kaynaklarda zikredilmeyen bu eserin dil ilgili olabileceğini düşünüyoruz. Kâfiyeci, “*Şerhu Kavâ'idî'l-İ'râb*” eserinin başında “İlah” kelimesinin İrabını ve analizini yaparken “Bu hususları “*Cevâbu'l-Anzâr*” eserinde inceledik” sözüyle işaret etmektedir.

10. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Muṭavvel*: et-Teftâzânî'nin eserine karşılık yazdığı belâgatle alakalı bir eserdir.

11. *Nuzhetu'l-ashâb*: Aslı Süleymaniye Kütüphanesinin Yeni Câmi bölümünde yer alır.

2.3.9. Ali Kuşçu Semerkandi (ö. 879/1474)

Asıl adı Ebû'l-Kasım Alaaddin Ali b. Muhammed'dir. Müellifimiz IX/IV. yüzyılın başlarında Semerkant'ta dünyaya gelmiştir. “Kuşçu” lakabıyla anılmasının sebebi ise Babası Uluğ Bey'in doğancıbaşısı olduğu içindir.

İlk eğitimini astronomi ve matematik alanında Uluğ Bey, Kadızade-i Rumi ve Gıyaseddin Cemşid'den aldı.⁵⁹⁶ Uluğ Bey Semerkant'ta bir rasathane yaptırmıştı. Buraya önce astronomi sahasının önde gelen alimlerinden Gıyaseddin Cemşid'i (832/1429) atamış, bunun vefatından sonra da bu vazifeye Kadızâde Rumi'yi getirmişti. Bu iki astronomi bilgini, gözlemlerini tamamlamadan vefatları üzerine, Uluğ Bey, bu önemli göreve Ali Kuşçu'yu tayin etti. Müellifimiz, burada gözlemleri başarı ile ikmal ederek, neticesini Uluğ Bey'e takdim etti. Böylece, bu üç kıymetli astronomi âlîminin elde ettikleri bilgiler bir kitap halinde tasnif edilerek, Emir Uluğ Bey'in “*ez-Zic el- Cedit*” diye tanınan ve uzun bir süre şark ve garpta mütedavil

⁵⁹⁶ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 24.

olan değerli astronomi eseri meydana geldi.⁵⁹⁷ Daha sonra bilgisini ilerletmek amacıyla Kirman'a gitti. Kirman'dan Uluğ Bey'in yanına döndüğünde onun için kaleme almış olduğu "*Hall eşkâl el-kamar*" isimli risâlesini ona takdim ederek takdirini kazandı.⁵⁹⁸ Uluğ Bey öldükten sonra koruyucusuz kaldı ve (852/1449) tarihinde hac görevini yerine getirmek için Timurluların sarayından ayrılarak Mekke'ye gitti, oradan da Tebriz'e uğradı. Burada Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'dan büyük ilgi görerek elçilik görevi için Fâtih Sultan Mehmed'in huzuruna gönderildi. Elçilik görevini tamamlayan müellifimiz, Fatih'in takdirini kazanarak Ayasofya Medresesi'ne müderris olarak tayin edildi. Onun sayesinde İstanbul'daki astronomi ve matematik sahasındaki çalışmalar canlılık kazanmış, hatta Ali Kuşçu'nun yapmış olduğu çalışmalar ilim adamları tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiş.⁵⁹⁹ (879/1474) yılında İstanbul'da vefat eden Ali Kuşçu büyük Sahabe Ebu Eyyüb el-Ensari'nin (52/672) türbesi harimine defnedildi.⁶⁰⁰

Kelâm, lisaniyat, tefsir ve bilhassa riyaziyyat ile hey'et ilimlerinde önemli çalışmaları bulunan müellifimizin "*el-Muṭavvel Hâşiyesi*" konumuzla alakalı yazmış olduğu önemli eseridir.⁶⁰¹ Aynı zamanda dil ve gramer konusunda ele aldığı eserlerini şöyle sıralamakta mümkündür.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Fâ'ide li-taḥkîki lâmi't-ta'rîf*: Harf-i tarifi bazı özellikleri üzerinde duran bir eser olup tek varaktan ibaret bir risâledir.

2. *Unkûdü'z-zevâhir*: Lugat, sarf, isticlak ilmiyle alakalı olarak yazılan bu eser 1866'da İstanbul'da basılmıştır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiyetü 'ala'l-Muṭavvel* : et-Teftâzânî'nin "*el-Muṭavvel*" isimli "*Telhîşü'l-Miftâḥ*" şerhinin hâşiyesidir.

⁵⁹⁷ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 169.

⁵⁹⁸ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 24.

⁵⁹⁹ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu b. Mehmed Semerkandî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/408.

⁶⁰⁰ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 170.

⁶⁰¹ Hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâ'ik*, 268-274; Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 169-170; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 22; Aydın, "Ali Kuşçu", 2/408-410; İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 24-25; Musa Yıldız, *Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risâle fi'l-İstiâre'si* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002).

2. *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz' iyye*: el-Îcî'nin vaz' ilmi hakkında yazmış olduğu risâlesinin şerhidir.

3. *Risâle fî vaz' i'l-müfredât*: Müstakil küçük bir risâle olup birçok yazma nüshası bulunmaktadır.

4. *Risâle ma ene kûltü*: et-Teftâzânî'nin “*Telhîşü'l-Miftâh*” eseri üzerine yazmış olduğu ve “*el-Muṭavvel*” diye de bilinen şerhte geçen “mâ ene kûltü” terkibiyle alakalı olarak yazılmıştır.

5. *Risâle fî'l-ḥamd*: el-Cürcânî'nin “*el-Hâşiyetü'l-kübrâ*” isimli eserinde ele almış olduğu “ḥamd” konusu ile ilgili sözlerinin tahkikine dair bir risâledir.

2.3.10. Hocaîade Muslihuddin Efendi (ö. 893/1488)

Tam ismi Muslihuddin Mustafa b. Yusuf b. Salih el-Bursevî'dir. (838/1434) tarihinde Bursa da dünyaya gelmiştir. Babası Hoca Sinan (Yusuf Efendi)'dir.⁶⁰² O dönemde ticaret ile meşgul olanlar “hoca” unvanıyla anıldığından dolayı Muslihuddin Efendi de “Hocaîade” diye meşhur olmuştur.⁶⁰³ İlk tahsilinden sonra Ayasuluk Çelebisi (ö. 855/1451) Celâlîade Hızır Bey (ö. 863/1458) gibi dönemin meşhur alimlerinden ders aldı.⁶⁰⁴ Hocası Hızır Çelebi'nin desteğiyle II. Murad Hocaîade'yi önce Kestel Kadılığı'na, sonra Bursa'daki Esediye Medresesi'ne günlük elli akçe ile müderris tayin etti. Buradaki görev süresi altı sene sürdü.⁶⁰⁵

Fâtih Sultan Mehmed tahta çıkınca onun huzurunda Molla Zeyrek ve Molla Seyyidî Ali'ye verdiği cevaplar neticesinde padişah onu kendisine hoca olarak tayin etti ve ondan sarf dersleri aldı.⁶⁰⁶ Daha sonra müellifimiz resmî ilmiye sınıfına girip kazasker oldu.⁶⁰⁷ Bir müddet bu görevi yaptıktan sonra kazaskerlik görevinden

⁶⁰² İsmail Belig, *Tarih-i Bursa: Güldeste-i Riyâz-i İrfân ve Vefeyat-ı Danişveran-i Nadiredan* (Bursa: Hüdavendigar Vilayet Matbaası, 1885), 270.

⁶⁰³ Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, nşr. İsmet Parmaksızoglu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 5/111.

⁶⁰⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 11/290; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/340.

⁶⁰⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 11/291; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 9/355.

⁶⁰⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 218; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 148; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 8/146.

⁶⁰⁷ Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dımaşki Serkis, *Mu'cem* (Kahire: Matbaatu Serkis, 1928), 1/842; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi: İstanbul'un fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 2/654.

ayrılan Hocazâde günlük elli akçe ile önce Bursa Sultaniye Medresesi'ne, sonra İstanbul Sahn-ı Semân Müderrisliği'ne atandı.⁶⁰⁸

Hocazâde Fatih'in isteği üzerine "*Tehâfütü'l-Felâsife*" isimli eserini kaleme aldı.⁶⁰⁹ Sonra (871/1466) tarihinde Edirne kadılığı görevi verildi. Ardından da (872/1467) tarihinde İstanbul kadılığı ve müftülüğüne tayin edildi.⁶¹⁰ Alâeddin Tûsi'nin talebesi Karamânî Mehmet Paşa vezir olunca müellifimizi İstanbul'dan uzaklaştırmak için sultana onun İstanbul'un havasını sevmediğini, bu nedenle İznik'e gitmek istediğini söyleyerek Hocazâde'nin İznik'e gönderilmesinin daha iyi olacağına sultanı ikna etti. Sultan Hocazâde'yi İznik'e gönderdi. Kadılık görevinin yanı sıra İznik Medresesi'nde müderrislik görevi de verdi. Fakat Hocazâde kadılığı bırakıp müderrislik görevini sürdürdü. Sultanın vefatına kadar da bu görevde kaldı. Daha sonra ilmî faaliyetlerine mâni oluyor diye bütün görevlerinden istifa etti.⁶¹¹ Bursa'dan tekrar İstanbul'a dönen Hocazâde, Sultan II. Bayezid tarafından ilk önce günlüğü yüz akçe ile Bursa Sultaniyesi'ne müderris olarak tayin etti.⁶¹² Son olarak da Bursa kadılığına getirildi. Ömrünün sonlarına doğru kendisine felç geldi, ayakları ve sağ eli tutamaz olmuştu. Hocazade, (893/1488) tarihinde Bursa müftülüğü görevindeyken vefat ederek Emir Sultan'ın yanına defnedildi.⁶¹³

Hocazâde'nin yetiştirdiği öğrencileri arasında Nureddîn Yûsuf Karesî (ö. 927/1521), Yûsuf Kirmâsti (ö. 906/1500), Zeyrekzâde Ahmed Rükneddin (ö. 939/1532), Molla Bahaeddin (ö. 895/1490) ve Mirim Çelebi (ö. 931/1525) gibi önemli alimler vardır.⁶¹⁴

Müellifimiz resmi görevlerinin yanı sıra birçok önemli eserler kaleme almıştır. Çalışmamızla ilgili yazmış olduğu eserleri şunlardır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

⁶⁰⁸ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 220.

⁶⁰⁹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/340.

⁶¹⁰ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/148; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İslam Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1998), 2/383.

⁶¹¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 224.

⁶¹² İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 9/355; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 148.

⁶¹³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/340; Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/146; Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, 5/120; Yavuz, *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer*, 183; Emre Önal, *Hocazade ve Hasiya Ala Şarh Hidayet Al-Hikma Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2006), 19-20.

⁶¹⁴ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 215.

1. *Şerhu'l-İzzî fi't-Tasrif*: ez-Zencânî'nin sarf ilmi ile alakalı olarak yazmış olduğu eserinin şerhidir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi Telhîşi'l-Miftâh*: el-Kazvînî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eserine et-Teftâzânî'nin yazdığı şerhin hâşyesidir.

2.3.11. Alâeddîn Ali el-Fenârî (ö. 903/1497)

Asıl adı Alaeddin Ali b. Yusuf b. Şemseddin Fenârî olan müellifimiz Bursa'da dünyaya gelmiştir. el-Fenârî diye anılsa da Molla Fenârî'nin çocuklarından değildir.⁶¹⁵ İlk öğrenimini Bursa'da alan müellifimiz daha sonra sırasıyla Herât, Buhara ve Semerkant'ta dönemin alimlerinden almıştır bir müddet müderrislik görevini de yaptıktan sonra Fâtih Sultan Mehmed'in tahta geçtiği ilk yıllarında Bursa'ya geri döndü. Molla Gürânî'nin önerisiyle önce Bursa Manastırına, daha sonra ise Gazi Murad Han Medresesi Müderrisliği'ne getirildi. Müderrislikteki başarısı üzerine (872/1467) Bursa kadılığına tayin edildi. Müderrislik ve kadılık görevi süresince Bursa'da on yılını geçirdikten sonra hem maaşından hem de görevinden azledildi. II. Beyazıt tarafından tekrardan Rumeli vilayetine kazasker olarak tayin edildi. Bu görevini de sekiz yıl kadar sürdüren müellifimiz tekrardan görevden alındı. Daha sonraları ise tasavvufa yönelerek Zeyniyye tarikatına girdi.⁶¹⁶

Bundan sonra müellifimiz, kalan ömrünü öğrencilerine ders vermekle geçirdi. (903/1497) yılında vefat eden müellifimiz, Bursa'da ceddi Fenârî kabrine defnedildi.

Gecelerini dahi kitap mütalaa ederek geçiren müellifimiz, bu yoğun tedris ve kadılık meşguliyetinden dolayı fazla eser telif etmemiştir.⁶¹⁷ Müellifimizin çalışmamızla ilgili kaleme almış olduğu eserleri aşağıdadır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

⁶¹⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 348.

⁶¹⁶ Hamdi Döndüren, "Fenârî Alâeddin" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12/337.

⁶¹⁷ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 192; Ayrıca hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dârü'l-ma'rife, 1324), 139; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 188; İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 4041; Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 192-195; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 23.

1. *Şerhu'l-Kâfiye*: İbnu'l-Hâcib'in nahiv alanında yazdığı “*el-Kâfiye*” isimli eserine şerh olarak yazmıştır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'ale'l-Misbâh*: el-Cürcânî'nin “*el-Misbâh*” adlı şerhine yazmış olduğu hâşiyedir.

2.3.12. Hacı Hasanzâde Efendi (ö. 911/1505-1506)

Tam ismi Muhammed bin Mustafa bin Hacı Hasan'dır.⁶¹⁸ Balıkesirli dünyaya gelmiş olup doğum tarihi kaynaklarda geçmemektedir ancak Sultan II. Bayezid döneminde yaşamıştır. Dedesi Hacı Hasan'ın Bergama'da bir camisi olduğu bilinmektedir.⁶¹⁹ İlk tahsilini devrin alimlerinden aldıktan sonra tahsilini tamamlamak için Bursa'daki Molla Yegân'ın (ö. 865/1461) yanına gitti ve onun yanında stajını tamamlayıp icazet aldı. Daha sonra kendi adına yapılan medresede uzun yıllar faaliyet gösterdi.⁶²⁰ Kazasker oluncaya kadar farklı yerlerde müderrislik ve kadılıklarda bulundu. Önce Dimetoka ve Malkara'da müderrislik görevi yaptı, ardından Gelibolu kadısı oldu. Sultan Mahmud Paşa, Fâtih Sultan Mehmed'e onun ilminden söz edince Fatih onu Bursa'da bulunan Murâdiye Medresesi'ne müderris tayin etti. Bir süre sonra da Bursa kadılığına getirildi. Daha sonrasında ise Sahn-ı Semân Müderrisliği yaptıktan sonra İstanbul kadılığı ile görevlendirildi.⁶²¹

Daha sonra müellifimizin yirmi beş sene sürecek kazaskerlik görevi başladı. İlk olarak yedi sene Anadolu kazaskeri oldu. Ardından on sekiz sene de Rumeli kazaskerliği yaptı. Ölümüne kadar bu görevi aralıksız sürdürdü. Hacı Hasanzâde (911/1505) tarihinde İstanbul'da vefat etti. Eyüp Sultan civarında defnedildi. Vefat ettiği zaman kaynakların belirttiğine göre yaşı doksanın üzerindeymiş.⁶²² Bazı kaynaklarda da yaşının yüz on beş olduğu kaydedilmiştir.⁶²³

⁶¹⁸ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 266.

⁶¹⁹ Mehmet İpşirli, “Hacıhasanzâde Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996), 14/503.

⁶²⁰ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 266; Mustafa Bilal Öztürk, “Hacı Hasanzâde'nin Mukaddimât-ı Erbaa Hâşiyesinin Tahkiki”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 897.

⁶²¹ Yalar, “XV. Yüzyıl Bursa Alimleri”, 112.

⁶²² İpşirli, “Hacıhasanzâde Efendi”, 14/503.

⁶²³ Mecdî Mehmed Efendi, *Şekâik-ı Numaniye*, 1/163.

Çok yönlü bir alim olan Hacı Hasanzâde özellikle fıkıh ve tefsir konularında olmak üzere diğer konularda da pek çok eser kaleme almıştır. Çalışmamızı ilgilendiren eserleri şunlardır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Mîzânü't-tasrîf*: Sarf konusunda yazdığı eserdir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Garâib-i Lugât*: Mecdî, bu eser hakkında: “*Duydum ki, padişahın emriyle Garâib-i Lugât adında kapsamlı ve faydalı bir eser yazmaya başladı.*” Ancak tamamlamadan müellifimiz vefat etmiştir.

2.3.13. Işık (Aşık B.) Kasım İznikî (ö. 945/1538)

Bu dönemin önemli alimlerinden biri de Işık Kâsım diye meşhur olan alîmdir. İznik'te dünyaya gelmiş olup dönemin alimlerinden dersler aldıktan sonra Abdülkerim Efendi'nin yanına intisap etti. Önce Balat Medresesi müderrisliğe tayin edildi. Daha sonra sırasıyla İnegöl Medresesi ve Edirne'deki Haceriye Medresesi'ne müderris olarak atandı. Bu görevlerden sonra emekliye ayrıldı ve kendisine günlük otuz üç dirhem emekli maaş bağlandı. Yaşı yüzü aşan müellifimiz (945/1538) senesinde Edirne'de vefat etti.⁶²⁴

Işık Kâsım'ın çalışmamızla ilgili olarak yazmış olduğu şu eserlerine rastladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *İ'rabu'l-'Avamil'il mie*: Bu eser, el-Cürcânî'nin meşhur “*el-'Avâmilu'l-mie*” adlı eseri üzerine yazılmış bir şerhtir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Tâ'likât 'alâ Şerhi's-Semerkandiyye*: Bu eser, es-Semerkandî'nin “*er-Risâletu's-Semerkandiyye*” diye bilinen “*el-Ferîde*” isimli eserine el-İsferâyini'nin yazdığı şerhin hâşiyesi mahiyetindeki tâ'liklerden ibarettir.

⁶²⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 746; Yalar, “XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları”, 128.

2.3.14. İsmâuddîn el-İsferâyînî (ö. 951/1544)

Tam ismi, Ebû İshâk İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. ‘Arabşah el-İsferâyînî el-Horâsânî’dir.⁶²⁵ (873/1468) tarihinde Horasan’ın Nişabur kenti yakınlarındaki İsferâyîn’de dünyaya geldi.⁶²⁶ Birçok devlet adamı ve âlîm yetiştiren bir aileye mensuptur. Babası İsferâyîn kadısıydı.⁶²⁷ Müellifimiz ilk öğrenimine memleketinde başladıktan sonra Molla Câmi’nin yanına giderek ondan dil, belâgat ve edebiyat dersleri aldı.⁶²⁸ Onun vesilesiyle Nakşibendî şeyhlerinden biri olan Ubeydullah Ahrâr’ın yanına gitti. Burada İsferâyînî’nin Buhara’da ilmî faaliyetler yapma imkanı da olmuştur. İsferâyînî, vefatına kadar Buhara’da telif ve tedris hayatını devam ettirmiştir.⁶²⁹

Müellifimiz, dil, kelam, felsefe ve mantık alanlarında verdiği derslerle İsferâyîn, Horasan ve Maverâünnehir gibi şehirlerde meşhur oldu. Daha sonra gittiği Herat şehrinde Timur’un oğlu Mirza Şâhruh’un yaptırmış olduğu Sultaniye Medresesi ile Âdiliyye Medresesi’nde ders vermeye başladı. Fakat Kadı Ebu’l-Meâli el-Herevî’nin, felsefe ve mantık gibi ilimlerin ders olarak verilip öğrenilmesi ve öğretilmesinin caiz olmadığını söylemesi üzerine yöneticiler de bu fetvaya uyarak onu Herat’tan kovdular.⁶³⁰ (926/1520) tarihinde buradan ayrılarak Buhara şehrine gitti. Buhara’da hâkiminin takdirini kazanarak derslerine devam etti.⁶³¹ Oğlu Sadreddin İsmâil ve torunları Ali, Muhammed ve Ahmed, ayrıca Emîr Ebu’l-Feth eş-Şerefi el-Hüseynî, İsferâyînî’nin öğrencileri arasında zikredilmektedir.⁶³² Müellifimizin vefatı konusunda görüş farklılıkları olsa da İbnu’l-İmâd’ın verdiği

⁶²⁵ Gıyâsuddîn Hândmîr b. Hâce Hümâmiddîn, *Habîbu’s-siyer fî aḥbâri efrâdi’l-beşer*, thk. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: Kitâbfurûş-i Hiyâm, 2001), 4/359; Muhammed Emîn el-Muhibbi, *Hulâsatü’l-eser fî a’yânî’l-karnî’l-hâdî ‘aşer* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/87; Muhammed Halil b. ‘Alî el-Murâdî, *Silku’d-durar fî a’yânî’l-karnî’s-sânî ‘aşer* (Beyrut: Dâru’l-Beşîrî’l-İslamiyye, 1988), 1/272; Nihat Tarı, “İsmâuddîn el-İsferâyînî’nin Hayatı ve Eserleri”, *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (15 Haziran 2021), 273.

⁶²⁶ İsmail Durmuş, “İsferâyînî İsmâüddîn” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000), 22/516.

⁶²⁷ Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Musevî Hânsârî, *Ravdâtu’l-cennât fî ahvâli’l-ulema ve’s-sadat* (Tahran, 2011), 1/180.

⁶²⁸ Muhammed Ali Muderris-i Tebrîzî, *Reyhânetu’l-edeb fî terâcimi’l-ma’rûfîn bi’l-künye ev’il-lakab* (Tahran: Kitâb furûşî hiyâm, 1990), 4/140-141.

⁶²⁹ Mahmûd Hasan et-Tûnkî, *Mu‘cemu’l-musannifîn*, thk. Sıddîk Kemâl el-Mekkî (Beyrut, 1925), 4/377; Tarı, “İsmâuddîn el-İsferâyînî’nin Hayatı ve Eserleri”, 277.

⁶³⁰ et-Tûnkî, *Mu‘cemu’l-musannifîn*, 4/378.

⁶³¹ et-Tûnkî, *Mu‘cemu’l-musannifîn*, 4/376.

⁶³² Durmuş, “İsferâyînî İsmâüddîn”, 22/516.

bilgiler çerçevesinde İsferyâinî'nin (951/1544) yılında vefat ettiğine dair görüş daha kuvvetli gözükmemektedir.⁶³³

Dil, belâgat, felsefe, mantık ve kelâm gibi aklî ve nakli ilimlere karşı ilgisi olan İsferyâinî bu sahalarda büyük başarılar elde etti. Eserlerinde araştırmacı bir kişiliği, değişik görüşleri değerlendirip eleştirmesi, karmaşık ve ince olayları çözmesi gibi özellikleri nedeniyle kaynaklar onu “imam, allâme, muhakkik, müdekkik, evhadü'l-muhakkikin” gibi sıfatlarla nitelemiştir. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan birçok klasik esere yazdığı şerh ve hâşiyeler büyük yankı uyandırmıştır. Bunların arasında en meşhurları, el-Kazvînî'nin “*Telhîşü'l-Miftâh*” isimli eseri üzerine kaleme almış olduğu “*el-Aṭvel*” isimli geniş şerhiyle hocası Molla Câmi'nin İbnu'l-Hâcib'in “*el-Kâfiye*” adlı eseri üzerine yazdığı “*el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*” isimli esere yaptığı hâşiyedir.⁶³⁴ Müellifimiz konumuzla ilgili birçok eser kaleme almıştır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiyetu'l-İsâm 'ale'l-Câmi*: Molla Câmi'nin İbnu'l-Hâcib'in nahiv hakkında yazmış olduğu “*el-Kâfiye*” isimli eseri üzerine yazdığı “*el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*” isimli şerhine yaptığı hâşiyedir.

2. *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv*: Müellifimizin “*el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*” isimli eseri üzerine yazdığı hâşiyenin yanı sıra bunun metni olan İbnu'l-Hâcib'in “*el-Kâfiye*” isimli eserine şerh olarak yazmıştır. Bu eser müellifimizin önemli eserleri arasında olup Şark medrese öğrencileri arasında büyük ilgi gömüştür.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *el-Aṭvel*: es-Sekkâki'nin “*Miftâhu'l-ulûm*” isimli belâgat hakkındaki eserinin üçüncü bölümünün el-Kazvînî tarafından yazılan Telhisi ve yeniden düzenlenmesiyle meydana gelen “*Telhîşü'l-Miftâh*” eserinin şerhidir.

2. *Şerhu'l-İsâm 'ale'l-Ferîde*: Ebû'l-Kasım es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) “*el-Ferîde*” isimli eserinin şerhidir.

⁶³³ Durmuş, “İsferyâinî İsmüddin”, 22/516; Tarı, “İsmüddin el-İsferyâinî'nin Hayatı ve Eserleri”, 276.

⁶³⁴ Durmuş, “İsferyâinî İsmüddin”, 22/517.

3. *Risâle fi'l-İstiâre*: İsferyânî'nin istiâreye dair kaleme aldığı müstakil bir kitaptır.

4. *er-Risâletu'l-Fârisiyye el-İsâmiyye*: İsferyânî'nin istiâreye dair Farsça olarak kaleme almış olduğu bir risâledir.

5. *Risâle der Hakikat ve Mecâz*: Müellifimizin bu eseri hakikat ve mecaz konusu hakkında yazılmış Farsça bir risâledir.

6. *Risâle 'alâ mâ ene kultu*: Yedi varaktan oluşan risâle, “*el-Afvel*” isimli eserde yer alan “*mâ ene kultu*” konusu hakkındaki ihtilafın biraz genişletilmiş hali niteliğindedir.

7. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Seyyid Şerîf 'ale'l-Muṭavvel li't-Teftâzânî*: Bu eser el-Cürcânî'nin “*el-Muṭavvel*” isimli eseri üzerine yazdığı hâşiye üzerine yazılmıştır.

8. *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel li't-Teftâzânî*: et-Teftâzânî'nin “*et-Telḥîş*” isimli eseri üzerine yazdığı meşhur “*el-Muṭavvel*” isimli şerhine yazılmış bir hâşiyedir.

9. *Hâşiye 'ale'l-Muhtasar li't-Teftâzânî*: Bu eser et-Teftâzânî'nin “*el-Muṭavvel*” isimli şerhini kısaltarak telif ettiği “*el-Muhtasar*” isimli şerhi üzerine yazılmıştır.

10. *Hâşiye 'alâ Muhtaşari'l-meânî*: el-Kazvînî'nin belâgat hakkında yazmış olduğu “*Telḥîşü'l-Miftâḥ*” isimli eserine et-Teftâzânî tarafından yazılan “*Muhtasaru'l-meânî*” şerhinin hâşiyesidir.

11. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Semerkandî 'alâ Şerhi'l-Muṭavvel*: el-Kazvînî'nin “*Telḥîşü'l-Miftâḥ*” isimli eserine et-Teftâzânî'nin yazdığı şerhin es-Semerkandî tarafından yazılan hâşiyesine yazdığı hâşiyedir.

12. *Şerhu'r-Risâleti'l-Vad'iyye li'l-Îcî*: Bu eser Adudüddîn el-Îcî'nin vaz' ilmî hakkında kaleme almış olduğu “*Risâleti'l-Vad'iyye*” isimli eseri üzerine yazılmış bir şerhtir.

2.3.15. Taşköprüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561)

Tam ismi Ebu'l-Hayr İsâmuddin Ahmed b. Mustafa olup, “*eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye*” isimli eserinde yer verdiği bilgiye göre (901/1495) tarihinde Bursa'da

dünyaya geldi. Babam bana İsmâuddîn lakabını takıp Ebu'l-Hayr künyesini verdi.⁶³⁵ Babası Taşköprüzâde nisbesiyle anılan Muslihuddin Mustafa Efendi'dir. Çocukluğunun ilk yıllarını memleketinde geçirdi, daha sonra babasının yanına Ankara'ya gitti. Burada Kur'an-ı Kerim-i ezberledi. Babası Üsküp'e tayin edildiğinden dolayı Bursa'ya geri döndü. Daha sonra babası onu ve kardeşi Nizameddin Mehmed'i İstanbul'a Alâeddin Yetim'in yanına yolladı. Burada sarf ve nahiv derslerini okuduktan sonra, Bursa Molla Hüsrev Medresesi'nde müderrislik görevi yapan amcası Kıvâmüddîn Kâsım Efendi'nin yanına verdi. Müellifimiz babasının tayini Amasya Hüseyiniye Medresesi'ne çıkması üzerine onun yanına giderek eğitimine Amasya'da devam etti. Dayısının yanı sıra Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî, Mahmûd b. Kadızâde-i Rûmî, Muhammed et-Tûnisî gibi dönemin alimlerden ders aldı ve eğitimini tamamladı.⁶³⁶

İlk olarak (931/1525) tarihinde yirmi beş akçe ile Dimetoka'daki Oruç Paşa Medresesi'ne müderris olarak atandı. Daha sonra terfi ettirilerek İstanbul'daki Hacı Hasanzâde Medresesi müderrisi oldu. (936/1529)'da Üsküp'te İshak Paşa Medresesi'nde müderrisliğine devam eden müellifimiz, (942/1536) tarihinde tekrar İstanbul'a dönerek Kalenderhane Medresesi'nde dersler okuttu. (944/1537) yılında Mustafa Paşa Medresesi'ne tayin edildikten sonra (945/1538) tarihinde Edirne Üç şerefeli Medresesi'ne nakledildi. Nihayet (946/1539) yılında Sahn Medresesi Müderrisliği'ne yükseldi ve (951/1544) tarihine kadar burada görevini yerine getirdi. Daha sonra Edirne II. Bayezid Medresesi Müderrisliği'ne atanan müellifimiz, (952/1545) yılında Bursa kadısı oldu ve müderrislik görevinden ayrıldı. Fakat bir müddet sonra kadılıktan görevinden alınması üzerine (954/1547)'de tekrar Sahn Müderrisi oldu. (958/1551) yılında İstanbul kadılığına getirildi, fakat burada birkaç yıl görevini yaptıktan sonra (961/1554) tarihinde göz hastalığına yakalanarak gözlerini kaybetti Bu sebeple bu görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Bu göz hastalığına rağmen müellifimiz eser yazdırmaya devam etti. (968/1561) yılında vefat

⁶³⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik*, 852.

⁶³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprüzâde Ahmed Efendi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2011), 40/151.

eden Taşköprüzâde, Fatih Camii yakınında bulunan Aşık Paşa Tekkesi Mescidi haziresine defnedildi.⁶³⁷

Müellifimiz kelâm, fıkıh, tefsir ve ahlâk gibi dini ilimlerle, edebiyat, tarih ve Arap dili alanlarında geniş bir bilgiyle donatmıştır kendini. ilimler tarihi ve biyografi alanındaki eserleriyle de oldukça ünlüdür. Osmanlı Dönemi müelliflerini tanıttığı “eş-Şakâ’iku’n-nu‘mâniyye” eseri son derece önemli çalışmaları arasındadır.⁶³⁸ Eserleri Arapça olup aynı dilde yazılmış şiirleri de bulunmaktadır. Konumuzu ilgilendiren çalışmalarını aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Risâletü’l-istikşâ fî mebâhişi’l-istiñâ*: Arap gramerinde önemli yeri olan istisna bahsine dairdir. Bu eser istisnânın tarifi, mâhiyeti, çeşitleri ve mezheplerin istisna ile ilgili görüşlerini içermektedir.

2. *Şerhu’l-‘Avâmili’l-mie*: Bu şerh, Taşköprüzâde tarafından, el-Cürcânî’nin “el-‘Avâmilü’l-mie” isimli nahiv kitabı üzerine yazılmıştır.

3. *Müfettihu’l-irâb fî’n-nahv*.

4. *Lezzeti’s-sem’ fî istiğrâki’l-müfred ve’l-cem’*.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu’l-Fevâ’idi’l-Ğıyâsiyye fî ilmeyi’l-meânî ve’l-beyân*: Adudüddîn el-İcî’ye ait eserin şerhidir.

2. *Şerhu’l-Kısmi’s-Sâlis Mine’l-Miftâh*: es-Sekkâki’nin “*Miftâhu’l-ulûm*” isimli eserinin üçüncü bölümünü teşkil eden belâgat ilmi (beyân ve meânî ilimleri) üzerine yazdığı şerhtir.

3. *Tâ’likât alâ Havâsi’l-Muṭavvel*: el-Cürcânî’nin et-Teftâzânî’nin mezkur ihtisar üzerine yazdığı “*el-Muṭavvel*” diye meşhur şerhinin üzerine yazdığı hâşiyedir. Bu eser “*Şerhu’l-Fevâ’idi’l-Ğıyâsiyye*” eserinden hareketle yapılmış bir çalışmadır.

4. *Risâle alâ Mukaddime İlmeyi’l-Belâga*: Belâgat ilmine giriş niteliğinde kısa bir risâledir.

⁶³⁷ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 74; M. Münir Aktepe, “Taşköpri-zâde” (İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1988 1940), 12/43.

⁶³⁸ Yavuz, “Taşköprüzâde Ahmed Efendi”, 40/151.

7. *el-Înâye Fi Tahkik el-İstiâre Bi'l-Kinaye*: Beyân ilminin mekni istiâre konusuyla ilgili yazdığı bir eserdir.

8. *Hâşiye alâ evâili Şerhi's-Seyyid li'l- Miftâh*: Nasîrüddîn-i Tûsî'ye (ö. 672/1274) ait “*Tecrîdü'l-Kelâm*” adlı eserine el-Cürcânî'nin yazdığı hâşiye üzerine yapılmış bir çalışmadır.

9. *Mesâlikü'l-halâs fî mehâliki'l-havâs*: Bu eser, belâgat ilminin bazı konularına dair et-Teftâzânî ile el-Cürcânî arasında geçen ilmî bir münazarayı ele almaktadır.

10. *Risâle fî Bahsi'l-İltifat*.

2.3.16. Hamidilili Taceddin İbrahim (973/1565)

Tam ismi Taceddin İbrahim Abdullah b. Musa el-Hamidi es-Sağîr'dır.⁶³⁹ Hamîd ilinde, Isparta'ya bağlı Atâbey'de dünyaya geldi.⁶⁴⁰ Doğduğu yere nispetle kendisine Hamîdî nisbesi verildi. Küçük Taceddin Efendi namıyla meşhur oldu. Küçük yaşlarda memleketinden ayrılıp ilim tahsili için bugün Yunanistan sınırları içerisinde olan Serez'e gitti. Oradaki alimlerden ders aldı. Daha sonra Anadolu'ya gelen müellifimiz Sultan Selim Hân dönemi alimlerinden Sarıgürz Nureddin Efendi'nin yanına verildi. Buradaki tahsilini bitirdikten sonra sırasıyla İstanbul'da, Başçı İbrâhim Medresesi'ne, Plevne'de Mihâloğlu Bey Medresesi'ne, Tire'de Kara Kâdı Medresesi'ne ve kendi memleketi olan Atabey'deki Ağras Medresesi'ne müderrislik görevinde bulundu. (951/1544) tarihinde İznik'te Süleymân Paşa Medresesi'ne tayin edildi. Bir sene sonra bu vazifeden ayrılan Küçük Tâceddin Efendi (955/1548)'de Bursa Sultan Murad Hân Medresesi'ne, (962/1554)'te Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris oldu ve İki sene sonra da Ayasofya Medresesi'ne, (966/1558)'de Yavuz Sultan Selim Medresesi'ne, bir sene sonra Amasya'daki İkinci Bayezid Medresesi'ne müderris ve müftü olarak görevlendirildi. Amasya'da altı seneden fazla ilim öğretip fetva verdikten sonra, ihtiyarlık nedeniyle vazifesinden ayrılıp emekli oldu. (972/1564) tarihinde İstanbul'a giden müellifimiz

⁶³⁹ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 32.

⁶⁴⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/454.

bir sene sonra yani (973/1565) tarihinde vefat etti ve Emîr Buhârî Zaviyesi Mezarlığı'na defnedildi.⁶⁴¹

Birçok öğrenciye ilim öğreten Taceddin İbrahim Efendi, pek kıymetli eserler de kaleme aldı. Çalışmamızla alakalı olarak yazmış olduğu şu eserlerini tespit edebildik.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu'l Merâhu'l-ervâh*: Sarf ilmi hakkında kaleme alınan “*Merâhu'l-ervâh*” isimli esere yazmış olduğu şerhtir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh*: el-Cürcânî'nin “*el-Miftâh*” isimli şerhinin bazı bölümlerine yazmış olduğu hâşyesidir.

2.3.17. Bihiştî Ramazan Efendi (ö. 979/1571)

Tam ismi Ramazan b. Abdul Muhsin el-Vizevî'dir. Şiirlerinde “Bihiştî” mahlasını kullandığından bu şekilde tanınmıştır. Vize'de doğduğu için “Vizevî” nisbesiyle tanındığı gibi tahsilinden sonra Çorlu'ya yerleşip orada vaizlik görevi yaptığından dolayı “Çorlu Vaizi” veya “Çorlulu Vâiz” olarak da bilinir.⁶⁴² Brockelmann nisbesini “el-Vezîrî” şeklinde kaydederse de⁶⁴³ yanlıştır.

Tahsili için İstanbul'a giderek Molla Sinan, Merhaba Çelebi ve Sadi Efendi gibi dönemin alimlerden ders aldı. Sadi Efendi'nin vefatı Üzerine Merkez Efendi'ye giderek eğitimini orada tamamladı. Daha sonra İstanbul'dan ayrılarak Çorlu'ya yerleşti. Burada Ahmet Paşa Camii'nde imam ve vaizlik görevini yerini getirdi. Çorlu'da uzun yıllar bu hizmetleri yapan Bihiştî Ramazan Efendi, memleketinde vefat etti ve Bihiştî Zaviyesi olarak anılan evinin bahçesine defnedildi.⁶⁴⁴

Eserleri ilmi ve edebi olarak iki grupta toplanılan Bihiştî Ramazan Efendi'nin konumuzu ilgilendiren eserlerini şöyle sıralamak mümkündür.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

⁶⁴¹ “Küçük Tâceddîn Efendi (ibrâhim Hamîdî)” (Erişim 05 Mart 2024).

⁶⁴² Mustafa İsmet Uzun, “Bihiştî Ramazan Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/145.

⁶⁴³ Brockelmann, *GAL*, 1/759.

⁶⁴⁴ İshakoğlu, *Türklerin XV-XVI. asırları*, 87; Uzun, “Bihiştî Ramazan Efendi”, 6/145.

1. *Tâ'likât 'ale'l-Câmî*: Bu eser İbnu'l-Hâcib'in "*el-Kafiye*" isimli eserine Molla Câmî'nin yazdığı "*el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*" adlı meşhur şerhin tâlikâtıdır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Tâ'likât 'alâ Şerhi'l-Miftâh*: es-Sekkâki'nin meşhur "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli eseri hakkında olan bu tâlikâtın kaynaklarda Bihiştî'ye ait olduğu geçmektedir.

2.3.18. Zileli Muharrem Efendi (ö. 1000/1592)

Tam ismi Muharrem b. Ebu Berekât b. Muhammed b. Arif b. Hasan ez-Zîlî'dir.⁶⁴⁵ (910/1504) tarihinde Tokat'ın Zile ilçesinde dünyaya geldi. Sivâsî ve Kastamonî nisbeleriyle de tanınır. İlk eğitimini babasının yanında aldı daha sonra babasının isteğiyle kardeşleri Şemseddin ve İbrâhim ile birlikte Tokat'a gitti. Burada Arakiyecizâde Şemseddin Mahvî Efendi'den uzun bir süre ders gördü. Daha sonra da kardeşi Şemseddin ile beraber İstanbul'a gidip öğrenimine orada devam etti. Ardından Zile'ye döndü. Muslihuddin Efendi'nin yanında tasavvuf dersleri aldı, o vefat edince Abdülmecid Şîrvânî'nin yanında tahsilini tamamladı. Halvetî şeyhleri arasında ismi geçen müellifimiz, Abdülmecid Şîrvânî'nin halifesidir. Ömrünü ders okutup eser yazmakla geçirdi. Eserlerinde kullandığı dil sade ve halka hitap eden bir dildi. Muharrem Efendi fıkıh ile tasavvufu birleştirmeye çalıştı. İbadetlerin şekli yönünden çok mânevî boyutlarına daha çok dikkat etmeye özen gösterdi ve özellikle kadınların eğitimine önem verdi.⁶⁴⁶ Müellifimiz yüz yaşlarındayken (1000/1592) tarihinde vefat etti, kabri bugün Zile Devlet Hastanesi'nin bahçesinde bulunmaktadır.⁶⁴⁷

Müellifimizin çalışmamızla alakalı olarak kaleme almış olduğu eserlerini aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Zelletü'l-kârî bi-'inâyeti'r-rabbi'l-bârî*: Kur'an-ı Kerimi okurken yapılan irap hataları ile harf ve kelime yanlışlarından bahseden bir kitaptır.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

⁶⁴⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 31.

⁶⁴⁶ M. Rahmi Telkenaroğlu, "Zileli Muharrem Efendi" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), EK-2/693.

⁶⁴⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/393.

1. *Hâşiye ‘ale’l-Fevâ’idi’z-Žiyâ’iyye*: Molla Câmi’nin, Arapça nahiv kurallarını ele aldığı ve İbnu’l-Hâcib’e ait “*el-Kâfiye*” isimli eseri üzerine yazdığı “*el-Fevâ’idi’z-Žiyâ’iyye*” isimli şerhin hâşiyesidir. Müellifin tamamlamaya ömrü yetmediği bu eseri daha sonra Abdullah Eyyûbî (ö. 1252/1836) “bedel” bahsinden itibaren aynı üslûpla tamamlamaya çalışmıştır.⁶⁴⁸

2. *Telhîsü’l-Miftâh mine’l-meânî ve’l-beyân*: Belâgat ilmi hakkında yazmış olduğu eserdir.

2.3.19. Mehmed Ayşî Efendi (ö. 1016/1607)

Adı Muhammed b. Mustafa et-Tirevî er-Rûmi el-Hanefî’dir. Ayşî nisbesiyle tanındı.⁶⁴⁹ Tireli Mustafa Efendi’nin oğludur. İzmir ilinin Tire ilçesinde doğdu. Doğum tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. İlk tahsilini Tire’de aldı daha sonra Atâullah Efendi’nin (ö. 979/1571) talebesi oldu. Eğitimi bitirdikten sonra Bayındır’da Hacı Sinan Medresesi’nin müderrisi oldu. Kısa bir sürede meşhur olan Ayşî Efendi, (990/1582) yılında İstanbul’a gitti ve orada yapılan imtihanda başarılı olmasına rağmen görev almayarak inzivaya çekildi. Bu süre içerisinde eser telif etmekle ilgilendi ve bunun karşılığı olarak Tire’deki İbnu’l-Melek Medresesi müderrisi olarak görevlendirildi. Ayşî Efendi daha sonra İstanbul’a gitti ve orada vefat etti.⁶⁵⁰ Bazı kaynaklarda vefat tarihi (1061/1650) olarak geçmişse de⁶⁵¹ kaynakların çoğunda (1016/1607) yılında vefat ettiği nakledilir. Ayşî Efendi, Edirnekapı dışındaki Emîr Buhârî Zâviyesi yakına defnedildi.⁶⁵²

Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, belâgat ve mantık vb. ilim dallarında pek çok eser veren Ayşî Efendi’nin, konumuzu ilgilendiren çalışmaları iki tanedir.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Rûhu’ş-Şurûh ‘ale’l-Maksûd fi’t-Tasrîf*: Müellifimizin Ebû Hanife’nin (ö. 150/767) “*el-Maksûd fi’s-Sarf*” isimli eseri üzerine yazdığı şerhtir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

⁶⁴⁸ Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi”, EK-2/693.

⁶⁴⁹ Bağdatlı, *Hediyyetü’l-ârifin*, 2/267.

⁶⁵⁰ Hasan Güleç, “Ayşî Mehmed Efendi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/287; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 2/343.

⁶⁵¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/366.

⁶⁵² Güleç, “Ayşî Mehmed Efendi”, 4/287; Bağdatlı, *Hediyyetü’l-ârifin*, 2/267.

1. *el-Münakkahâtü'l-meşrûha*: Ayşî Efendi bu eseri, meânî, beyân ve bedî ilmine dair yazmıştır. Bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazmaları mevcuttur.

2.3.20. Vahyizade Mehmed b. Ahmed el-İznîkî (ö.1018/1609)

Tam ismi Ebû Abdillâh Mehmed bin Ahmed el-İznîkî'dir. (941/1534) tarihinde İznîk'te dünyaya gelmiştir. Doğum yerine izafeten daha çok İznîkî nisbesiyle tanınmıştır. İlk tahsilini İznîk'te tamamladıktan sonra İstanbul'a gelen Vahyîzâde'nin burada aldığı ileri seviyedeki tahsille ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almıyor. Bununla birlikte Nûreddînzâde Şeyh Muslihuddîn'nin (ö. 981/1573) yanına giderek Halvetiyye tarikatına girdiği kaynaklarda yer alır.⁶⁵³ Daha sonra Üsküdar Vâlîde-i Atîk külliyesinin mescidine cuma vaizi, Daru'l-Hadis'ine müfessir ve muhaddis ve tekkesine de zâviyedâr olarak tayin edilmiştir.⁶⁵⁴ Bu vazifeye yirmi altı sene boyunca devam eden müellifimiz (1018/1609) tarihinde yetmiş sekiz yaşındayken vefat etmiştir.⁶⁵⁵

Arap dili ve belâgatî alanında derin bir bilgiye sahip olan Vahyizade ağırlıklı olarak bu alanın eserleri hakkında şerh ve hâşiyeler kaleme almıştır. Müellifimizin çalışmamız hakkında yazmış olduğu eserleri şunlardır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Mevâhibu'l-edîb*: İbnu'l-Hişâm'ın nahiv ilmi hakkındaki meşhur eseri “*Muğni'l-lebîb*” üzerine yazdığı 6 ciltlik şerhtir.

2. *Hâşîye 'alâ Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye*: Radıyyüddin Sâgânî'nin (ö. 650/1252) bazı sahih hadisleri nahiv konularına göre tertip ederek hazırladığı “*Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye*” adlı eserine yazmış olduğu hâşiyesidir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

⁶⁵³ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2/1522; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3/969; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/217; Mustafa Cârullahzâde, *Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü's-su'arâ)*, haz. Aysun Sungurhan (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017), 73; Mehmet Halit Ayar, “Üç Dil Bir Siyer: Siyer-i Kâzerûnî ve Tercümelere Üzerine Bir İnceleme”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 18 (30 Aralık 2023), 60.

⁶⁵⁴ Yalar, “XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları”, 132.

⁶⁵⁵ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3/969.

1. *Mefâtîhu muğlekâti'l-miftâh*: Arap dili ve belâgatının meşhûr alimlerinden es-Sekkâki'nin sarf, nahiv ve belâgat hakkındaki eseri “*Miftâhu'l-ulûm*” isimli esere yazmış olduğu şerhtir.

2. *el-İşâretu'l-câ'ize li halli muğlakâti'r-râmize*: Müellifimiz bu eserini “*el-Hazreciyye ve er-Râmize*” isimleriyle bilinen aruz ve kafiyeye dair yazmış olduğu şerhtir.

2.3.21. Dursunzâde Abdullah Feyzi Efendi (ö. 1019/1610)

Tam ismi Dursunzâde Abdullah Feyzi b. Dursun b. Murad'dır. daha çok Dursunzâde Feyzi Efendi diye bilinir. Devrin alimlerinden ve son olarak da Şeyhulislam Malulzâde Efendi'den dersler alıp onun yanında stajını tamamlayıp icazet aldı. Daha sonra (1001/1593)'te Nişancı Mehmet Paşa Medresesi, (1008/1599)'da Sahnı Seman Medresesi ve (1009/1601)'de Valide Sultan Medresesi'nde müderrislik görevinde bulundu. Müderrislik vazifesinden kadılığa geçen müellifimiz sırasıyla Kudüs, Bağdat, Eyüp ve Üsküdar kadılıklarında bulundu.⁶⁵⁶ (1019/1610) tarihinde İstanbul'da Üsküdar kadısı iken vefat etmiştir ve Fatih civarında Kadı çeşmesi yakınında Âbid Çelebi mescidi avlusuna defnedilmiştir.⁶⁵⁷

Tedris faaliyetleri sırasında birçok talebe yetiştiren müellifimiz birçok eser de kaleme almıştır. Eserleri arasında çalışmamızı ilgilendirenleri şunlardır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'ale'l-Câmî*: Molla Câmî'nin, İbnu'l-Hâcib'in nahve dair “*el-Kâfiye*” isimli eseri üzerine yazdığı ve daha çok Molla Câmi ismiyle bilinen “*el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*” adlı şerhin hâşiyesidir.

b) Belâgatla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhu'l-Miftâh*: Bu eser, el-Cürcâni'nin “*el-Miftâh*” adlı şerhine yazmış olduğu hâşiyesidir.

⁶⁵⁶ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 39.

⁶⁵⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/456.

2.3.22. Sadreddînzâde Fethullah Şîrvânî (ö. 1036/1627)

Tam adı Fethullah b. Mehmed Emin b. Sadreddîn eş-Şîrvânî'dir.⁶⁵⁸ Azerbaycan'ın kuzeyindeki Şîrvan'da dünyaya geldi. İlk tahsilini babası Molla Sadreddin'den (ö. 1036/1627) aldı; ayrıca Molla Hüseyin Halhalî'den (ö.1014/1605) akaid, mantık ve diğer ilimleri okudu. Safevîler Şîrvan'ı fethedince Ehl-i sünnet mensuplarına baskılar çoğaldı bu yüzden Fethullah Şîrvânî ailesiyle birlikte önce Halep'e, sonra Diyarbakır'a göç etmek zorunda kalmıştır. Burada Vezir Nasuh Paşa'nın (ö. 1023/1614) hocalığını yaptı; Şafii mezhebinden Hanefi mezhebine geçti. Daha sonra Hüsrev Paşa Medresesi'ne müderris olarak nakledildi. Nasuh Paşa sadrazam olunca hocasıyla birlikte İstanbul'a gitti. Şîrvânî'nin alîm bir zat olduğunu öğrenen dönemin padişahı I. Ahmed tarafından takdir kazandı.⁶⁵⁹ Önce Çavuşbaşı Medresesi'ne sonra sırasıyla Perviz Efendi, Kürkçibaşı Medresesi'nde görevlendirildi. Daha sonra Fethullah Şîrvânî, Molla Gürânî Medresesi'ne atandı.⁶⁶⁰ Müderrislik mesleğinden kadılığa geçen müellifimiz öncelikle (1024/1615) yılında Halep şehrinin kadısı oldu ve ertesi yıl Mekke pâyesiyle ödüllendirildi. Sonra kendisine İstanbul kadılığı emekliliği ve Gemlik kazası arpalığı bağlandı. (1036/1627) yılında vefat ederek vasiyeti üzerine Üsküdar'a defnedildi.⁶⁶¹

İlim ve irfan ehli bir zat olan Fethullah Şîrvânî; tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve mantık gibi ilimlerde pek çok eser yazmıştır, çağının kıymetli alimleri arasında kendine yer bulmuştur. Konumuzu ilgilendiren Sa'deddin et-Teftâzânî'nin Telhise şerh olarak yazdığı "*el-Muṭavvel*" adlı eserinin hâşiyesi "*el-hâşiyetu'l-cedide'ale'l-Muṭavvel*" ve meânî ilmine dair "*Fâide tavile fi İlmi'l meânî*" adlı iki eserleriyle ön plana çıkmıştır.⁶⁶²

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

⁶⁵⁸ Uşşâkîzâde İbrahim Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâik*, haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 482.

⁶⁵⁹ Ramazan Altıntaş, "Şîrvânî Sadreddînzâde" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 39/208.

⁶⁶⁰ Murat Kaş, "Sadreddînzâde Fethullâh Şîrvânî'nin Risâle fi tahkîki ef'âlî'l-'ibâd Risâlesi: İnceleme ve Tahkik", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (Haziran 2022), 130.

⁶⁶¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/395; Ömer Çelik, "Muhammed Emin B. Sadruddin eş-Şîrvânî'nin Hayatı," *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (14 Ocak 2014), 214; Ahmet Kamil Cihan, "Mehmed Emin eş-Şîrvânî'nin Meâd ile İlgili Risâle fi tahkîki'l-me'bde ve'l-meâd Adlı Risâlesi: Tahlil, Çeviri ve Tahkik", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016), 59.

⁶⁶² Şaban, "Osmanlı Âlimleri", 121.

1. *Şerh-i Avâmil*: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin nahiv ilmine dair “*el‘Avâmilü‘l mie*” isimli eserinin Farsça tercüme ve şerhidir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye ‘ale‘l-Muṭavvel*: el-Kazvînî'nin belâgatla ilgili yazdığı “*Telḥîşü‘l-Miftâh*” isimli eseri üzerine et-Teftâzânî'nin kaleme aldığı şerhin hâşiyesidir.

2. *Fâ‘ide tavile fî İlmi‘l meânî*: Meânî ilmine dair yazılmış olan bu eserin kütüphane çalışmalarında herhangi bir nüshası bulunmamaktadır.

2.3.23. Allamek Muhammed el-Bosnevî (ö. 1046/1637)

Saraybosna’da dünyaya gelen müellifimiz kaynaklarda geçtiği kadarıyla doğum tarihi (1003/1595)’dir.⁶⁶³ Genç yaşta bilgi birikimi sayesinde “Allâmek” lakabıyla anılmıştır. Bosnevî, ilk öğreniminden sonra Saraybosna’da bulunan Gazi Hüsrev Bey Medresesi’nden icazet aldı. On yedi yaşında İstanbul’a gitti orada eğitimini Sahn Medresesi Müderrisliği’ni yapan Sadreddînzâde Mehmed Emin Şîrvânî (ö. 1036/1627)’den devam ettirdi. Daha sonra Ganîzâde Mehmed Nadîrî (ö. 1036/1627)’den ders aldı ve kırk akçe ile bir medreseye müderris oldu. Ardından (1037-1627) tarihinde Hasanbeyzâde Medresesi’ne nakledildi. Burada Beyzâvî’nin “*Envâru‘t-Tenzîl ve Esr‘aru‘t-Te‘v‘il*” adlı eserine Kehf sûresi ile ilgili kısmına hâşiye yazmaya başladı. (1040/1630)’da Yıldırım Han Medresesi’ne geçti, fakat (1041-1631)’de görevden azledildi. Daha sonra (1042-1632) tarihinde Üsküdar’daki Mihrimah Sultan Medresesi’nde müderrislik görevi yapmaktaydı. Kısa bir süre sonra da (1043/1633)’te Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris tayin edildi.⁶⁶⁴ (1044-1634) yılında Halep’te kâdıkudâtık yapan müellifimiz ⁶⁶⁵ tayin edildi. Burada kaldığı süre içinde ders vermeye devam etti ve dersleri büyük ilgi gördü. Ancak bu görevi uzun sürmedi. Romatizma hastalığına yakalandığı için yerine bir vekil bırakarak Halep’ten ayrıldı ve İstanbul’a döndü. Burada kendisini istemeyen Silahtar Mustafa Paşa’nın zorunlu olarak ikameye tabi tutuldu. Bu sırada eski görevinden

⁶⁶³ Bekir Sadak, “Bosnevî” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/306; Hazim Šabanović, “Allamek Muhammed Musić Bošnjak”, *Književnost Muslimana BiH na Orijentalnim Jezicima*, (1973), 132-133.

⁶⁶⁴ Sadak, “Bosnevî”, 6/306.

⁶⁶⁵ Muhammed Emîn bin Fazlullah Muhibbî, *Hülâsatü‘l-Âsâri fî ‘Ayuni‘l-Karni‘l-Hâdi Aşara* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 4/302.

alınarak İstanbul kadılığına tayin edildi. Fakat bu yeni görevine başlayamadan vefat etti ve Rumelihisarı Kabristanı'na defnedildi.⁶⁶⁶

Birçok eser kaleme alan Bosnevî, daha çok şerh ve hâşiye alanında eserler kaleme almıştır. Bunlardan konumuzu ilgilendiren eserleri şöyle sıralamak mümkündür.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Câmî*: İbnu'l-Hâcib'in "*el-Kâfiye*" isimli eserine Molla Câmi'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2. *Hâşiye ale'l-Fevâ'idî'z-Ziyâ'iyye*: Molla Câmi ismi ile meşhur olan ve İbnu'l-Hâcib'in Arap dili ile ilgili kaleme almış olduğu "*el-Kâfiye*" isimli eserine yapılmış bir şerh olan çalışmanın hâşiyesidir.⁶⁶⁷

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh*: es-Sekkâki'nin "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli eserine Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2.3.24. İsmail b. Sinan es-Sivasi (ö 1048/ 1638)

İsmail Sîvâsî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir.⁶⁶⁸ Fakat şöyle bir tahmin yürütmek mümkündür. Abisi Şemseddin Sîvâsî'nin doğum tarihi kaynaklarda (991/1520) olarak geçmektedir buradan yola çıkarak İsmail Sîvâsî'nin doğum tarihinin (991/1520)'den sonra olabileceğini söyleyebiliriz. İsmail Sîvâsî, abisi Şemseddin Sîvâsî'den maddi ve manevi olarak faydalanmış, onun terbiyesinin altında büyümüştür. Babası Mehmet Arif Efendi, abileri Muharrem ve İbrahim Efendi'nin müellifimiz üzerindeki etkileri büyüktür.⁶⁶⁹ Hakkındaki bilgiler kaynaklarda sınırlıdır. Sadece alimlere ve ariflere göstermiş olduğu hürmet ve saygıdan bahsedilmektedir. Annesinin adının Sultan Hanım olduğu söylenmektedir.

⁶⁶⁶ Sadak, "Bosnevî", 6/306; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Kilisli Muallim Rifat - Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul, 1941), 2/1063.

⁶⁶⁷ Levent Şeker, *Allamek Muhammed Bosnevi'nin Tefsiri Sureti'l-Feth Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2013), 8.

⁶⁶⁸ Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvifi Abdülmecid Sivasi 1563-1939 / Hayati, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 43.

⁶⁶⁹ Bayram Kurt, *İsmail b. Sinan es-Sivasi (ö 1048/ 1638)'nin Hâşiye ala Şerhi'l-İsam ala Risâleti'l-İstiare adlı eserinin tahkiki* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21.

Kaynaklardan takva ehli bir kadın olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁰ İsmail Sîvâsî'nin ölüm tarihi hakkında kaynaklarda farklı tarihler verilse de Bursalı Mehmet Tâhir Efendi'nin “*Osmanlı Müellifleri*” adlı eserinde ve Kâtip Çelebi'nin “*Keşfü'z-zunûn*” adlı eserinde (1048/1638) tarihi olarak geçmektedir.⁶⁷¹

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmayan müellifimizin eserleri hakkında da pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde DİB Kayseri Eğitim Merkezi kursiyerlerinden Fatih ÇINAR'ın “*İsmail es-Sîvâsî ve Sûfîlerin Raks/Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası*” adlı çalışmasında eserlerine ve hayatına kısa şekilde değinmiştir.

Müellifimizin çalışmamızla alakalı kaleme almış olduğu eserleri şöyle sıralamak mümkündür.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Tahrîr-i Kâfiye*: İbnu'l-Hâcib'in Arap nahvine dair muhtasarı olan “*el-Kâfiye*” isimli eserin şerhidir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi Ferâ'idi'l-Fevâ'id li Tahkîki Meânî'l-İstiâre*: es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) “*Ferâ'idi'l-Fevâ'id li Tahkîki Meânî'l-İstiâre*” isimli eserine yazmış olduğu şerhin hâşiyesidir.

2.3.25. Hızır b. Muhammed el-Amâsî (ö. 1084/1673)

Tam adı Hızır b. el-Hâc Muhammed b. Cafer olan müellifimiz (1006/1597) yılında Amasya'da dünyaya geldi. Babası Muhammed'in kaynaklarda kültürlü bir insan olarak geçtiği yazılır.⁶⁷² İlk öğrenimini babasından aldı. Daha sonra öğrenimine Amasya'da bulunan Sultan Beyazıt Mektebi'nde devam ettirdi. Aynı zamanda Harşanalı İbrahim Efendi olmak üzere birçok alimden faydalandı. Müellifimiz ilk görevine on altı yaşındayken başladı. İkinci görevine otuz beş yaşında başlayan müellifimiz bu zamana kadar öğrencilik hayatının büyük bir

⁶⁷⁰ Fatih Çınar, “İsmail es-Sivasi ve Sufilerin Raks/Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (15 Haziran 2009), 325-326.

⁶⁷¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/356; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1815.

⁶⁷² Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi*, haz. Songül Keçeci, Recep Orhan Özel (Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 9/374.

devresini bitirmiş olmalı ve Yâkub Efendizâde'nin kızı ile evlenmiş olmalı.⁶⁷³ İlk müderrislik görevine başlamadan önce zamanını hocaları olan Muhammed b. Câfer el-Amâsî, Mehmet Efendi (ö.1024/1615), Hasan b. Abdullah ve Harşanalı İbrahim Efendi'nin yanında geçirmiştir.⁶⁷⁴ Daha sonra (1020/1611)'de Amasya'da bulunan Sultan Beyazıt Medresesi, (1041/1631)'de Yörgüç Paşa Medresesi ve (1061/1650)'de Sultaniye Medresesi'nde müderrislik görevi yapmıştır.⁶⁷⁵ Aynı zamanda Amasya müftülüğü ve Sultan Beyazıt Camii Kürsü Şeyhliği gibi görevlerde de bulunan müellifimiz (1084/1673) yılında vefat etti ve Hilkat Gazi Mezarlığı'na defnedildi.⁶⁷⁶

Müellifimizin anlatım kabiliyeti sayesinde birçok öğrencisi olmuştur. Yetiştirdiği öğrencileri arasında, oğlu Yakub el-Vehbi, diğer oğlu İbrahim el-Feyzi, Ali b. Osman, Sivas müftüsü Tefsiri Mehmed Efendi, torunları Yakup Efendizade (1148/1735), el-Hac Hızır Efendi ve el-Hac Mehmed Efendi bulunmaktadır.⁶⁷⁷

Müellifimiz, çeşitli resmi görevlerde bulunmuş aynı zamanda birçok eser de kaleme almıştır. Konumuzla ilgili olan eserlerini şöyle sıralamak mümkündür.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *el-Ma'kûd fî Şerhi'l-Maksûd*: Bu eser sarf ilmiyle ilgili yazılmış olan Bedri Muhammed Efendi'nin "*Maksûd*" adlı eserine yazılmış olan bir şerhtir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Unbûbu'l-belağa fî yenbûi'l-fesâha*: el-Kazvî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh fî'l-meânî ve'l-beyân*" isimli eserinin bir muhtasarıdır. Müellifimiz bu eserini Belâgat ilmine dair yazmış ve belâgat ilmi özlü bir şekilde ele alınmıştır.

2. *el-İfâza fî şerh Unbûbu'l-belağa fî yenbûi'l-fesâha*: Bu eser yukarıdaki "*Unbûbu'l-belağa*" adlı kendi muhtasarının şerhidir. Eser kendi döneminde büyük bir rağbet görmüş ve talebelere ders kitabı olarak da okutulmuştur.

⁶⁷³ Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi*, 9/375.

⁶⁷⁴ Hüseyin Yazıcı, "XVII. Asır Arap Edebiyatının Kısa Bir Değerlendirilmesi ve Hızır B. Muhammed el-Amâsî", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2001), 59-60.

⁶⁷⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 63.

⁶⁷⁶ Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi*, 9/380.

⁶⁷⁷ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 63.

2.3.26. Antakyalı Mustafa Remzi (ö. 1100/1689)

Tam adı Mustafa Remzi b. Hasan el-Antâkî'dir.⁶⁷⁸ Antakya'nın Bârbârîn (Ballöz) köyünde dünyaya geldi.⁶⁷⁹ Doğduğu yere nispetle el-Antâkî lakabıyla da tanınmıştır. Remzi, mahlası şiirlerinde kullandığı mahlastır.⁶⁸⁰ Bazı kaynaklarda da es-Seyyid lakabı kullanılmıştır. Bu da Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği düşüncesi sebebiyledir.⁶⁸¹

Kaynaklarda öğrenim hayatından bahsedilmeyen müellifimiz, varlıklı bir aileden geldiği için muhtemelen dönemin en iyi hocalarından ders almış ve öğrenimini tamamlamıştır.⁶⁸² 1651 tarihinde Şam valiliğine atanan Boynueğri Mehmed Paşa⁶⁸³ vazifesine giderken Antakya'ya uğrayarak Mustafa Remzi'yi kendi imamı olarak Şam'a götürdü. Burada beş yıl kadar paşanın hizmetinde bulunan müellifimiz, ondan destek gördü. Daha sonra (1656) yılında sadrazamlığa atanan paşayla birlikte İstanbul'a gitti.⁶⁸⁴ Oradayken paşanın yanından ayrılmadı ve her vesileyle onun himayesine mazhar oldu.

Eğitimi tamamladıktan sonra 1072-1086 (1661-1675) yılları arasında sırasıyla Süleymaniye Sahn-ı Semân Medresesi, Ebu Eyyüb el-Ensari Medresesi ve Sultan Selim Kadîm Medresesi'nin de içinde bulunduğu birçok farklı medreselerde müderrislik görevi yapmıştır. Daha sonra (1088/1677)'de Şam kadılığı, (1093/1682)'de Edirne kadılığı, (1095/1684)'de Mekke kadılığı ve (1098/1687)'de İstanbul kadılığı görevlerinde de bulundu.⁶⁸⁵ Mustafa Remzi (1100/1689) yılında görevinden azledildi ve Kıbrıs'a sürgüne gönderildi orada vefat etti. Bugünkü adıyla Selimiye Camii olarak bilinen Lefkoşe'de Ayasofya Camii hazîresine defnedildi.⁶⁸⁶

⁶⁷⁸ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 71.

⁶⁷⁹ Mustafa Remzi, *Nüfûzu'l-Lisân ve 'Ukûdü'l-Hisân*, ed. Mehmet Yavuz (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001), 80.

⁶⁸⁰ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3/372.

⁶⁸¹ Mehmet Yavuz, "Mustafa Remzi" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), EK-2/325.

⁶⁸² Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 71.

⁶⁸³ Yavuz, "Mustafa Remzi", EK-2/325.

⁶⁸⁴ Mehmed Efendi Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, ed. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Tıpkı Basım, 1989), 3/24.

⁶⁸⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 71.

⁶⁸⁶ Yavuz, "Mustafa Remzi", EK-2/325; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/426.

Edebi ve dini ilimlerde kendini yetiştiren müellifimiz daha çok edebiyat ve dil konusunda eserler kaleme almıştır. Konumuzla ilgili kaleme almış olduğu eserleri aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Ğunyetü'lerîb 'an şurûhi Muğni'l-lebîb*: Nahve dair yazılan bu eser İbnu'l-Hişâm tarafından yazılan “*Muğni'l-lebîb*” isimli eserin şerhidir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Nazmü'l-beyân 'alâ Muhtaşari's-Sa'd fî'l-meânî ve'l-beyân*: et-Teftâzânî'nin yazmış olduğu “*el-Muhtaşar*” isimli şerhe Mustafa Remzi'nin yazmış olduğu hâşiyedir.

2. *Risâle fî 'ilmi'l-bedî*: Bu eser iki risâleden oluşan bir mecmuanın ikinci risâlesi olup Müellif bedî sanatını işlemiştir.

2.3.27. Münecimbaşı Derviş Ahmed Dede (ö. 1113/1702)

Derviş Ahmed Dede ismiyle meşhur olan müellifimizin tam adı Ahmed b. Lütfullah Reisu'l Müneccimîn er-Rûmî el-Mevlevî'dir.⁶⁸⁷ Miladi XVII. yüzyılda yaşamış olan alim, mutasavvıf ve tarihçisi kişiliğiyle bilinir. Babası Lütfullah Efendi aslen Karaman eyaletinin Ereğli kasabasındandır. Miladi XVII. asrın birinci yarısında bölgede ortaya çıkan asayişsizlik yüzünden Selanik'e göç etmek zorunda kaldı ve mesleği olan çuhacılıkla geçimini sağladı. Derviş Ahmed Dede (1041/1631) yılında Selanik'te dünyaya geldi. Önce babasının mesleği olan çuhacılıkta biraz çalıştı daha sonra ilme olan arzusu sebebiyle çuhacılığı bırakarak Selanik Mevlevîhânesi şeyhi Mehmed Efendi'ye giderek yanında Mevlevî oldu.⁶⁸⁸

Müellifimiz ilk tahsil hayatına Selanik'te başladı şeyhinin yanında Mevlevilik tarikatı ve diğer ilimler konusunda pek çok bilgi öğrendi daha sonra daha sonra zahiri

⁶⁸⁷ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, ed. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941), 1/37.

⁶⁸⁸ Dede, *Tezkire-i şu'aray-i Mevleviye*, 104; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, 2/206; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I: Horasan Irak Kirman ve Suriye Selçukluları*, haz. Ali Öngül (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000), 11; M. Tayyib Gökbilgin, “Münecimbaşı” (İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1979), 8/801.

ilimleri de öğrenmek için Selanik müftüsü Abdullah Efendi'den ders almaya başladı ve ondan sonra İstanbul'a geldi.⁶⁸⁹

Derviş Ahmed Dede, İstanbul'da birçok alimden dersler aldı. Bunlar arasında, Galata Mevlevihanesi Şeyhi Arzi Dede Efendi, Şeyhülislâm olan Minkârizâde Yahye Efendi, Mevlana İbrahim Gerede, Ahmed Nahli, es-Seyyid Halil Dede Efendi, Dersiam Salih Efendi, dönemin meşhur tıp ve tabii ilimlerinden olan Salih Efendi ve Müneccimbaşı Mehmed Efendi bulunmaktadır.⁶⁹⁰

Daha sonraları ise dönemin padişahı IV. Mehmed Derviş Ahmed Dede'yi huzuruna çağırdı fenn-i nücûmdaki maharetini anlayan padişah onu muhasibi yaptı. IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine II. Süleyman geçince Ahmed Dede görevinden alınarak Kahire'ye sürgüne gönderildi. Oradan da Mısır'a geçti burada bir süre ilim veren müellifimiz (1102/1691)'de hac vazifesi için Mısır'dan ayrılıp Mekke'ye gitti. Hac vazifesinden sonra Medine'ye geçip orada altı yıl gibi bir süre tefsir ve Hanefî fikhı okuttu. (1112/1700) yılında Mekke'ye dönüp Mevlevî Tekkesi'ne şeyh oldu. Derviş Ahmed Dede (1113/1702) yılında Mekke'de vefat etti ve Cennetü'l-Mualla'ya defnedildi.⁶⁹¹

Ahmed Dede, Osmanlı sarayında yirmi iki sene müneccimbaşılık görevi ve on sekiz sene de muhasiplik görevlerinde bulunmuş. Hayatı boyunca çeşitli konularda birçok eser kaleme almıştır. Konumuzu ilgilendiren eserlerini şöyle sıralamak mümkündür.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Risâle fî tahkiki'l-masdar*: Müellifimiz bu risâlede mastarın durumu, mastarla ilgili söylenen ve yazılanlarla masdarın nerelerde kullanılacağı anlatılmaktadır.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Gâyetü'l-beyân fî dekhâ'iki 'ilmi'l-beyân*: el-İsferâyini'nin (951/1545) Farsça olan "*İstiâre*" risâlesinin Arapça tercümesidir.

⁶⁸⁹ Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006), 32/4; Dede, *Tezkire-i Şu'arây-i Mevleviye*, 104.

⁶⁹⁰ Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", 32/4.

⁶⁹¹ Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", 32/5.

2. *Risâle fi'l-kinâye ve't-ta'rîz*: Aynı zamanda *Risâle fi tahkîki'l-kinâye* ismiyle de bilinen bu eser müellifin kendi hattıyla yukarıda zikrettiğimiz “*Gâyetü'l-beyân fi dekhâ'iki 'ilmi'l-beyân*” eserinin devamında 105a-110b varakları arasındadır. Müellifimizin bu eserini kinaye hakkında muhtelif görüş ve kanaatleri belirterek, kinayenin özellikleri, kullanımı, Kur'ân-ı Kerim’de kullanılmasına dair örneklerle izahat veren Arapça bir eserdir.

3. *Risâle fi beyâni'l-mecâz*: el-İsferâyînî’nin *Risâle fi Beyâni'l-mecâz* adlı Farsça eserinin Arapça tercümesidir.

2.3.28. Mustafa Eyyûbîzâde el-Mostarî (ö. 1119/1707)

Tam adı Mustafa b. Yusuf b. Murad Eyyûbîzâde (Ejubović) el-Mostarî’dir. Müellifimiz kendi memleketinde Bosna’da “Şeyh Yuyu” lakabıyla tanınırdı. Öğrencisi olan İbrâhim Opjiaç’ın kitabında bahsettiği kadarıyla Bosna’da dünyaya geldi. İlk öğrenimini alîm bir zat olan Yusuf Efendi’den aldı. Mostar’daki eğitimini tamamladıktan sonra ilim almak için (1088/1677)’de İstanbul’a geldi. Burada Molla Salih, Molla Karabekir et-Tirevî ve Arapzâde’den ders aldı. Mezun olup mülazemet aldıktan sonra müderris olarak göreve başladı. Çeşitli medreselerde ders verdi. On beş yıl kaldığı İstanbul’da altmış kadar kitap istinsah etti.⁶⁹² “Vatan sevgisi olmasaydı ülkeyi kötülük harap ederdi” söylediği söz üzerine Mostarî müftülüğüne getirildi.⁶⁹³

Hayatı boyunca tedris ve telifle meşgul olan müellifimiz (1119/1707) tarihinde vefat etti ve Mostar’da bulunan müslüman Mezarlığı’na defnedildi.⁶⁹⁴

Birçok konuda altmış kadar eser kaleme alan müellifimizin eserleri arasında konumuzu ilgilendirenlerini şöyle sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu Unmûzeci'z-Zemahşerî fi'n-Nahv (el-Fevâ'idü'l-'Abdiyye)*: ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) “*Unmûzec fi'n-Nahv*” adlı eserine yazılmış bir şerhtir.

⁶⁹² Amir Ljubović, “Eyyûbîzâde Mustafa” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12/33.

⁶⁹³ Mesut Köksoy, “Mustafa Eyyûbîzâde (Ejubović) el-Mostarî’nin Eserlerinin İncelenmesi ve Arap Dili ve Belagatına Dair Üç Risâlesinin Tahkiki”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 44 (26 Aralık 2020), 134.

⁶⁹⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 2/32.

2. *Şerhu'l-‘Avâmili'l-Mie*: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin i'râb üzerine telif ettiği “*el-‘Avâmilü'l-mie*” isimli eserine yapılan bir şerhtir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu Dîbâceti'l-Muhtaşari'l-Meânî*: et-Teftâzânî'nin *Telhîşü'l-Miftâh* eseri üzerine yazdığı şerh olan “*Muhtaşari'l-meânî*” isimli eserin dibacesine yazdığı şerhtir.

2. *Ta'lik 'alâ Havâsî Şeyhulislam el-Herevî*: et-Teftâzânî'nin “*Telhîşü'l-Miftâh*” eseri üzerine yazdığı şerh olan “*Muhtasaru'l-Meânî*” isimli esere torunu Şeyhulislam el-Herevî Hafid, et-Teftâzânî'nin yazdığı hâşiye üzerine yazılmış bir hâşiyedir.

2.3.29. İbrahim Vahdî Efendi (ö. 1126/1714)

Tam adı İbrahim b. Mustafa b. Mehmed el-Farazî'dir.⁶⁹⁵ İbrahim Vahdî, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda bulunan Şumnu civarındaki Hacıoğlupazarcığı kasabasında dünyaya geldi.⁶⁹⁶ Daha çok Vahdî er-Rûmî ve İbrahim Vahdî diye tanınmaktadır.⁶⁹⁷ Öğrenim hayatına memleketinde başlayan müellifimiz daha sonra İstanbul'a geldi ve dönemin alimlerinden olan Abdurrahimzâde Yahya Efendi'nin öğrencisi oldu ve ondan icazet alarak İstanbul medreselerinde ders vermeye başladı ve Süleymaniye Medresesi'nde Daru'l-Hadis müderrisi olarak görev yaptı.⁶⁹⁸ Müderrislik mesleğinden sonra kadılık mesleğine geçen müellifimiz ilk olarak Halep kadılığına atandı ve kadılık görevi fazla sürmeden (1126/1714) tarihinde İstanbul'da vefat etti ve Eyüp Mezarlığı'na defnedildi.⁶⁹⁹

Müellifimiz araştırmayı çok seven biri olarak çeşitli konularda özellikle Dil ve Edebiyat konusunda birçok eser kaleme almıştır. Konumuzu ilgilendiren eserlerini aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

⁶⁹⁵ Mehmet Yavuz, “İbrahim Vahdi Efendi (ö.1126/1714) ve Şevâhid Şerhleri”, *Şarkiyat Mecmuası* 33 (21 Aralık 2018), 62.

⁶⁹⁶ İsmail Durmuş, “Vahdî Efendi” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), EK-2/636.

⁶⁹⁷ Yavuz, “İbrahim Vahdi Efendi”, 62.

⁶⁹⁸ Durmuş, “Vahdî Efendi”, EK-2/636.

⁶⁹⁹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 3/72; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 82.

1. *es-Sâmî 'alâ ebyâti'l-Câmî*: İbn Hâcib'in nahve dair "*el-Kâfiye*" isimli eseri üzerine Molla Câmî'nin "*el-Fevâ'idü'z-ziyâ'iyye*" ismiyle kaleme aldığı şerhinde geçen şevahitlerine şerhidir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *el-Mu'avvel Şerhu ebyâti'l-Mu'avvel*: el-Kazvînî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eseri üzerine et-Teftâzânî'nin yazdığı şerhte geçen şâhid beyitlerin açıklamasına dairdir.⁷⁰⁰

2. *et-Tansîs fî şerhi şevâhidi't-Telhîş*: Bu eser de "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eserin şâhid beyitlerinin şerhidir.

3. *Şerhu şevâhidi muḳaddimeti't-Telhîş*: et-Teftâzânî'nin Telhis şerhi "*Muhtasaru'l-Meânî*" isimli eserinin mukaddimesinde geçen şiirlerin şerhidir.

4. *Şerhu ebyâti Şerhi't-Telhîş*: Bu eser, "*Şerhu Şevâhidi Muḳaddimeti't-Telhîş*" ismiyle de geçmektedir.

5. *Mücelletü't-Taḥtâvî 'alâ ebyâti mâ fî'l-Mu'avvel*: es-Sekkâkî'nin "*Miftâhu'l-ulûm*" isimli eserinin belâgata dair üçüncü bölümü üzerine el-Kazvînî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" ismiyle yazdığı eseri üzerine et-Teftâzânî'nin kaleme aldığı "*el-Mu'avvel*" isimli şerhinde geçen şevahitlerine şerhidir.

6. *el-İ'tisâm fî şerhi ebyâti'l-İşâm*: el-İsferâyînî'nin "*Telhîşü'l-Miftâh*" isimli eserin şerhi olan "*el-Aṭvel*" adlı eserde geçen şâhid beyitlerin şerhidir.

7. *Şerhu ebyâti dîbâceti'l-Muḥtaşar li't-Teftâzânî*.

8. *el-Müntehab mine'l-Mü'telif ve'l-muḥtelif min esmâ'i's-şu'arâ' (li-Ḥasan b. Bişr el-Âmidî)*.

9. *Risâle fî esmâ'i ricâli'l-Ḥamâseti'l-Başriyye li-Şadriddîn el-Başrî*.

10. *Ebyât münteḥabe mine'l-Ḥamâseti'l-Başriyye*.

11. *Nüzhetü'l-erîb fî fihristi's-şâ'ir ve'l-edîb*.

⁷⁰⁰ Durmuş, "Vahdî Efendi", EK-2/636.

2.3.30. Üsküdarlı Mehmed Emin (ö. 1149/1736)

Tam ismi Mehmed Emin b. Abdulhay b. Mehmed el-Üsküdarî er-Rûmî'dir.⁷⁰¹ Hayatının bir kısmını Üsküdar'da geçirdiği için "el-Üsküdârî," Garp alimlerinden olduğu için "el-Konstantinî er-Rumî" nisbeleriyle de tanınmıştır.⁷⁰² Seyyid Mehmed Efendi diye de bilinir. Babası Seyyid Abdulhay Efendi Edirne'de doğup tahsilini orada tamamladığı ve (1097/1686) tarihine kadar görev yaptığı dikkate alındığında Edirne'de doğduğu söylenilebilir. Babasının İstanbul'a tayini ile oğlunun dünyaya gelişi arasında elli yıl geçtiğini varsaysak müellifimizin İstanbul'da doğduğunu söyleyebiliriz.⁷⁰³

Babası Seyyid Abdulhay Efendi, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin torunudur. Dönemin alimlerinden usule uygun olarak, şerî ve aklî ilimlerinden dersler aldı müderrislik tahsilini İstanbul'da tamamladı.⁷⁰⁴ Müellifimiz icazet aldıktan sonra tedris faaliyetlerine başladı. Şöhreti kısa zamanda yayılan müellifimizin ders halkaları talebelerle doldu.⁷⁰⁵

Seyyid Mehmed Efendi Üsküdar'da Atik Valide Medresesi'nde müderris olarak görev yapmakta iken (1149/1736) tarihinde İstanbul'da vefat edip Üsküdar'da Bülbül Deresi Kabristanı'nda defnedildi. Vefatına "Ma'den'ül-fadli ve'l-edeb" mısra-ı tarih düşürülmüştür.⁷⁰⁶

Usûlü'l-fıkıh, tefsir kelim, mantık ve Arap Dili ve Edebiyatı gibi konularda pek çok alanda çeşitli eserleri olan el-Üsküdârî'nin yazdığı eser sayısı otuzu aşmaktadır. Konumuzu ilgilendiren eserleri aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Risâle fî Bazı Garâibi'l-İ'lâl ve'l-İdgâm ve'l-Kelimât.*

2. *Risâle fî Bazı Ta'rifâtı'l-Emsile ve'n-Nahv.*

⁷⁰¹ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 84.

⁷⁰² Ömer Türkmen, *Mehmed Emîn el-Üsküdârî'nin "Nadratü'l-Enzâr fî Şerhi'l-Menâr" adlı eserinin tahkiki* (Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Hukuku Bilim Dalı/ Doktora Tezi, 2017), 37.

⁷⁰³ Kamuran Gökdağ - Mehmet Zahit Tiryaki, "Üsküdârî Mehmed Emin" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), EK-2/636.

⁷⁰⁴ Fındıklılı, *Tekmiletü's-Şakâik*, 5/105-108.

⁷⁰⁵ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 85.

⁷⁰⁶ Enver Ören, *İslam Alimleri Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1984), 17/448.

3. *Risâle fî Câmi İhtilafâtî's-Sarf ve'n-Nahv.*
4. *Risâle fî Envâi Mü'ennesi's-Semâ'i.*
5. *Risâle fî Şurûti'l-İ'lal.*
6. *Risâle fî Kelimâtî'l-Muğlakât.*
7. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-İşâm 'alâ Şerhi'l-Kâfiye*
8. *Risâle fî Câmi ile'l-Maksûd ve'l-İzzî.*
9. *Risâle fî Envâi's-Sıfati ve'l-Ezhâr.*
10. *Câmiu'l-Kavâid ve Zübdetü'l-Fevâid fî Cemi'i Kavâidi's-Sarf.*
11. *Emsile-i Muhtelif Şerhi.*
12. *Mefhûmu'l-Binâ ve'l-Emsile.*⁷⁰⁷

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel*: Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin “*el-Muṭavvel*” isimli hâşiyesinin hâşiyesidir.
2. *Şerhu Dîbâceti'l-Muṭavvel*: “*el-Muṭavvel*” isimli eserin dibacesini şerh etme çalışmalarıdır.
3. *Hâşiye 'ale'd-Dürer ve'l-ğurer.*
4. *Müstağni's-Şurûh.*
5. *Şerhu Risâleti'l-İsam fî'l-İstiâre.*
6. *Hâşiye alâ Şerhi't-Telhîş.*
7. *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye.*
8. *Risâle li Beyâni'l-Fark Beyne'l-Mecâz ve'l-Kinâye ve Beyne'l-Mecâzi'l-Mürsel ve'l-İstiâre.*

⁷⁰⁷ Bu sayılan eserler Cemal Ağırman, “Tarih ve Tabakat Kitaplarında Üsküdari Nisbesiyle Anılıp Adından Söz Ettiren Üsküdarlı Bilginler”, *II. Üsküdar Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, (12-13 Mart 2004), (İstanbul: T.C. Üsküdar Belediyesi, 2005), 2/487. Sayfasından geçmektedir.

2.3.31. Mestçizâde Abdullah Efendi (ö. 1150/1737)

Tam ismi Abdullah b. Musa b. Osman er-Rûmî el-Hanefî el-İstanbulî olan müellifimiz, Babası veya dedesi mestçilik yaptığından dolayı Mestçizâde lakabıyla tanınmıştır.⁷⁰⁸ Doğum tarihi net olarak bilinmeyen müellifimiz İstanbul'da dünyaya gelmiş.⁷⁰⁹ Mestçizâde dönemin alimlerinden ders aldı ve tahsil hayatını tamamladı daha sonra tedris faaliyetlerine başladı.⁷¹⁰

İlk olarak Fatih semtindeki Orta Cami'de dersiâm olarak göreve başladı, sonra Damad İbrahim Paşa Medresesi'ne nakledildi. 1698 yılında Defterdar Ahmed Çelebi, 1702 yılında Yarhisar, 1704 yılında İstanbul'da Mesih Paşa, 1706 yılında Şahkulu, 1708 yılında Ayşe Sultan, 1709 yılında Süleymaniye Sahn-ı Semân medreselerin birinde müderrislik görevi yaptı. Daha sonra 1717 yılında Selânik kadılığına tayin edildi. 1725 yılında Bursa, 1727 yılında Bosna ve 1730 yılında Haremeyn Müderrisliği unvanını aldıktan sonra 1732 yılında İstanbul kadılığına ve 1737 yılında Anadolu Kazaskerliğine getirildi.⁷¹¹ (1150/1737) tarihinde vefat eden Mestçizâde, Fatih'te Nişancı Camii şerifinin karşısında bulunan Keskin Dede Kabristanı'na defnedildi.⁷¹²

Mestçizâde, tefsir, kelam, felsefe ve Arap Dili ve Belâgatı gibi alanlarda pek çok eser yazmıştır. Kelama dair görüşleri dikkat çeker. Kelâm mektepleri hakkında verdiği bilgiler ve yaptığı tahliller onun iyi bir kelam alîmi ve kelam tarihçisi olduğunu söyleyebiliriz. Müellifimizin Konumuzu ilgilendiren iki eseri mevcuttur.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Talîka alâ Şerhi İzzî*: et-Teftâzânî'nin Sarf ilmine dair yazmış olduğu “İzzî” adlı eserin şerhidir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

⁷⁰⁸ Khadeejeh Alrawashdeh, *Mestcizade Abdullah b. Ömer b. Osman b. Musa el-Hanefî'nin “Risâle fi Alâkâtî'l-Mecâz” isimli eserinin tahkiki* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2016), 16.

⁷⁰⁹ Fındıklılı, *Tekmiletü's-Şakâik*, 5/127.

⁷¹⁰ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 87.

⁷¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Mestçizâde Abdullah Efendi” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), EK-2/258.

⁷¹² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 2/27.

1. *Risâle fî Alâkâtî'l-Mecâz*: Belâgatta bir ilgi ve karîne ile gerçek anlamı dışında kullanılan kelime veya terkihi ifade eden mecazın beş temel unsurundan biri olan “alâka” kavramını ele alır. Fındıklılı ve Bursalı Mehmet Tahir bu eseri “*Şerhu’n ale’l-Alâka fî İlmi’l-Meânî*” ismiyle zikretmişlerdir.

2.3.32. Sobiçeli Mehmed Efendi (ö. 1161/1748)

Tam adı Mehmed b. Mehmed b. Ahmed olan müellifimiz, eskiden Aydın vilâyetine bağlı kaza merkezi iken günümüzde Koçarlı ilçesine bağlı bir köy olan Sobuca’da dünyaya geldi.⁷¹³ Doğduğu ve yaşadığı yere nispetle es-Sobucevî ⁷¹⁴ nisbesi ile tanınmaktadır. Sobiçeli Mehmed Efendi’nin herhangi bir resmi vazife yapıp yapmadığı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserler vermesi ve öğrenci yetiştirmesi onun bölgede ilmî faaliyetler içerisinde olduğunu gösterir. Zeynîzade Hüseyin b. Ahmed Bûrsevî (ö.1168 /1755) ve Abdullah b. el-Hâcc Muhammed (ö.1148/1735) yetiştirdiği öğrencileridir.⁷¹⁵ Hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan Sobiçeli Mehmed Efendi (1161/1748) yılında vefat etmiştir.⁷¹⁶ Konumuzla ilgili olarak şu eserlerini tespit edebildik.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Keşfü’l-‘inâye fî mesâ’ili’l-Kifâye*: Sobiçeli Mehmed Efendi’nin İmam Birgivi tarafından yazılan, yıllarca medreselerde okutulan ve birçok alîm tarafından şerh edilen “*Kifâyetü’l-Mübtedî*” adlı eserine yazmış olduğu şerhtir. sarf ilmî ile ilgili bir eser olup (1146/1733) yılında tamamlandı.

2. *Şerhu’l-Makşûd*: Müellifi bilinmeyen meşhur “*el-Maksûd*” kitabına yazdığı bir şerhtir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Mirsâdü’l-hâdi ale’l-Hevâdi*: Belâgat ilmî ile alakalı bir eser olup 1148/1735 yılında yazılmıştır.

⁷¹³ Mustafa Öncü, “Sobicevî” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009), 37/342.

⁷¹⁴ Bağdatlı, *Hediyetü’l-ârifin*, 2/327.

⁷¹⁵ Abdullah Bilin, *Sobucalı Mehmed Efendi’nin Keşfü’l-İnâyefi Mesaili’l-Kifaye adlı eserinin inceleme ve tahkiki (edisyona kritik)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2009), 3-5.

⁷¹⁶ Öncü, “Sobicevî”, 37/342; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 96.

2. *Risâletu'l-İstiâre*: İstiâre ilmi hakkında özet bilgiler verir.

3. *Mefhum-u Risâle-i 'Alaka*: Mahmud el-Antaki'nin (ö. 1160/1747) “*el-'Alaka*” isimli belâgat kitabına dair yazılmıştır. Bu eser Hakikat, kinâye, mecâz, mecâzda alaka, alakanın tarifi ve mecâzın aksâmı gibi konuları ele almıştır.

4. *Mefhum-u Risâle-i Ferîde*: es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) “*el-Ferîde fî'l istiâreti ve'l-mecâz*” isimli eserine şerh olarak yazmıştır.

2.3.33. Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî el-Kefevî (ö. 1174/1760)

Tam ismi Kefevî Muhammed b. el-Hac Hamîd olup Babası Hacı Hamîd Mustafa Efendi'dir. Akkirmânî olarak da bilinir. Kaynaklarda hakkında pek fazla bilgi rastlamadık. 1753 yılında İzmir, 1758 yılında Mısır kadısı olan müellifimiz aynı zamanda Sarây-ı Hümâyûn hocalığında da bulundu. 1759 tarihinde Mekke-i Mükerrerem kadılığına tayin edildi.⁷¹⁷ Vefat tarihi her ne kadar kaynaklarda (1168/1754)⁷¹⁸ olarak geçse de bu kesin bir bilgi değildir. Gerçek şudur ki müellifimiz (1174/1760) tarihinde Mekke-i Mükerrerem'de vefat etti.⁷¹⁹

Özellikle aklî ilimlerde derin bilgi sahibi olan müellifimiz fıkıh, tefsir, hadis, kelam, felsefe ve dil konularında bazıları basılmış birçok eseri kaleme almıştır. Kefevî Muhammed'in “*Banet Suad*” kasidesine şerhi, “*Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Lârî ve Risâle-i Akâid*” olmak üzere pek çok konuda yazdığı risâleleri mevcuttur.⁷²⁰ Konumuzla ilgili olarak aşağıdaki eserlerine ulaştık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu'l-Emsile*: Arapça olarak kaleme alınmış bir eserdir. İstanbul Matbaa-i Amire'de basılmıştır.

2. *Şerhu'l-Binâ*: Arap dili konusunda Arapça nesih hatla yazılmış bir eserdir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Muhtasar-ı Muğni'l-Lebîb*: Arap dili ve edebiyatı alanıyla ilgili Arapça nesih hatla yazılmış Bir eserdir.

⁷¹⁷ Sakıb Yıldız, “Akkirmânî” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/270.

⁷¹⁸ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/380; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 101.

⁷¹⁹ Yıldız, “Akkirmânî”, 2/270.

⁷²⁰ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 101.

2. *Şerhu'l-Kasideti'd-Diniyye*: Arap edebiyatı ile ilgili yazılmış bir eserdir.

2.3.34. Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756)

Aslen Karslı olup doğum tarihi ve ailesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Âkifzâde el-Amâsî'nin, (ö. 1223/1808) Dâvûd-i Karsî'nin, “vefat ettiği zaman yetmiş yaşında olduğunu” söylemesinden hareketle, doğum tarihinin (1099/1686) yılı olduğu kanaatine ulaştık.⁷²¹ Dâvûd-i Karsî veya Dâvud Efendi diye tanınmıştır. Bütün eserlerinin başında kendisini Dâvûd b. Muhammed el-Karsî el-Hanefî olarak tanıtır. Müellifimiz, ilk tahsiline Kars'ta o yörenin tanınmış zâhid ve âlîmi Çolak Abdullah Efendi'den aldı. Daha sonra İstanbul'a giderek tahsilini ve stajını tamamladı.⁷²² Her ne kadar başta Âkifzâde el-Amâsî olmak üzere Dâvûd-i Karsî'den bahseden bütün kaynaklar, onun stajını tamamladıktan sonra Birgi'ye gittiğini kaydediyorsa da eserleri yazıldıkları yer ve tarihlere göre incelendiğinde Dâvud'un tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a gittiği, orada kısa bir süre içinde ilmî ile meşhur olup ders vermeye başladığı ve daha ziyade öğrencilerinin ihtiyacı doğrultusunda eserler telif ettiği anlaşılar. Müellifimizin Mısır'dan ne zaman döndüğü kesin olarak belli değildir.⁷²³ Kısa bir süre Birgivi'nin memleketi olan Birgi kasabasına giderek oraya yerleşmiş ve Birgi Ulucami Medresesi'nde müderrislik yapmıştır.⁷²⁴ Daha sonra (1159/1746) tarihinde Kıbrıs'a gittiği, orada bir süre kalarak öğretim ve irşad faaliyetlerinde bulunduğu, bu sırada kaleme aldığı bilinen eserlerinden anlaşılmaktadır. (1162/1749) tarihinde bir ziyaret amacıyla Lârende'de (Karaman) bulunduğu, orada yazdığı bir eserin ferağ kaydından öğrenilmektedir. Bazı eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla, onun bâtını fikirler karıştırılmış tasavvufî anlayışlarla mücadele ettiği, bunlara karşı Asr-ı saâdet'in ihsan anlayışını savunduğu anlaşılmaktadır.⁷²⁵ Hayatının son on beş yılını Birgi'de geçiren Dâvûd-i Karsî

⁷²¹ Gökhan Sebatî Işkın, *Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzhârî'l-Esrâr'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000), 43.

⁷²² Cemil Akpınar, “Dâvûd-ı Karsî” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994), 9/29.

⁷²³ Akpınar, “Dâvûd-ı Karsî”, 9/30.

⁷²⁴ Ömer Ergül, “Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Kasideti'n-Nûniyye Adlı Eseri Çerçevesinde Kelâmî Görüşleri”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (22 Aralık 2017), 495; Akpınar, “Dâvûd-ı Karsî”, 9/30.

⁷²⁵ Akpınar, “Dâvûd-ı Karsî”, 9/30; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 104.

(1169/1756) yılında bu kasabada vefat etti. Vasiyeti gereği Birgivî'nin yanına defnedildi.⁷²⁶

Müellifimiz, Arap dili ve edebiyatı, hadis, tefsir, kelâm, mantık, âdâbü'l-münâzara ve ilm-i mîkât gibi çok çeşitli alanlarda eserleri yazmıştır. Konumuzla alakalı yazdığı eserleri şöyle sıralayabiliriz.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu İzhâri'l-esrâr*: İmam Birgivî'nin nahve dair meşhur eserinin şerhidir.

2. *Şerhu'l-'Avâmil*: Yine Birgivî'ye ait “*el-'Avâmil*” adlı muhtasar nahiv risâlesinin şerhidir.

3. *Şerhu'l-Emsileti'l-muhtelifi fi's-sarf*: Yazarımız bu şerhi, Mısır'da müderrislik yaptığı sırada Arapça öğretiminde yabancılar için uygulanan metottan farklı bir usul uygulamak amacıyla kaleme almıştır. Eserin farklı kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur.

4. *Şerhu'l-Binâ*: Müellifimiz bu eserini meçhul “*el-Binâ*” adlı temel sarf metni üzerine kaleme almıştır. Bilinen tek bir nüshası mevcuttur. O da Lefkoşe'de Selimiye Camii Kütüphanesi'ndedir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Muhtâru Muhtârî's-Şihâh*: İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'ye ait olup “*eş-Şihâh*” diye tanınan “*Tâcü'l-luğa*” adlı Arapça sözlük üzerinde Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî tarafından “*Muhtârü's-Şihâh*” adıyla yapılmış ihtisar çalışmasının yeni bir ayıklama ile daha da kısaltılmış şeklidir. Eser, öğrencilerin kullanımı kolay bir sözlüğe sahip olmalarını amaçlayan bir çalışma niteliğindedir.

2. *Şerhu'r-Risâleti'l-Endelüsiyye fi'l-'arûz*: (1155/1742) yılında yazılan ve Ebu'l-Ceyş el-Ensârî el-Endelüsî'ye ait “*Kitâbü'l-'Arûz*” eserinin şerhidir.

2.3.35. Ebu Said Muhammed Hadimi (ö. 1176/1762)

Tam ismi Ebu Said Mehmed b. Mustafa Hadimi olan müellifimiz Konya'nın Hadim ilçesinde (1113/1701) tarihinde dünyaya geldi. Doğduğu yere nispetle sadece

⁷²⁶ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/303.

“Hâdimî” nisbesiyle tanınmıştır. Künyesi Mevlânâ Ebû Saîd’dir.⁷²⁷ Babası meşhur Kara Hacı Mustafa Efendi’dir. Buhara’dan göç ederek Anadolu’ya yerleşen müellifimizin soyu Hz. Peygamber’e kadar ulaşmaktadır.⁷²⁸ İlk tahsilini babasından aldı ve on yaşındayken hafız oldu.⁷²⁹ Daha sonra İstanbul’a geldi. Burada Kazâbâdî Ahmed Efendi’den ders alarak tahsilini tamamladı ve icazet aldı.⁷³⁰ İstanbul’daki tahsilini bitirdikten sonra Hâdim’e gelen müellifimiz, babasında boşalan Hadim Medresesi’nde ders vermeye başladı.⁷³¹ Memleketinde Babası Kara Hacı Mustafa Efendi ile birlikte yavaş yavaş tanınmaya başlayan müellifimiz, kısa bir sürede ilim ve irfan merkezi haline gelmiştir. Kendisinden ilim tahsil etmek için gelen öğrencilerin çokluğu nedeniyle Hâdimî, derslerini yaz aylarında Hadim’e on iki km mesafede bulunan Kervan Pınar’da açık havada vermeye başlamıştır.⁷³² Kısa bir zamanda ünü İstanbul’a kadar yayılan Hadimi önce Padişah III. Ahmed (1703-1730) daha sonra da I. Mahmud Han (1730-1754) tarafından İstanbul’a davet edildi. Fakat o burada fazla kalmadı ve Hadim Medresesi’ne geri döndü.⁷³³ (1176/1762) tarihinde doğduğu yer olan Hadim’de vefat etti.⁷³⁴

Ömrü boyunca birçok talebe yetiştiren müellifimizin öğrencileri arasında başta oğulları; Said, Abdullah, Emin ve Numan olmak üzere İsmâil Gelenbevî, Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi, Muhammed b. Süleyman Kırkağacî ve Hâfız Hasan Üskübî gelmektedir.⁷³⁵

Hâdimî tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf ve kelam alanında birçok eser kaleme alan seçkin kişilerden biridir. Bunların bir kısmı, huzurunda talebeleri tarafından yazılmış ders takrirleridir. Öğrencisi Süleyman Kırkağacî, Hâdimî’nin seksen

⁷²⁷ Mehmet Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 4.

⁷²⁸ Mustafa Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 15/24.

⁷²⁹ Yaşar Sarıkaya, *Ebû Saîd el-Hâdimî* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 52.

⁷³⁰ Sarıkaya, *Ebû Saîd el-Hâdimî*, 60-61.

⁷³¹ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Hayatı*, 8.

⁷³² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 4/238.

⁷³³ Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, 15/25.

⁷³⁴ Veli Ertan, “Vefatının 211. Yılı Münasebetiyle Büyük Hâdimî Hayatı, Eserleri ve Tesirleri”, *İslâm Medeniyeti* 33 (1973), 39.

⁷³⁵ *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 18/293.

civarında eserinin bulunduğunu zikretmektedir.⁷³⁶ Müellifimizin konumuzla alakalı eserleri şunlardır.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Risâle fî atfî'l-cümleti'l-inşâiyye ale'l-ihbâriyye*: Arapçanın dil kaidelerinden inşa ve haber cümleleri konusunda yazılan risâledir. Ancak basılmamıştır.

2. *Şerhu Avâmili'l-Birgivî*.

3. *Risâletü'l-hazfiyye*.

4. *Risâletü'z-zarfiyye*.

5. *Risâle fî'l-firâk*.

6. *Şerhu dîbâceti'n-netâici'l-efkâr fî'n-nahv*.

7. *Risâle fî mukaddimâti ilmi's-sarf*.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Kitabû ilmi'l-meânî*.

2. *İlmu'l-beyân ve'l-bedî*.

3. *Mukaddimâtü beyânî mevzû'ati'l-ulûm*.

2.3.36. Kâşif Muhammed Efendi (ö. 1187/1773)

Kıymetli alimlerden biri olan Kâşif Muhammed Efendi doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte Amasya'da dünyaya gelmiştir. Memleketi olan Amasya yöresinde Seki Köylüzâde diye meşhur olmuştur. (1187/1773) yılında Canikli Ali Paşa (ö.1199/1785) tarafından Bafra'da idam edildi.⁷³⁷

⁷³⁶ Hasan Özer, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (22 Aralık 2017), 480.

⁷³⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/381; Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 106.

Eserleri arasında, kelama dair meşhur “*Mekâsıd*” ile “*Mevâkıf*” adlı eseri birleştirip özetlediği “*Zubdetü’l- Mekâsıd*” eseri bulunmaktadır.⁷³⁸ Konumuzla ilgili olarak şu eserlerine ulaştık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye ‘alâ el-Feride fi’n- nahv*: el-İsferâyînî’nin nahive dair yazmış olduğu “*el-Feride fi’n- nahv*” adlı eseri üzerine kaleme aldığı hâşiyesidir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Kitabu’l-İstiâre*: Kütüphane çalışmalarımızda bu eserin herhangi bir nüsha bulunmamaktadır.

2.3.37. Karatepeli Hüseyin b. Mustafa (ö. 1191/1777)

Tam ismi Karatepeli Hüseyin b. Mustafa b. Hasan el-Aydînî’dir. İbnu’l-Karatepeli lakabıyla meşhur olmuştur.⁷³⁹ Aydın ilinin Köşk ilçesine bağlı Karatepe köyünde dünyaya gelen, çocukluk ve gençlik yıllarını da burada geçiren müellifimiz, temel ilimleri babasının yanında tahsil etmiştir. Fakat kaynaklarda, daha sonra hangi alimlerden ilim tahsil ettiği geçmemektedir.⁷⁴⁰ Tahsilini bitirdikten sonra müderrislik yapan müellifimiz, bir müddet müftülük görevinde de bulunmuş. Daha sonra Adana’ya göç etmiştir. Adana’dan dönüşte köyünde bulunan camide imamlık yapmıştır.⁷⁴¹ (1191/1777) tarihinde vefat etti ve Karatepe’de defnedildi.⁷⁴²

Belâgat, lugat, tefsir vb. çeşitli ilim dallarına ait eserler veren Karatepeli günümüze ulaşan eseri pek azdır. Kaynaklarda zikredilen eserlerden birkaç tanesi hariç diğerleri maalesef günümüze ulaşmamıştır.⁷⁴³ Konumuzla ilgili olarak kaynaklarda şu eserlerini tespit edebildik.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Bahru’l-Kavâ’id*: İmam Birgivî’nin (ö. 981/1573) sarfa dair yazmış olduğu “*Kifâyetü’l-mübtedî*” isimli eserine müellifimizin yazdığı şerhtir.

⁷³⁸ Şaban, *Türk-Osmanlı Alimleri*, 107.

⁷³⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayetine Mensub Meşayih, Ulema, Şuara, Müverrihîn ve Etibbânın Teracim-i Ahvali* (İzmir: Keleşyan Matbaası, 1324), 80.

⁷⁴⁰ Muzaffer Özli, “Osmanlı Alimlerinden Karatepeli Hüseyin b. Mustafa b. Hasan el-Aydîni’nin Hayatı ve Eserleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (30 Haziran 2010), 3.

⁷⁴¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayeti*, 80.

⁷⁴² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/376.

⁷⁴³ Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayeti*, 80.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu Risâleti'l-İstiâre*: Çoğu kaynakta “*Hâşiye ‘ala şerhi Risâlet’il-İstiâreti’l-Antakiyye*” olarak geçen eser Mahmud el-Antaki’nin (ö. 1160/1747) “*el-‘Alaka*” isimli belâgat kitabına dair yazılmıştır.

2. *Tâ’likât-ı Karatepeli ‘ale’l Risâleti’l-İstiâre*: Müellifimiz Mahmud el-Antaki’nin “*el-‘Alaka*” isimli yazdığı ta’likattır.

2.3.38. Nâimî Halil Efendi (ö. 1230/1814)

Önemli alimlerden biri olup Konya’da doğmuştur.⁷⁴⁴ Mestçizâde lakabıyla tanınırdı. İlim tahsilinden sonra uzun bir süre Manisa’da tedris faaliyetleriyle ile meşgul oldu. (1230/1814) tarihinde Manisa’da vefat ederek Ulu Mezarlık’ta defnedildi.⁷⁴⁵

Müellifimiz pek çok eserler kaleme almış fakat hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Çalışmamızı ilgilendiren şu eserlerine ulaştık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu’l-Avamil*: Arap gramerine dair yazmış olduğu eseridir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Hâşiye ‘alâ Risâle-i İstiare li-Kazâbâdî*.

2. *Hâşiye ale’l-Muhtasar*.

2.3.39. Kayserili İbrahim b. Muhammed (ö. 1253/1837)

Gözübüyükzade diye meşhur olan müellifimiz, (1253/1837) tarihinde vefat etti. Tefsire dair “*Tefsîr cüz’ en-Nebe*” isimli eseri mevcuttur.⁷⁴⁶

Konumuzla ilgili olarak iki eserine ulaştık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Mecmuat el-kavâid fî ihdâ ve salâsîn risâla*: Arap gramerine dair olarak yazmış olduğu eseridir.

⁷⁴⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayeti*, 55.

⁷⁴⁵ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/420; Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri”, 123.

⁷⁴⁶ Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimleri”, 124.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Şerhu'l-İstiâre li'l-İsâm*: es-Semerkindî'nin "*Ferâidu'l-fevâidi's-Semarkandiyye fi'l-istiâre*" ismiyle geçen eserine el-İsferâyînî'nin şerhinin şerhidir.

2.3.40. Molla Halil Siirdî (ö. 1254/1843)

Tam adı Molla Halil b. Molla Hüseyin b. Molla Hâlid es-Siirdî'dir. Bitlis'in Hizan ilçesinin Kulpik (Süttaş) köyünde doğdu. Doğum tarihi hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte gerçeğe en yakın tarihi Ali Nebi ed-Desûkî'nin kaleme almış olduğu "*Molla Halil'in İslam Akaidi'ndeki yeri ve Nehcü'lEnâm*" adlı eserinde (1164/1751) tarihidir.⁷⁴⁷ Nesebi Hz. Ömer'e dayandığı için "Ömerî," doğum yerine nispetle "Hizânî," hayatının büyük bölümünü geçirdiği şehre nispetle de "Siirdî" olarak anılmıştır. İlk tahsilini babası Hüseyin b. Hâlid'den aldı. Daha sonra öğrenimine Doğu Anadolu bölgesindeki değişik medreselerde sürdürerek icâzet alan Molla Halil'in hocaları arasında Hüseyin el-Karasevî, Yahyâ el-Mervezî ve İmâdiye müftüsü Molla Mahmud zikredilir. XIII/XIX. yüzyıl başlarında Hizan'daki Meydan Medresesi'nde müderrisliğe başladı. Burada yaklaşık on yıl İslâmî ilimleri okuttuktan sonra babasının isteğiyle Siirt'e yerleşti ve Fahriye Medresesi'nde otuz yıl kadar hocalık yaptı, ayrıca ders kitapları telif etti. Bu sırada başta kendi oğulları Mahmud, Abdullah ve Mustafa olmak üzere birçok talebe yetiştirdi. Tasavvufu da ilgilenen Molla Halil, Kâdirî tarikatına mensup Seyyid Ahmed er-Reşîdî'ye intisap etti. Ancak vaktinin büyük kısmını ders vermeye ayırdığı için tasavvufun pratikleriyle fazla meşgul olamadı.⁷⁴⁸ Müellifimizin vefat tarihi hakkında kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir. Kaynakların çoğuna göre vefat tarihi (1259/1841)'dir.⁷⁴⁹ Ancak Ömer Pakiş'in Molla Halil Siirdî makalesinde (1254/1843) olarak geçer. Molla Halil, Siirt'te yüksekçe bir tepede bulunan Şeyh Süleyman Mezarlığı'nda defnedilmiştir.⁷⁵⁰

Molla Halil Siirdî, dini ilimlerin hemen hepsinde eserler kaleme almıştır. Konumuzu ilgilendiren eserleri şunlardır.

⁷⁴⁷ Adnan Memduhoğlu, "Molla Halil Es-Siirdî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (18 Aralık 2019), 610.

⁷⁴⁸ Ömer Pakiş, "Molla Halil Siirdî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 30/250.

⁷⁴⁹ Memduhoğlu, "Molla Halil Es-Siirdî", 614.

⁷⁵⁰ Pakiş, "Molla Halil Siirdî", 30/250.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *el-Kâfiyetu 'l-kubrâ fi 'n-nahv*: Arapça gramerle alakalı birçok konuyu izah etmeye çalışan ve nahiv konularını güzel bir şekilde ifade eden bir çalışmadır.

2. *el-Kâmûsu 's-sânî fi 'n-nahv ve 's-sarf ve 'l-meânî*: Nahiv, sarf ve meânî ilimlerinin konularını geniş bir şekilde inceleyen hacimli bir kitaptır.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *el-Manzûmatu 'z-zumurridiyye mimmâ mine 'l-mefâtiḥ mecniyye*: es-Sekkâki'nin "*Miftâhu 'l-ulûm*" adlı eserini sadece belâgat kısmını öz bir şekilde nazım haline getirmiştir.

2. *er-Risâletu 'l-adudiyyetu 'l-vad'iyye bimâ yuvaddahu minhu 'l-meram bi 'l-kulliyye/Risâle fi 'l-vad'*: Lafız-mâna ilişkisini konu edinen vaz' ilmi ile ilgili olup vaz' ilminin temel konuları ve kavramlarını kısa ve öz ifadelerle açıklanmaktadır.

3. *Risâle fi 'l-Mecâz ve 'l-İstiâre*: es-Semerkindî'nin "*Ferâidu 'l-fevâidi 's-Semarkandiyye fi 'l-istiâre*" isimli eserinin kısmen telhis edilmiş hâlidir.

4. *Tercemetu Meşâhîri 'n-Nahviyyîn ve 'l-Luğaviyyîn*: Arap dili ilgili bir biyografi kitabı olan bu eserde "*Miftâh*" eserinin birinci cildindeki alakalı kısımlar yeniden tertip edilerek, kısmen bazı hususlar da eklenerek meydana getirilmiştir.

5. *Usûlu muğni 'l-lebîb el-hâcc min cem 'i cevâmi' et-tâcc*: İbnu'l-Hişam'ın (ö. 761/1360) Arapça gramerle alakalı "*Muğni 'l-lebîb*" adlı eserine yönelik yazılmıştır.

6. *Tabakâtu 'r-ricâl*.

7. *Tavdîhu istiâre Kâsım es-Semerkindî el-humâm bi ziyâde îrâd ve tebdîli 'l-ibârât yektedîha 'l-makâm*.

8. *Muhtasaru 'l-minehi 'l-mekkiyye fi şerhi 'l-kasîdeti 'l-hemziyye*.

2.3.41. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi (ö. 1298/1881)

(1210/1795) Akşehir'de dünyaya geldi. İlginli Osman Efendi'nin oğludur. İlk öğrenimini burada yaptıktan sonra tahsiline Konya'da devam etti. Daha sonra İstanbul'a gitti ve Vidinli Mustafa Efendi'nin derslerine katıldı. Sonra girdiği sınav sonucunda Ayasofya Camii'nde ders vermeye başladı. (1263/1847) tarihinde müderris oldu. Abdülaziz'in tahta çıkması ile (1278/1862)'de muallim-i sultânî

unvanını aldı. Bir yıl sonra kendisine Mekke pâyesi tevcih edildi ve kısa bir müddet sonra da (1279/1863)'te Muğla kazası arpalık olarak verildi ve aynı sene Anadolu Kazaskerliğine getirildi. 1863 yılında Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatine muallim-i sultânî sıfatıyla katılan müellifimize sırasıyla kendisine Muğla kazası bedeli, Alâiye kazası niyâbeti, Isparta kazası bedeli, (1284/1868)'de de Rumeli Kazaskerliği pâyesi verildi. Daha sonra kısa bir süre sonra Meclis-i Âlî üyeliğine seçilmesiyle boşalan şeyhülislâmlık makamına tayin edildi.⁷⁵¹

Reformlara karşı olan Hasan Fehmi Efendi, Sultan Abdülaziz'in davet ettiği Cemâleddîn-i Efgânî fikirlerinden dolayı tekfirlikle suçlanmış. 81291/1874) tarihinde meşihat makamına getirilen Hasan Fehmi Efendi, Mecelle'nin tedvininde epeyce yol katetmiş olan Cevdet Paşa'ya karşı olumsuz tavırlar takınmış. En sonunda yaptığı kötü atamalar ve isyan suçlarından dolayı bütün görevlerinden azledilmiş.⁷⁵² Arapça ve Farsçaya hakim olan müellifimiz fıkıh, kelâm, Arap edebiyatı ve mantık konularında derin bilgi sahibiydi. (1295/1877)'de Medine'ye gönderildi ve üç sene sonra yani (ö. 1298/1881) tarihinde orada vefat etti.⁷⁵³ Cennetü'l-Bakî'de defnedildi.⁷⁵⁴

Çeşitli konularda pek çok eser kaleme almış olan müellifimizin konumuzla ilgili olan eserleri aşağıda sıraladık.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *İrşâdü'l-mübtedî 'ale'l-Birgivî*: İmam Birgivî'nin "*el- 'Avâmil*" isimli eserinin şerhidir.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *er-Riyazu'l-hâkâniyye fi'l-meânî ve'l-bedî*: Sultan Abdülaziz'e takdim edildiği için bu isimle anılan risâle üç bölüm (ravza) olup birinci bölümde meânî, ikinci bölümde beyân, üçüncü bölümde bedî konuları ele alınmıştır.

2. *en-Netâyicü's-sultânîyye*: İki bölümden (fen) oluşan eserin birinci bölümü vaz' ilmine, ikinci bölümü münazara adabına ayrılmıştır.

⁷⁵¹ Mehmet İpşirli - İlyas Çelebi, "Hasan Fehmi Efendi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/320.

⁷⁵² İpşirli - Çelebi, "Hasan Fehmi Efendi", 16/321.

⁷⁵³ Şaban, "Osmanlı Âlimleri", 130.

⁷⁵⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/243.

3. *Ta'likâ 'alâ Şerhi'l-İşâm 'ale'r-Risâleti'l-vaz'iyye li'l-Îcî.*

4. *Risâle-i felizâlik.*

2.3.42. Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1313/1895)

1823 tarihinde bugünkü Bulgaristan'ın Lofça kasabasında dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ahmet olup Cevdet Mahlası, şair Süleyman Fehmi Efendi tarafından kendisine verilmiştir. Babası Lofça ileri gelenlerinden İsmail Ağa'dır. İlk öğrenimine küçük yaşta ailesinin teşviki ile Lofça Müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça dersleri alarak başlamıştır. Kısa sürede İslami ilimler ile ilgili kitapları okuyacak seviyeye gelmiş ve bir süre sonra müftünün yanında müsevvidlik görevini yapmıştır. 1839 tarihinde on yedi yaşında iken dedesi tarafından ilim tahsili için İstanbul'a gönderilmiştir. Pek çok alîmden dersler okumuştur. Fatih Medresesi'nde tefsir, hadis, kelam, mantık ve adab derslerini takip etmiştir. Tatil günlerinde ise coğrafya, cebir, hesap, astronomi, hendese ve felsefe gibi beşeri ilimler konusunda dersler okumuştur.⁷⁵⁵

Eğitimini bitirdikten sonra 1844 yılında Rumeli Kazaskerliğine bağlı Premedi kazası kadılığına başlayan Ahmed Cevdet Paşa, 1845 yılında İstanbul Müderrisliği Rüûsu'nu almış, 1848 tarihinde de sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın bir talimatını bildirmek maksadıyla Bükreş'te bulunan Keçecizâde Fuâd Efendi'nin yanına gönderilmişti.⁷⁵⁶ 1849 yılında hareket-i hariç payesini almış, 1850 yılında ise Meclis-i Maarif-i Umumiyye azalığı ve Darülmualimin müdürlüğüne atanmış, İstanbul'a dönen Fuâd Efendi ile birlikte Bursa'ya gitmiş, orada onunla "*Kavâid-i Osmaniye*" eserini yazma fırsatı bulmuş ve Şirket-i Hayriyye kuruluş nizamnâmesini hazırlamıştı.⁷⁵⁷

İstanbul'a döndükten sonra 1851 tarihinde Encümen-i Dâniş üyeliğine seçilen Ahmed Cevdet Paşa, hareket-i altmışlı payesini de alarak 1853 yılında mazbata ile

⁷⁵⁵ Osman Keskiöğlu, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1966), 221-222.

⁷⁵⁶ Yusuf Halaçoğlu - Mehmet Âkif Aydın, "Cevdet Paşa" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/443-450; Ali Ölmezoglu, "Cevdet Paşa" (İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1940), 3/114; Abdullah Uçman, "*Ahmed Cevdet Paşa*", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999), 1/114-115; Keskiöğlu, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 221-234.

⁷⁵⁷ Halaçoğlu - Aydın, "Cevdet Paşa", 7/444; Cevdet Akkaya, *Ahmed Cevdet Paşa'nın din ve cemiyet görüşü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Yüksek Lisans Tezi, 1992), 17.

1774-1826 devresi Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirilmişti.⁷⁵⁸ Bir süre sonra Mûsıla-i Süleymaniye payesi almış, 1855'te ise vakanüvis olarak göreve başlamış, bu görevini 1865 yılına kadar sürdürmüştü.⁷⁵⁹ Bu görevin yanında 1856 yılında Galata kadılığına da atanan Ahmed Cevdet Paşa, aynı sene içerisinde, sırasıyla Mekke, 1861 yılında da İstanbul kadılığı payelerini almış, 18 Mayıs 1861 yılında Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile birlikte Rumeli teftişine çıkmış, kısa bir süre sonra ise İşkodra'da çıkan isyanı bastırmak için görevlendirilmiş ve bu görevi başarıyla yerine getirmişti.⁷⁶⁰ 1863 tarihinde Anadolu Kazaskerliği payesini alan Ahmed Cevdet Paşa, 1864 tarihinde ise Kozan'a gönderilmişti.

1866 yılında kazaskerlik payesi vezarete çevrilmiş, bu olaydan sonra Halep valiliğine nakledilmiş, 1868 tarihinde ise Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına getirilmiş, daha sonra ise Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti başkanlığına tayin edilmişti. Bir müddet sonra bu görevinden alınarak Bursa valiliğine tayin edilen Ahmed Cevdet Paşa, 1870 tarihinde bu görevinden de alınmış, 1871 yılında tekrar Mecelle-i Meclis-i Adliye Cemiyeti başkanlığı yanında Şûrayı Devlet Tanzimat başkanlığına nakledildi. Daha sonra kısa bir süreliğine Maraş valiliğine tayin edildiyse de 1872'de yeniden eski göreve getirilmiş, kısa bir süre sonra Şûrayı Devlet üyesi, 1873 tarihinde de Evkaf nazırı olmuştu. Aynı yıl içinde Maarif Nazırı olan Ahmed Cevdet Paşa, eğitim konusunda önemli ıslahatlara imza atmıştı.⁷⁶¹

1874 senesinde Şûrayı Devlet başkan vekilliğine tayin edilmiş, bundan sonra sırasıyla 1874 yılında Yanya valiliğine, 1875 yılında da önce Maarif nazırlığına, kısa bir süre sonra ise Adliye nazırlığına tayin edilmişti. 1876'da Rumeli teftişine çıkmış, döndüğünde görevinden azledilmiş ve Suriye valiliğine tayin edilmişti. Bu görevine daha başlayamadan üçüncü defa Maarif nazırlığına tayin edilen Ahmed Cevdet Paşa, 16. kitabı da bastırarak Mecelle'yi tamamlamış.⁷⁶²

⁷⁵⁸ Halaçoğlu - Aydın, "Cevdet Paşa", 7/444.

⁷⁵⁹ Halaçoğlu - Aydın, "Cevdet Paşa", 7/444; Uçman, "Ahmed Cevdet Paşa", 1/114-115; Keskiöğlu, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 221-234.

⁷⁶⁰ Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", 3/115.

⁷⁶¹ Halaçoğlu - Aydın, "Cevdet Paşa", 7/444; Keskiöğlu, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 221-234; Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", 3/115.

⁷⁶² Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982), 409.

İbrahim Şaban'ın “19. yüzyıl Osmanlı alimlerinin belâgate dair eserleri” adlı eserinde vefat tarihi (1311-1893) olarak geçse de bu bilgi net değildir. 1890 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Meclis-i Âli'ye nakledilen Ahmed Cevdet Paşa, (1311/1893)⁷⁶³ tarihinde Bebek'teki yalısında vefat etmiş, Fatih Sultan Mehmed Türbesi haziresine defnedilmişti.⁷⁶⁴

Ahmed Cevdet Paşa hadis, tefsir, fıkıh, belâgat ve tarih gibi pek çok alanda eserleri bulunmaktadır. Konumuzu ilgilendiren eserlerini şöyle sıralayabiliriz.

a) Nahiv ve sarfla ilgili yazdığı eserleri:

1. *Tâlikât ale'l-Emsile*: Emsile üzerine yazdığı tâliktir.

2. *Tâlikât ale'l-Bîna*: Arap grameri konularından bîna üzerine yazdığı tâliktir.

3. *Tâlikât ale'ş-Şâfiye*.

b) Belâgat ilgili yazdığı eserleri:

1. *Tâlikât'ale'l-Muṭavvel*: Müellifimiz bu eserinde et-Teftâzânî'nin “*Meânî'l-Muhtasar*” şerhini ele almıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ ARAP GRAMERİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRMELER

3.1. Osmanlı'da Öğretim Müesseseleri

İslam dünyasında medreselerin kuruluş ve gelişmesi Osmanlılardan önceye dayanır. Büyük Selçuklu Devleti bu alandaki hizmetleriyle tanınmış ve medreselerin ilk defa devlet eliyle kurulmasına öncülük etmiştir. Vezir Nizamülmülk (ö. 485/1092) Bağdat şehrinde Nizamiye medreseleri adı altında bir tesis kurup devrin ileri gelen ilim adamlarını, fakihlerini ve fikir adamlarını burada istihdam ettirmiştir. Burada maaş karşılığında müderrislere olanak sağlayarak talebeler yetişmesinde katkısı olmuştur. Medreseyi zengin kütüphanelerle donatarak hem dini ilimlerin hem

⁷⁶³ Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, 121.

⁷⁶⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1969), 1/239; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellif*, 3/184; Halaçoğlu - Aydın, “Cevdet Paşa”, 7/445; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 409; Mehmet Yavuz, *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri (XVİXX. Asırlar)* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2008), 386; Akkaya, *Ahmed Cevdet Paşa'nın din ve cemiyet görüşü*, 19.

de müsbet ilimlerden olan riyaziye ve astronomi gibi ilim dallarının gelişmesinde faydası olmuştur. Bu anlamda yeryüzündeki ilk üniversiteyi de inşa ettirmiştir.⁷⁶⁵ Daha sonra İsfehn, Nişabur, Basra ve Rey gibi önemli merkezlerde Nizamiye benzeri medreseler kurularak bu şehirler birer ilim merkezi haline gelmiştir. Bunu daha sonra diğer İşlam devletleri takip etmiştir.⁷⁶⁶

Bundan sonra bu tesis İşlam dünyasında bir gelenek halini alarak işleyiş bakımından en ufak bir yerleşim yeri bile Nizamiyeleri rnek almış ve çok sayıda eğitim müessesini oluşmuştur. Bu gelenek Anadolu Selçukluları ve Anadolu'daki diğer beylikler devrinde de devam etmiştir. İşte bu beyliklerden biri de Osmanlı Devleti idi. Osmanlılara intikal eden bu ilmi ve ictimai gelenek daha da geliştirilmiş ileriki devirlere kesintiye uğratılmadan devam etmesi sağlanmıştır. Anadolu Selçuklu Medreselerinin bir devamı olan ilk dönem Osmanlı medreseleri diğer İşlam memleketlerindeki medreselerden de etkilenmiştir.⁷⁶⁷ Yapı ve teşkilatlanma bakımından önceki medreseleri örnek alan ilk dönem Osmanlı medreseleri Fatih devriyle birlikte birtakım değişiklikler geçirmiştir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'da ilk defa Sahn medreseleri kurarak Osmanlı hudutları içerisinde ne kadar medrese varsa hepsini bu yeni kurmuş olduğu teşkilata tabi tutmuş ve medreseleri yukarıdan aşağıya doğru bir derecelendirmeye dahil etmiş.⁷⁶⁸ Bu iş için bizzat veziriazamını ve dönemin önemli alimlerinden olan Ali Kuşcu ve Molla Hüsrev'i görevlendirmiştir. Hazırlatmış olduğu Kanunname ile ilmiye mensubuna bağlı devlet memurları arasındaki mertebe ve istihdam olayına da açıklık getirmiş oldu. Fatih'in Kanunnamesine göre medreseler aşağıdan yukarıya doğru Haşiye-i Tecrid Medreseleri, Miftah Medreseleri, Kırklı Medreseler, Hariç Medreseler, Dahil Medreseler, Sahn Medreseler ve Altmışlı Medreseler diye bir sraya tabi tutulmuştur.⁷⁶⁹

3.1.1. Sahn-ı Seman Medreseleri

Fatih Sultan Mehmet dini, edebi, felsefi, tasavvufi ve müsbet ilimlerin hemen hepsinde kendini yetiştirmiş fevkalade bilgi sahibi bir kişiliğe sahipti. Pek çok ilmi

⁷⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 174-176.

⁷⁶⁶ Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 1/5-8.

⁷⁶⁷ Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 1/15.

⁷⁶⁸ Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 1/47.

⁷⁶⁹ Taşköprülüzâde, *eş-şak'ik*, 160.

ve ictimai müesseseler inşa ettirmiştir. Bunlardan biri de konumuzu ilgilendiren Sahn Medreseleri denilen Fatih Külliyesi'dir. Fatih'in, Osmanlı İmparatorluğunun önemli şehirlerinden biri olan İstanbul'u fikir, sanat ve ilim merkezi haline getirme düşüncesi vardı. Bu sebeple yapımına (867/1463) yılında başladığı, sekiz Fakülte ile alemin hizmetine sunduğu şehircilik ve mimarı bakımından bir şaheser olan Fatih Külliyesini inşa ettirdi. Böylelikle bu şehir İslam aleminin en önde gelen ilim merkezi halini aldı.⁷⁷⁰

Bu külliye yüksek tahsil yapmak isteyen öğrenciler, önce ilkokulla benzerlik teşkil eden içinde alfabe, Kuran-ı Kerim ve matematik gibi dersleri barındıran Hariciye Medreselerine daha sonra bugünün ortaokulu diyebileceğimiz ve içerisinde sarf, nahiv, adab, münazara, hendese, hesap ve mantık gibi dersler yer alan Dahil Medreselere giderlerdi. Bu iki öğrenim devresini başarı ile tamamlayan öğrenciler bugünün lisesi diyebileceğimiz ve âlet ilimlerinin daha geniş bir şekilde öğretildiği Tetimme Medreselerine geçiş yaparlardı. Burada başarı gösteren öğrenciler nihayetinde bugünün üniversiteleri diyebileceğimiz içerisinde hadis, tefsir, fıkıh ve kelam gibi derslerle birlikte müsbet ilimlerden olan hesap, hey'et felsefe ve özellikle tıp ilimlerinin bulunduğu ve bunların ciddiyetle verildiği Semaniye Medreselerine gitme hakkı kazanırlardı.⁷⁷¹

Sahn-ı Semân Medreselerine atamalar bizzat Fatih tarafından yapıldı. Bu da medresenin ilmi seviyesinin ve eğitim ciddiyetinin ne kadar üst derecede olduğunu gösterir. Fatih, külliyenin her noktasıyla ayrı ayrı ilgileniyordu, bu iş için astronomi alîmi Ali Kuşçu'dan ve sadrazamından bizzat yardım alıyordu.⁷⁷² Sekiz medresenin her birinde ders işlenmek üzere on dokuz oda yapılmıştı.⁷⁷³ Burada danışment denilen öğrenciler ders görürdü. Buraya atanan kimi müderrisler günlük beş yüz akçeye kadar maaş alırlardı ve yardımcıları denilen muidler bulunmaktaydı. Müderrisler öğrencilere dersi verir muidler de bu dersi tekrar ettirirdi.⁷⁷⁴

⁷⁷⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 5.

⁷⁷¹ Mehmet İpşirli, "Fatih Medreseleri", *Tarih ve Medeniyet* 3 (Mayıs 1994), 27; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 4/7.

⁷⁷² Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 1/131.

⁷⁷³ İpşirli, "Fatih Medreseleri", 27; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 176.

⁷⁷⁴ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yayınları, 2017), 172.

Fatih'in, ilim adamlarını himayesine alması, serbest düşünceye saygı gösterip hürmet etmesi ve münazaralarda sadece ilmi seviyeye bakması sonucunda İstanbul, Anadolu'da diğer İslam beldeleri tarafından da tanınmış ve burası ilim adamlarıyla dolup taşmıştır. Bu sayede az önce yukarıda bahsetmiş olduğumuz Sahn medreseleri ilmi ve ictimai açıdan dönemin ilim merkezleri haline gelmiş ve adeta orta çağda bir rönesans olarak görülmüştür. Bunun faydası olarak da burada çok değerli eserler kaleme alınmış ve ortaya konulmuştur. Ali Kuşçu'nun kozmografyaya dair kaleme almış olduğu *Muhammediyye* ve *er-Risalet'il Fethiye*'si, Hasan b. Hüseyin Karahisari'nin (937/1531) Farsça ve Türkçe lügat kitabı olan *Şamil el-Lüga*'sı ve Molla Gürânî'nin aruz vezniyle ilgili yazmış olduğu altı yüz beyitlik *Fatihnâme*'si bu çalışmalardan birkaçıdır.⁷⁷⁵

3.1.2. İhtisas Medreseleri

Osmanlı Devleti'nde İhtisas medreseleri de büyük önem arz ediyordu. Bu medreseler de kendi içinde Dâr'ül Kurralar, Dâr'ül Hadisler ve Dâr'ül Şifalar olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Nitekim bu medreselerde farklı derecelerde olmak üzere tıp, edebiyat, matematik ve tabiat ilimleri gibi ilimler okutuluyordu.

Dâr'ül Kurralar, özellikle cami görevlilerinin yetiştirilip Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir kısmı veya tamamının ezberletildiği ve camilerin çevresinde inşa edilen yapılardır. Osmanlı Devleti'nde ilk Dâr'ül Kurra Yıldırım Beyazıt zamanında İmam el-Cezeri (ö. 833/1429) için açılan Ulu Cami Dâr'ül Kurra'sıdır. Daha sonraları bu yapılarak çoğalarak müstakil birçok bina inşa edilmiştir. Dâr'ül hadisler, ilk olarak II. Murat döneminde Çandarlı Kara Halil tarafından (780/1370) tarihinde İznik'te açılıp, ilk müderrisi Fahrettin Acemi (ö. 865/1460) olan ve Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olup hadislerin öğretilip ezberletildiği medreselerdi. Bu medreselerde halk eğitilip birlik ve beraberliği sağlanılıyordu. Dâr'ül Şifalar, Anadolu Selçuklu Devleti örnek alınarak ilki Yıldırım Beyazıt zamanında Bursa'da kurulmuştur. Burada tıbbıa dair eserler okutulup çeşitli hastalıklara ilaçlar bulunuluyordu.⁷⁷⁶

⁷⁷⁵ Benli, *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgat*, 117-118.

⁷⁷⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1/140-171.

3.2. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin başlıcaları şunlardır: Arapça (nahiv, sarf ve belâgat), tefsir, hadis, fıkıh (islam hukuku), akaid, kelam ve mantık ilmi.

3.2.1. Arapça ve Yardımcı ilimler

Bu ilimler temel ilimler olup diğer ilimleri öğrenebilmek için şarttı. Bu sebeple bir öğrenci ilk olarak bu ilimlerden başlayarak diğer ilimlere kendini hazırlardı.

a) Nahiv: Arapçanın cümle yapısını ve kuruluşu gibi konuların anlatıldığı Arapçaya yardımcı ilimlerden idi. Burada *Avâmil*, *İzhar* ve *Kâfiye* gibi kitaplardan ders verilirdi.

b) Sarf: Fiil çekimlerinin ve kelime türemeleri gibi konuların anlatıldığı ilimdir. Burada *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî* ve *Merah* gibi kitaplardan ders verilirdi.

c) Belâgat: Güzel ve etkili söz söyleme sanatı olan belâgat ilmi meânî, bedî ve beyân olmak üzere üç başlığa ayrılır. Bu alanda yazılıp medreselerde okutulan kitapların başında es-Sekkâki'nin *Miftahu'l Ulum* isimli eseri ve el-Kazvînî'nin bu esere şerh olarak yazmış olduğu *Telhisu'l-Miftah* isimli eseri bu kitapların başında gelir.

3.2.2. Tefsir ve Tefsir Usulü

a) Tefsir: Kur'an-ı Kerim'in açıklanamayan ve izah edilemeyen meselelerinin açıklığa kavuşturulduğu ilim dalıdır. *Kadı Beydâvî*, *Keşşâf* ve *Celâleyn Tefsiri* isimli tefsirler Kur'an-ı Kerim'in bir kısmının veya tamamının açıklandığı önemli çalışmalardandır.⁷⁷⁷

b) Tefsir Usulü: Kur'an-ı Kerim'in doğru bir şekilde tefsir edilebilmesi için uyulması gereken kuralları açıklayan ve inceleyen derstir. *Burhan-ı Zerkeşî* ve *el-İtkân* bu alanda yapılmış önemli çalışmalardır.⁷⁷⁸

⁷⁷⁷ Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/1470; Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 1/186; Mehmed Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları* (İstanbul: Endülüs Kitabevi, 1991), 170.

⁷⁷⁸ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (01 Ocak 2008), 35.

c) Kıraat ve Tecvid: Kur'an-ı Kerim'in okunmasındaki farklı yorumlar sebebiyle ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında kıraat başlarda yedi iken daha sonraları on olmuştur. Kıraat konusunda yazılmış önemli eserler arasında *Cezeriyye*, *Şâtıbiyye*, *Karabaş Tecvidi* ve *Dürr-i Yetim*'i sayabiliriz.⁷⁷⁹

3.2.3. Hadis ve Hadis Usulü

a) Hadis: Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinden ibarettir. Medreselerde okutulan en önemli hadis kitapları arasında *Buhârî*, *Mesâbîh*, *Meşârik* ve *Kitabu's-Şifa* isimli eserleri saymak mümkündür.⁷⁸⁰

b) Hadis Usulü: Hadis ilmine dair kaide ve kuralları ortaya koyan ilim dalıdır. Bu ilimle alakalı yazılmış ve medreselerde okutulan en önemli eserler arasında İbnu'l-Salah Şehrîzûrî'nin (ö. 642/1245) *Ulûmu Hadis*, İbnu'l-Hâcer Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Nuhbetü'l-Fiker*, İbnu'l-Esîr'in (ö. 605/1209) *Câmiu'l-Usûl*'ünü sayabiliriz.⁷⁸¹

3.2.4. Fıkıh ve Fıkıh Usulü

Bu başlık altında fıkıh, fıkıh usulü ve ilmi feraiz adında dersler okutuluyordu.

a) Fıkıh: Medreselerin hemen hemen hepsinde bu ders mevcuttu. Helâl ve haram hükümlerini kapsadığı ve geniş bir konu yelpazesi olduğu için fıkıh dersi, en şerefli ve en üstün ilim dalı olarak görülüyordu. Bu alanda medreselerde ders olarak okutulan eserler arasında Burhaneddin el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) Hanefî fikhî üzerine kaleme almış olduğu *Hidâye* isimli eserini sayabiliriz. Ekmeleddin el-Babertî'nin (ö. 786/1384) *el-Înâye* isimli eseri de medreselerde *Ekmel* adıyla okutuluyordu. Burhânü's-Şerîa Mahmud'un (ö. 616/1219) *Vikâye* adındaki eseri medreselerde *Sadrüşşerîa Şerhi* olarak okutuluyordu. Hanefî fikhî kitaplarından biri olan *Tenvîru'l-Ebsar* kitabı Alâüddin-i Haskefî (ö. 1088/1677) tarafından *Dürrü'l-Muhtar* ismiyle şerh edilip *İbn Abidin* adıyla medreselerde uzun bir süre ders olarak okutulmuştur. Son olarak İmam el-Kudûrî'nin (ö. 1036/1626) *Muhtasarü'l-Kudûrî*

⁷⁷⁹ Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", 36.

⁷⁸⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 1/1968; Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 1/1686; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), 47.

⁷⁸¹ Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", 36.

ismiyle bilinen eseri ilk dönem medreselerinde yine ders kitabı olarak okutulmuştur.⁷⁸²

b) Fıkıh Usulü: Fıkıhın kaide ve kuralları ile ilgilenen bunları açıklığa kavuşturan ilimdir. Bu alanda kaleme alınmış olup medreselerde okutulan kitaplara baktığımızda *Tenkîh ve Tavzih* ismiyle şöhet bulan İshak el-Buharî'nin *Tenkîhu'l-Usûl ve Tavzîhu't-Tenkîh* isimli eseridir. Bunu Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-Envâr*'ı, Molla Hüsrev'in *Menar*'ı, Şerafeddin Ahmed'in (ö. 770/1369) *Telvîh*'i ve Ömer el-Habbâzî'nin (ö. 691/1292) *el-Mugni* isimli eseri takip etmiştir.⁷⁸³

c) Feraiz ilmi: Miras hukuku ile ilgilenen ilimdir. Bu alanla ilgili yazılan eserler Sirâcüddin Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/2000) yazdığı *Şerh-i Feraiz* ismiyle meşhur olduğu *Ferâizü's-Secâvendî* isimli eseridir.⁷⁸⁴

3.2.5. Kelam ve Akâid

Osmanlı Devleti'nde kelam ilmi de önemli bir yer teşkil ediyordu. Özellikle Gazali ve İbnu'l-Rüşd arasında geçen kelam tartışmaları Osmanlının yükseliş döneminde Hocazâde, Ali Tûsî ve Muslihuiddin Mustafa gibi alimler arasında da tartışmalar meydana gelmiştir. Bu nedenle *Hâşiye-i Tecrîd* isimli kitap medreselerin vazgeçilmezi haline gelmişti. Bu alanda yazılmış kitaplar arasında *Tecrîdü'l-Kelâm*, *Şerh-i Mevâkıf*, *Akâid-i Nesefî*, *Hayâlî* ve *Tevâlî'u'l-Envâl* isimli eserleri de sayabiliriz.⁷⁸⁵

3.2.6. Mantık

Bu alanda yazılmış olup medreselerde okutulan eserler arasında el-Ebherî'nin (ö. 664/1266) *İsagoci* isimli eseri, Molla Fenarî'nin bu eser üzerine yazdığı *Fenârî* isimli şerhi, Kadı Siraceddin'nin (ö. 681/1283) *Şerhu Metali* adlı eseri ve el-

⁷⁸² Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/2020; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 1/29; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/407; Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/2031; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 1/22; Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/1632; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 50.

⁷⁸³ Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", 38.

⁷⁸⁴ Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/1247; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/407.

⁷⁸⁵ Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/1145; Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 2/1895; Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, 1/346; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, 2/587; Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 2/17; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 54.

Kazvî'nin *Şerhu's-Şemsiyye* isimli eserleri sayabiliriz.⁷⁸⁶ Bu kitapların yanı sıra astronomi, fizik, hendese ve tıp alanları ile ilgili değişik kitaplarda okutuluyordu.

3.3. Osmanlı Dönemi'nde Nesir

Osmanlı Dönemi'nde nesir Edebi nesir ve düz nesir olmak üzere iki kısma ayrılır. Bize ilgilendiren kısım ise edebi nesirdir. Biz çalışmamızda edebi nesire değineceğiz.

3.3.1. Edebi Nesir

Sözlükte “*dağıtmak, saçmak ve sözü çoğaltmak*” manalarına gelen nesir kelimesi “*nazım dışında düzenlenmiş söz*” manasında da isimdir. Karşıtı ise nazımdır. Nazımda kelimeler belirli kural ve ölçülere göre bir tesbihin taneleri gibi ipe dizilmiş şeklinde dururken nesir de ise bu durum tam tersidir. Kelimeler dağınık bir halde duran tesbih taneleri gibidir. Bu nedenle günlük hayatta kullanılan söz ve yazılarda kullanılan dil edebi bir değeri ifade etse de nesir türü olarak görülmez. Çünkü bu yazılarda duygulanma daha ön plandadır. Ancak nesir de akıl daha ön planda olup diğer duygular daha düşüktür. Şiirlerde gerçeklerden ziyade duygusallık, hayal, abartı ve tasvirler daha ön plandayken, nesirde nesne ve olaylar gerçek yönleriyle ele alınır.⁷⁸⁷

Türk edebiyatında nesir üç dönemde ele alınmaktadır. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten önceki dönem olan Orhon yazıtlarının yazılmış olduğu dönemdir. Bu dönemdeki nesir özentisiz, açık ve anlaşır bir dille yazılmış olan eserlerden ibaretti. Yer yer romantik ve lirik cümlelerin kullanıldığı metinlerde mevcuttu. Daha sonra Budizm ve Maniheizm ile buluşan Türkler onlardan kalma kutsal metinlerin tercümesinde nesri kullandılar. Türkler'in Anadolu'ya gelişinden sonra Türk nesri o zamana kadar ki en zengin nesir örneklerini vermiş oldu. Ancak fetihten sonra yeni bir yazı dili olduğu için nesir alanında gerileme yaşandı ve neredeyse hiç eser yazılmadı. XV. yüzyıldan itibaren baktığımızda ise Tanzimat'a kadar nesir türü üç kategoride incelenmiştir. Halk diline dayanan, deyim, atasözlerin ve klişeleşmiş kelimelerin yer aldığı ve tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, akaid ve ilmihal tarzı kitapların yazılmış olduğu sade nesir; Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin fazlaca

⁷⁸⁶ Ali İhsan Karataş, “XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (01 Ocak 2001), 209-230.

⁷⁸⁷ Sâdık İbrâhim Urcûn, *en-Nesrû 'l-fennî* (Kahire, 1937), 557-560.

kullanıldığı ve ayrıca bu dillerin kurallarının uygulandığı süslü cümlelerin yer aldığı süslü nesir; içerisinde Arapça ve Farsça kelime ve terkipler ve süslü cümleler olsa bile süslü nesire oranla anlaşılması daha kolay cümlelerin olduğu, hüner gösterme özentiyle söz sanatlarına ve secili ibarelere yer verildiği orta nesir bu üç nesir türüdür. Tanzimattan sonra ise Batı ile temas sonucunda nesir sanatı birtakım değişikliklere uğramıştır. Bu dönemde Türk edebiyatına roman, hikaye ve tiyatro gibi yeni türler girmiş ve bu da nesirde bazı farklılıkların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Halkın anlayabileceği bir dille eserler yazılmaya başlanmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde ise ortaya çıkan Türkçülük akımının nesir sanatında büyük rolü olmuştur. Aynı şekilde Cumhuriyet'ten sonra yeni Türk nesrinde ilmi ve fıkri metinlerin çıkmasında da nesrin gelişmesi sağlanmıştır.⁷⁸⁸

3.3.1.1. Osmanlı Dönemi'nde Edebi Nesir Alanında Yapılan Çalışmalar

3.3.1.1.1. Risaleler

Sözlük anlamı “göndermek” olan risâle “irsâl” kelimesinden gelmektedir. Coğulu “resâil” olarak geçmektedir. Risâle aynı zamanda sözlü veya yazılı bir şekilde bir mesajı iletmek manasını taşır. Bir elçinin getirmiş olduğu yazılı mesaja ve ayrıca küçük kitaba da risâle denilmiştir.⁷⁸⁹ Risâlenin manası zamanla kitap, mektup, araştırma inceleme ve hitap gibi kelimelere çevrilmiştir.

Türk edebiyatında risâle “*bir konuya, bir ilme ve fenne dair muhtasar eser*” diye tanımlanmış. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* isimli eserinde risâleyi “*bir meseleyi özetle ele alıp inceleyen ve o konudaki neticeyi ortaya koyan kısa metin*” şeklinde tarif eder.⁷⁹⁰ Bu kelime aynı zamanda yukarda da bahsetmiş olduğumuz gibi bazen gazete ve dergi manasında da kullanılıyordu. Nitekim XX. yüzyıl başlarında yayımlanan aylık dergilerde bu isimde pek çok dergi yer almış. Osmanlı Devleti'nde küçük hacimli eserlerde birer risâle olarak adlandırılıp kütüphanelerdeki yerlerini almıştır ve bu uygulama günümüze dek gelmiştir.⁷⁹¹ Yazma eser kütüphanelerinde en zengin bölümlerin başında risâlelerden oluşan bölüm gelmekteydi. Fakat tanınmış

⁷⁸⁸ Mustafa İsmet Uzun, “Nesir” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 33/9-11.

⁷⁸⁹ Ebü't-Tâhir el-Fîrûzâbâdî, *el-Okûanusü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: T.Y.E.K., 2013), 3/224.

⁷⁹⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/840.

⁷⁹¹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/432-439.

risâleler dışında diğer birçok risâlenin de bütünüyle literatüre girmediği bir gerçektir. Risâle zamanla gelişme göstererek kitap telif türü haline dönüşmüştür. Başta fıkıh, hadis, tefsir gibi ilimler olmak üzere edebiyat, belâgat, musiki, astronomi ve fen bilimleri gibi farklı alanlardaki konuların ele alındığı çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde risâleler Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dillerde kitapların ortaya çıkması onun sayı, konu ve muhteva bakımından zengin içeriğe sahip olduğunu gösterir. Ali Kuşçu'nun Farsça olarak yazmış olduğu *Risâle fi'l-ḥisâb* ve Arapça olarak hazırladığı ve Fatih Sultan Mehmet'e sunduğu *er-Risâletü'l-Muḥammediyye* isimli eseri buna örnektir.⁷⁹²

Bizim konumuzla ilgili yazılmış bazı risâleler şunlardır:

Şemseddîn en-Niksârî'nin nahiv ilmiyle alakalı yazılmış olan *el-Kafiye* isimli eserin ilgili bölümüne yazmış olduğu *Risâle fî mes'eleṭi'l-kühḷ* isimli eseri.

Mehmed Şah Fenârî'nin Arap dili ve belâgatının alt başlıklarından olan beyân ilmi için yazdığı *Risâle fî İlmi'l-Beyân* isimli eseri.

Şemseddin Ahmed Dinkoz'un sarf ilmi ile alakalı olarak yazmış olduğu *Risâletu Binâi'l-Ef'al* isimli eseri.

Hızır b. İlyas'ın nahiv ilmi hakkında yazmış olduğu ve aynı zamanda Fatih Sultan Mehmet'e sunduğu *Risâle fî'n-Nahv* isimli eseri.

Muhyiddin el-Kâfiyeci'nin nahiv ilmi ile alakalı yazmış olduğu ve Taşköprüzâde'nin övgü ile bahsettiği *Risâle fî'l-istisnâ* adlı eseri.

Ali Kuşçu'nun *Risâle fî vaz'i'l-müfredât*, *Risâle ma ene ḳultü* ve *Risâle fî'l-ḥamd* isimli eserleri.

Molla Hüsrev'in medreselerde okutulan vaz' ilmi hakkında yazmış olduğu *Risâle fî'l-Vad'* isimli eseri.

Nahiv ilmine dair yazılmış olan *el-Misbâh* isimli esere Hacı Baba b. İbrahîm b. et-Tosyevi tarafından bu esere şerh olarak yazılan *er-Risâletu's-Sultâniye fî Kitâbi'n-Nûrâniyye* isimli eser.

⁷⁹² Mustafa İsmet Uzun, "Risâle" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/116.

Hasan Çelebi el-Fenârî'nin Arapçada mastarların yapısını anlatan *Risâle fî beyânî'l-hâşıl bi'l-maşdar* isimle eser ile *Risâle fî'l-Edeb* isimli eseri.

Molla Lütî'nin *Risâle fîl-Ulûmî's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye* ve *Risâle-i Mevlânâ* isimli eserleri.

Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî'nin *er-Risâle fî usûlî'l-istilâhâtî'l-beyâniyye* ve *et-Ta'lik 'ala'r-Risâle fî'l-istiâre* li- 'Ali Kuşçu isimli eserleri.

el-Miftâh şerhine yönelik sorulan sorulara bir cevap mahiyetinde Aydınî Karabâlî'nin yazmış olduğu *Risâle* isimli eseri.

Kemâl Paşazâde'nin *Risâle fî medâri'l-Belâga min ciheteyn*, *Risâle fî telvini'l-hitâb* ve *şu'abihi'l-letî minhâ*, *Risâle fî tahkîki'l-müşâkele*, *Risâle fî tahkîki't-tevessu*, *Risâle fî'l-istiâre*, *Risâle fî taksimi'l-mecâz* ve *tahkîki aksâmihi*, *Risâle fî (tahkîki) ma'na'n-nazm* ve *s-siyaga*, *Risâle fî üslûbî'l-hakîm* ve *temyizuhu an sâiri'l-esâlîb*, *Risâle fî tahkîki enne'l-lafz kad yûdau li ma'nen mukayyed*, *Risâle fî îcâz el-Kur'an*, *Risâle fî't-tazmîn* ve *Risâle Hitâbu'l-vâhid hitâbe'l-isneyn* isimli eserleri.

İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin *Risâle fî'l-İstiâre*, *er-Risâletu'l-Fârisiyye el-İsâmiyye*, *Risâle der Hakikat* ve *Mecâz*, *Risâle 'alâ mâ ene kultu* ve *Şerhu'r-Risâleti'l-Vad'iyye li'l-Îcî* isimli eserleri.

Fenârizâde Muhyiddîn Çelebi'nin Arap dili ile ilgili yazmış olduğu ve on iki sayfadan oluşan *Risâletu'l-Letâif* isimli eseri.

Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin Arap gramerinde önemli bir yeri olan istisna konusu hakkında yazmış olduğu *Risâletü'l-istikşâ fî mebâhişi'l-istišnâ*, belâgat ilmine küçük bir giriş niteliğinde olan *Risâle alâ Mukaddime İlmeyi'l-Belâga* ve *Risâle fî Bahsi'l-İltifat* isimli eserleri.

Derviş Mehmet Efendi'nin belâgatın konularından olan istiâre ilmi ile ilgili *Risâle fî'l-istiâre* isimli eseri.

el-Muṭavvel isimli eserde geçen “kavlihî ve lehu” kelimeleri üzerine Abdulhalim b. Lütfullah er-Rumî'nin *Risâle fî halli'l-işkâl fî'l-Muṭavvel inde kavlihî ve lehu* isimli eseri.

Vanî Mehmed Efendi'nin Türkçe olarak yazmış olduğu ve kelimelerinin süslü ve ağır olduğu *Risâle fit-tağlib* isimli eseri.

Antakyalı Mustafa Remzi'nin belâgatın konularından olan bedî sanatını işlediği *Risâle fî 'ilmi'l-bedî* isimli eseri.

Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede'nin *Risâle fî 'l-kinâye ve 't-ta'rîz* ve *Risâle fî tahkîki 'l-masdar* isimli eserleri.

İbrahim Vahdî Efendi'nin *Risâle fî esmâ'i ricâli 'l-Ḥamâseti 'l-Başriyye li-Şadriddîn el-Başrî* isimli eseri.

Mahmud el-Antaki'nin *el-Alâka* isimli risâlesine Câbîzâde Halil Faiz Efendi'nin *Şerhu 'l Alâka Risâlesi* isimli eseri.

Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin *Risâle fî 'l-Meânî* ve *Risâle fî İlmi'l Belâga* isimli eserleri.

Üsküdarlı Mehmed Emin'in *Risâle fî Bazı Garâibi 'l-İ'lâl ve 'l-İdgâm ve 'l-Kelimât*, *Risâle fî Bazı Ta'rifâtı 'l-Emsile ve 'n-Nahv*, *Risâle fî Câmi İhtilafâtı 's-Sarf ve 'n-Nahv*, *Risâle fî Envâi Mü'ennesi 's-Semâ'i*, *Risâle fî Şurûti 'l-İ'lâl*, *Risâle fî Kelimâtı 'l-Muğlakât*, *Şerhu Risâleti 'l-İsam fî 'l-İstiâre*, *Risâle fî Câmi ile 'l-Maksûd ve 'l-İzzî* ve *Risâle fî Envâi 's-Sıfati ve 'l-Ezhâr* isimli eserleri.

Mestçizâde Abdullah Efendi'nin mecaz ilmi kavramlarından olan “alâka” kelimesi üzerine yazdığı *Risâle fî Alâkâtı 'l-Mecâz* isimli eseri.

Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti 'l-isti'âre* isimli eseri.

Beyân ilmine dair yazılan *el-Âlâka* adlı esere Antakyalı Mahmud b. Abdullah'ın *Risâletu 'l Âlâka* isimli eseri.

Ebu Naim Ahmed el-Hadimi'nin mecazi konuları ele aldığı *Risâle fî ḥaḳḳi 'l-elfâzi 'l-mecâzî* isimli eseri.

Sobiçeli Mehmed Efendi'nin istiâre ilmi ile ilgili yazmış olduğu *Risâletu 'l-İstiâre*, *Mefhum-u Risâle-i 'Alaka* ve *Mefhum-u Risâle-i Ferîde* isimli eserleri.

Kazâbâdî Ahmed b. Mehmed'in *Şerhu Risâleti 'l-İstiâre* isimli eseri.

Zeynizâde Hüseyin Efendi'nin sarf ilmi hakkında yazdığı *Risâle fî's-Sarf* isimli eseri.

Kitâbü'l-'Arûz eserinin şerhi olan ve Dâvûd-i Karsî tarafından yazılan *Şerhu'r-Risâleti'l-Endelüsiyye fî'l-'arûz* isimli eser.

Ebu Said Muhammed Hadimi'nin *Risâle fî atfî'l-cümleti'l-inşâiyye ale'l-ihbâriyye*, *Risâletü'l-hazfiyye*, *Risâletü'z-zarfiyye*, *Risâle fî'l-fırâk* ve *Risâle fî mukaddimâti ilmi's-sarf* isimli eserleri.

Kazâbâdî'nin *Feride* şerhi üzerine bir hâşiye olan ve Kâşif Muhammed Efendi tarafından yazılan *Hâşiye 'alâ Seh'il-Feride li-Risâleti'l-İstiâre* isimli eser.

Karatepeli Hüseyin b. Mustafa'nın *Şerhu Risâleti'l-İstiâre* ve *Tâ'likât-ı Karatepeli 'ale'l Risâleti'l-İstiâre* isimli eserleri.

İslimyeli Hasan b. Mustafa'nın *Hâşiye 'alâ şerh Kazâbâdî 'alâ Risâlet'il-İstiâre* isimli eseri.

Nâimî Halil Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Risâle-i İstiare li-Kazâbâdî* isimli eseri.

Molla Halil Siirdî'nin *Risâle fî'l-vad'* ve *Risâle fî'l-Mecâz ve'l-İstiâre* isimli eserleri.

Hacı Muhammed Rağıb Efendi'nin *Risâle nefise fî alâyiki'l-mecâz mufassalen* ve *Risâle fî tahkiki ibâreti'n-nas ve işâretühû ve delâletühû ve'ktizâühû fî'l-usûl* isimli eserleri.

Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin *Ta'likâ 'alâ Şerhi'l-'İşâm 'ale'r-Risâleti'l-vaz'iyye li'l-Îcî* ve *Risâle-i felizâlik* isimli eseri.

Aydınlı Sarı İbrahim Efendi'nin istiâre sanatını ele aldığı *İstiâre Risâlesi* isimli eseri.

Son olarak İstanbullu Seyyid Ali Vasfî Efendi'nin meânî ilminden bahseden *Risâle* isimli eseri.

Bu sayılan çalışmalar Osmanlı Dönemi Arap grameri alanında kaleme alınmış risâlelerden bazılarıdır.

3.3.1.1.2. Şerhler

Şerh, sözlük anlamı itibariyle “yarmak, açmak, ortaya çıkarmak, eti kesmek, eti kemikten ayırmak, kapalı bir şeyi açıklamak, bir şeyi genişletip yaymak, sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” manalarına gelmektedir.⁷⁹³ Bir telif çeşidi olarak şerh; “bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve verilen örneklerin çoğaltıldığı” eserlerdir.⁷⁹⁴ Şerhler genel itibariyle belirli olan bir metnin tamamını açıklamak için yazılmıştır.

Arap Dili ve Belâgatı’nda şerh, muhtasar bir çalışmanın metni üzerine yapılan yorumluma ve açıklama faaliyetidir diyebiliriz. Belâgat metinleri, Kur’an-ı Kerim’in mucizevi bir kitap oluşu, ondaki söz sanatlarının yoğun bir şekilde fazla olması ve bunları açıklayabilecek bir ilimin henüz ortaya çıkmaması sebebiyle böyle bir ilme ihtiyaç duyulmuş bu şekilde ortaya çıkmış diyebiliriz. İşte Cahilliye devrinden başlayarak günümüze kadar bu ilim sürekliliğini sürdürmüştür. O zamanda nasıl ki Kur’an’da var olan bir söz sanatının ne demek istendiğini açıkladığı gibi şimdi de aynı görevi üstlenmektedir.

Bizim konumuzla ilgili yazılmış bazı şerhler şunlardır:

İsa el-Aksarâyî’nin *Şerhu’l Lubbi’l-elbâb* isimli eseri.

Şemseddîn en-Niksârî’nin *Şerh’ul-İzâh* isimli eseri.

Ekmelüddîn el-Bâbertî’nin *Şerhu Telhîşü’l-Miftâh* isimli eseri.

Cemâleddin Aksarâyî’nin el-Kazvînî’nin meânî ve beyân konusundaki *el-İzâh* isimli eserine şerh olarak yazdığı *Şerhu’l-İzâh* isimli eseri.

Hasan Paşa’nın Ali b. Mesûd’un *Merâh* isimli meşhur eserinin şerh olarak yazmış olduğu *Şerhu Merâhi’l-Ervâh* isimli eseri.

Burhaneddîn Herevî’nin *Şerh el-İzah fi’l-meânî ve’l-beyân* isimli eseri.

⁷⁹³ Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab* (Beyrut: Dâru’l-İhyâi Turâsi’l-Arabî, 1988), 73; Mecdüddîn Muhammed b. Yakup el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît* (Beyrut: Dâru’l-İhyâi Turâsi’l-Arabî, 1991), 467.

⁷⁹⁴ Sedat Şensoy, “Şerh” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 38/555.

Mehmed Şah Fenârî'nin *Têsîsü'l-kavâ'id harfen bi-harfin fî şerhi makâşıdı Esâsi's-sarf* isimli eseri.

Tokatlı Seyyid Ali'nin ez-Zencânî'nin sarf ilmiyle alakalı olarak yazmış olduğu *el- 'İzzî* isimli eserine *Şerhu Tasrîfi'l- 'İzzî* adındaki şerhi.

Müellifi bilinmeyen *el-Maksûd* isimli meşhur sarf kitabının Şemseddin Ahmed Dinkoz'un şerh olarak yazdığı *Şerhu'l Maksûd* isimli eseri.

Abdülkâhir el-Cürcânî'nin nahiv ilmi hakkında kaleme almış olduğu *el- 'Avâmilü'l-mie* isimli eserine Hüsameddin et-Tokadi'nin şerh olarak yazdığı *Şerhi'l- 'Avâmili'l-mie* isimli eseri.

Alâaddîn Ali Musannifek'in *Şerhu'l-Misbâh fî'n-nahv, Şerhu'l Lübâbi'l-i'râb, Şerhu'l- 'Avâmilü'l-mie, Şerhu'l Kâfiye, Şerhu'l- 'Alâka* ve *ed-Dürü'l-Menkûd fî şerhi'l-maksûd* isimli eserleri.

el-Îcî'nin vaz' ilmi hakkında yazmış olduğu risâlesine Ali Kuşçu'nun şerh olarak yazdığı *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz' iyye* isimli eseri.

Kara Sinan'ın *Nûru'l-Misbâh fî Şerhi'l-Misbâh, es-Sâfiye fî Şerhi's-Şâfiye, el-Mazbût fî Şerhi'l-Maksûd* ve *Revâhü'l-Ervah fî Şerhi Merâhi'l-Ervâh* isimli eserleri.

Hacı Baba b. İbrahim b. et-Tosyevi'nin *Evfe'l-vâfiye fî Şerhi'l-kâfiye, Letâifu'l-Î'râb fî Şerh Kavâ'idu'l-Î'râb, Mie Kâmile fî Şerh-i Mie Âmile, er-Risâletu's-Sultâniye fî Kitâbi'n-Nûrâniyye* ve *Hulâsatu'l Î'râb 'ale'l Misbâh* isimli eserleri.

İbn Mâlik'in nahiv ilmi hakkında manzum olarak yazmış olduğu *el-Elfiyye* isimli eserine Abdurrahmân Aynî'nin yazmış olduğu *Şerhu'l-Elfiyye* ve *Şerhu'l-Maksûd* isimli eserleri.

Muhammed Muhyiddin Vefâî'nin *Tehzîbu'l-Kâfiye* isimli eserine yine kendisinin şerh olarak yazmış olduğu *Şerhu Tehzîbi'l-Kâfiye* isimli eseri.

Kemâl Paşazâde'nin *Şerhu Tağyîri'l-Miftâh, Şerhu Miftâhu'l-Ulûm* ve *Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid* isimli eserleri.

İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin *Şerhu'l-Kâfiye fî'n-Nahv, Şerhu'l- 'İsâm 'ale'l-Ferîde* ve *Şerhu'r-Risâleti'l-Vad' iyye li'l-Îcî* isimli eserleri.

Hız. Peygamber için yazılan *Kasîdetü'l-Bürde* isimli esere Şeyhzâde Muhyiddin el-Kocevi'nin *Şerhu Kasîdetü'l-bürde* ismiyle yazdığı şerh.

Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin *Şerhu'l- 'Avâmili'l-mie*, *Şerhu'l-Fevâ'idi'l-Gıyâssiyye fî 'ilmeyi'l-meânî ve'l-beyân* ve *Şerhu'l-Kısmi's-Sâlis Mine'l-Miftâh*, isimli eserleri.

Aydınlı Nureddîn Hamza'nın *el-Mesâlik fî'l-me'ânî ve'l-beyân* isimli eserine yine kendisinin şerh olarak yazmış olduğu *el-Hevâdî fî şerhi'l-Mesâlik* isimli eseri.

Zeyrekzâde'nin Taşköprüzâde'ye ait *Mesâliki'l-Halâş* isimli risâlesi üzerine yazdığı *Şerhu Mesâliki'l-Halâş fî Mehâliki'l-Havâş* isimli şerhi.

Vahyizade Mehmed b. Ahmed el-İznîkî'nin *Mevâhibu'l-edîb*, *Mefâtîhu muğlekâti'l-miftâh* ve *el-İşâretu'l-câ'ize li halli muğlakâti'r-râmize* isimli eserleri.

Ganîzâde Mehmed Nadîrî Efendi'nin *Şerhu Şevâhidi'l-Miftâh* isimli eseri.

Azmîzâde Haleti Mustafa'nın nahiv ilmi ile ilgili yazmış olduğu *Muğni'l-lebîb* isimli şerhi.

İsmail b. Sinan es-Sivasi'nin İbnu'l-Hâcib'in Arap nahvine dair muhtasarı olan *el-Kâfiye* isimli eserine şerh olarak yazmış olduğu *Tahrîr-i Kâfiye* isimli eseri.

Hızır b. Muhammed el-Amâsî'nin *Unbûbu'l-belağa fî yenbûi'l-fesâha* isimli şerhine yine kendisinin yazdığı *el- İfâza fî şerh Unbûbu'l-belağa fî yenbûi'l-fesâha* isimli şerhi ile *el-Ma'kûd fî Şerhi'l-Maksûd* isimli şerhi bulunmaktadır.

Antakyalı Mustafa Remzî'nin nahve dair yazmış olduğu *Gunyetü'lerîb 'an şurûhi Muğni'l-lebîb* isimli eseri.

Tarsûsî Mehmed Efendi'nin *Miftâh li-Hulâsati'l-Miftâh* isimli eseri.

Mustafa Eyyûbîzâde el-Mostarî'nin *Şerhu Unmûzeci'z-Zemaşşeri fî'n-Nahv*, *Şerhu'l- 'Avâmili'l-Mie* ve *Şerhu Dîbâceti'l-Muhtaşari'l-Meânî* isimli eserleri.

İbrahim Vahdî Efendi'nin *es-Sâmî 'alâ ebyâti'l-Câmî*, *el-Mu'avvel Şerhu ebyâti'l-Mu'avvel*, *et-Tansîs fî şerhi şevâhidi't-Telhîş*, *Şerhu şevâhidi mukaddimeti't-Telhîş*, *Şerhu ebyâti Şerhi't-Telhîş*, *Mücelletü't-Tahtâvî 'alâ ebyâti mâ fî'l-Mu'avvel* ve *el-İ'tişâm fî şerhi ebyâti'l- 'İşâm* isimli eserleri.

Câbîzâde Halil Faiz Efendi'nin Mahmud el-Antaki'nin meşhur *el-Alâka* isimli risâlesine yazdığı *Şerhu'l Alâka Risâlesi* isimli şerhi.

Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin *Şerh Lataif latife* isimli eseri.

Üsküdarlı Mehmed Emin'in *Şerhu Dîbâceti'l-Muṭavvel*, *Şerhu Risâleti'l-İsam fî'l-İstiâre* ve *Emsile-i Muhtelif Şerhi* isimli eserleri.

Sobiçeli Mehmed Efendi'nin *Mefhum-u Risâle-i Ferîde*, *Keşfü'l- 'inâye fî mesâ'ili'l-Kifâye* ve *Şerhu'l-Makşûd* isimli eserleri.

Kazâbâdî Ahmed b. Mehmed'in *Şerhu Risâleti'l-İstiâre* ve *Şerhu Ferîde* isimli eserleri.

Mustafa el-Akkirmânî'nin *Şerhu'l-Kasideti'd-Diniyye*, *Şerhu'l-Emsile* ve *Şerhu'l-Binâ* isimli eserleri.

Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu İzhâri'l-esrâr*, *Şerhu'l- 'Avâmil*, *Şerhu'r-Risâleti'l-Endelüsiyye fî'l- 'arûz*, *Şerhu'l-Emsileti'l-muhtelif fî's-sarf* ve *Şerhu'l-Binâ* isimli eserleri.

Ebu Said Muhammed Hadimi'nin *Şerhu Avâmili'l-Birgivî* ve *Şerhu dîbâceti'n-netâici'l-efkâr fî'n-nahv* isimli eserleri.

Sarılarlı Mehmed Efendi'nin istiâre sanatı hakkında yazmış olduğu *Şerh İstiâre-i cedide* isimli eseri.

Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin İmam Birgivî'nin *el- 'Avâmil* isimli eserine şerh olarak yazdığı *İrşâdü'l-mübtedî 'ale'l-Birgivî* isimli eseri.

Bu sayılan çalışmalar Osmanlı Dönemi Arap grameri alanında kaleme alınmış şerhlerden bazılarıdır.

3.3.1.1.3. Hâşiyeler

Hâşiye, “sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı not” anlamına gelmektedir.⁷⁹⁵ Hâşiye kavramını iki aşamada tanımlayabiliriz. Buna göre, “genel itibarıyla bir yazının ya da kitap sayfasının satır aralarına, altına veya kenarına yazılan açıklayıcı notlara; özel olarak da açıklama, değerlendirme ve

⁷⁹⁵ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/419.

eksiklikleri tamamlamak maksadıyla bir eser üzerine kaleme alınan kitaplara” hâşiye denir. Önceleri bir eser ile ilgili kısa ve açıklayıcı bilgiler sunan hâşiye, daha sonraları ise müstakil bir kitabın ortaya çıkmasına yardımcı olan bir telif türüne dönüşmüştür.⁷⁹⁶ Hâşiyeler genel olarak şerhler üzerine yapılan çalışmalardır. Osmanlı Dönemi Arap grameri ile ilgili olarak şerhler üzerine çok sayıda yazılmış hâşiyeler mevcuttur. Bunlara aşağıda değindik.

Bizim konumuzla ilgili yazılmış bazı hâşiyeler şunlardır:

Ekmelüddîn el-Bâbertî’nin *el-Muṭavvel* isimli şerhe hâşiye olarak yazmış olduğu *Hâşiye ‘ale’l-Muṭavvel* isimli eseri.

Karamanlı Muslihuddîn Mustafa’nın *Hâşiyetü’z-Zav’* ve *Hâşiye ‘ale’l-Câmî* isimli eserleri.

Molla Fenârî’nin *Hâşiye ‘ale’l-Ḍav*, *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Miftâh li’s-Seyyid* ve *Hâşiye alâ Şerhi’t-Teftâzânî li’l-Miftâh* isimli eserleri.

Alâaddin Ali Koçhisari’nin *Keşf er-Rumuz* ve *Feth Bâb el-Kunuz* isimli eseri.

Halepli Sirâceddîn Muhammed b. Ömer’in *Keşfü’l-Vâfiye fî Şerhi’l-Kâfiye* isimli eseri.

Abdülatîf Celâleddîn b. Muhammed el-Kazvînî’nin *Ebkâru’l-Efkâr/Hâşiye ‘alâ’z-Zav* ve *Şerhu’z Zav* isimli eserleri.

Bedruddîn el-Aynî’nin *Hâşiye ‘ale’t-Tavzîh*, *Hâşiye ‘alâ şerhi’l-Elfiyye* ve *Hâşiye ‘alâ Şerhi’s-Şâfiye li’l-Cârberdî* isimli eserleri.

Ömer Vecîhüddîn’in İbnu’l-Hâcib’in *el-Kâfiye* isimli eserine yazmış olduğu şerhe *Hâşiye ‘alâ Fevâ’idi’z-Ziyâ’ye* isimli eseri.

Alâaddîn Ali Musannifek’in *Hâşiye ale’l-Muṭavvel*, *Hâşiye alâ Şerhi’l-Miftâh li’t-Teftâzânî* ve *Hâşiye alâ’l-Misbâh Şerhi’l-Miftâh* isimli eserleri.

Molla Seyyid’in *Hâşiye ‘alâ Şerh-i Nukrakâr* isimli eseri.

Ali Kuşçu’nun *Hâşiye ‘ala’l-Muṭavvel* isimli eseri.

⁷⁹⁶ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde’nin Envâru’t-Tenzîl Hâşiyesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 35.

Molla Hüsrev'in *Hâşiye ale'l-Muṭavvel* ve *Hâşiye alâ Evveli Şerhi'l-Miftâh* isimli eseri.

Hacı Baba et-Tosyevi'nin el-Mutarrizî'nin nahiv ilmine dair yazdığı "*el-Misbâh*" isimli eserine hâşiye olarak yazdığı *Hâşiye 'âlâ Şerhi Dîbâceti'l-Misbâh* isimli eseri.

Hasan Çelebi el-Fenârî'nin *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel*, *Hâşiye 'ale'l-Muḥtaşar fî'l-meânî*, *Hâşiye 'ale'l-Misbâh*, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-İsâm ale'l-Fevâidi'd-Ziyaiyye*, *Hâşiye ala Şerhi's-Seyyid ale'l-Miftâh* ve *Hâşiye ala Şerhi Ebyâti'l-Mutevvassıt* isimli eserleri.

Hatibzâde Muhyiddîn Efendi'nin et-Teftâzânî'nin belâgat ile ilgili yazmış olduğu *el-Muhtasar* isimli eserine *Hâşiye 'ale'l Telhîşü'l Muḥtaşâr* isimli hâşiyesi.

Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî'nin *Hâşiye 'ale'l-Misbâh*, *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel*, *Hâşiyetu Şerhi'l-Miftâh* ve *Hâşiyetu'l-Muhtasar* isimli eserleri.

Muhyiddin Muhammed es-Samsûnî'nin *Hâşiye 'ale'l Misbâh* ve *Hâşiye 'ale'l Muṭavvel* isimli eserleri.

Tâc Beyzâde Sa'dî Çelebi'nin *Hâşiye 'âlâ Şerhi'l Miftâh* ve *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Muṭavvel* isimli eserleri.

İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin *Hâşiyetu'l-İsâm 'ale'l-Câmi*, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Seyyid Şerîf 'ale'l-Muṭavvel li't-Teftâzânî*, *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel li't-Teftâzânî*, *Hâşiye 'ale'l-Muhtasar li't-Teftâzânî*, *Hâşiye 'alâ Muḥtaşari'l-meânî* ve *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Semerkindî 'alâ Şerhi'l-Muṭavvel* isimli eserleri.

Fenârizâde Muhyiddîn Çelebi'nin *Hâşiye 'ale'l-Misbâh*, *Hâşiye 'âlâ Şerhi'l-Germiyanî li'l-Miftâh*, *Hâşiye 'âlâ Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Miftâh* ve *Hâşiye 'âlâ Şerhi't-Teftâzânî li Miftâhu'l-ulûm* isimli eserleri.

Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin *Hâşiye alâ evâili Şerhi's-Seyyid li'l- Miftâh* ve *Tâ'likât alâ Havâsi'l-Muṭavvel* isimli eserleri.

Ali b. Bâlî'nin *İfâdetü'l-Fettâh fî Hâşiyeti Tagyîri'l-Miftâh* isimli eseri.

İvaz Efendi'nin *Hâşiye 'âlâ Şerhi'l-Miftâh* ve *Hâşiye 'âlâ Şerhi'l Miftâhi'l-'Ulûm* isimli eserleri.

Kemal Paşazâde'nin *Tağyîri'l-Miftâh* isimli eserine Hüsamzâde İbrahim Efendi'nin hâşiye olarak yazdığı *Hâşiye 'alâ Tağyîri'l-Miftâh* isimli eseri.

Dursunzâde Abdullah Feyzi Efendi'nin *Hâşiye 'ale'l-Câmî* ve *Hâşiye 'alâ Şerhu'l-Miftâh* isimli eserleri.

Allamek Muhammed el-Bosnevî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Câmî*, *Hâşiye ale'l-Fevâ'idî'z-Ziyâ'iyye* ve *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh* isimli eserleri.

Bâlizâde Mustafa Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh*, *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel* ve *Hâşiye 'alâ Muḥtaşari'l-me'ânî* isimli eserleri.

Atpazarî Osman Fazlı İlahî'nin *Hâşiye 'alâ Muḥtaşari'l-me'ânî*, *Hâşiye alâ Muḥtaşari's-Sa'd* ve *Hâşiyetu Muhtasar ala şerhi Telhicü'l-Miftâh* isimli eserleri.

Üsküdarlı Mehmed Emin'in *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel* ve *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye* isimli eserleri.

Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-İşâm* ve *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti'l-isti'âre* isimli eserleri.

İsmet Mehmed Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Zibârî alâ İşâm* ve *Hâşiye alâ Vâziyet İşâm* isimli eserleri.

Kâşif Muhammed Efendi'nin el-İsferâyînî'nin nahive dair yazmış olduğu *el-Feride fi'n- nahv* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Hâşiye 'alâ el-Feride fi'n- nahv* isimli eseri.

İslimyeli Hasan b. Mustafa'nın *Hâşiye 'alâ şerh Kazâbâdî 'alâ Risâlet'il-İstiâre* isimli eseri.

Süleyman Vehbi Kırkağacı'nın *Karatepeli' nin Âlâka şerhine hâşiye* isimli eseri.

Sirozlu Hafız Seyyid Efendi'nin *Hâşiye ala Vaziyye li-Ali Kuşçu* isimli eseri.

Mustafa Kamil el-Bustani Yemli hazade'nin *Hâşiye 'alâ Karatepeli* isimli eseri.

Halil Fevzi Efendi'nin *el-Hâşiyetü'l-cedîde 'alâ Şerhi 'İşâmi'l-ferîde* isimli eseri.

Mahmud el-Antaki'nin (ö. 1160/1747) “*el-Alâka*” diye meşhur olan “*İstiâre*” risâlesine Ali Yekta Efendi'nin *Âlâka Hâşiyesi* isimli eseri.

Bu sayılan çalışmalar Osmanlı Dönemi Arap dili ve belâgatı alanında kaleme alınmış hâşiyelerden bazılarıdır.

3.3.1.1.4. Tâ'likler

Sözlükte “*asılı olmak, yapışmak, ilişmek*” anlamındaki alak kökünden türeyen ve “*iliştirmek; iliştirilen şey*” manalarına gelen ta'lik kelimesinin çoğulu olan ta'likât “*bir eserdeki ifade ve görüşlere yönelik tenkit, açıklama, ilâve, çıkarma ve tashih mahiyetinde sayfaların kenarlarına ya da alt kısımlarına eklenen notlar*” demektir. Ayrıca tâ'likât bir alîmin bir ilim konusunda belirttiği görüş ve düşüncelerinin toplandığı risâle veya kitaplar için kullanılır. Ta'lik, dil bilgisi kurallarının, anlamlarının ve lafızlarının doğru bir şekilde ifade edildiği dönem olarak kabul edilen istişhâd devrinden sonra türetilmiştir.⁷⁹⁷

Tâ'likât, daha çok başka müelliflerin eserlerine yazılan notlar olup genellikle hâşiyelere yazılmakla birlikte esas metnin veya şerhin üzerine yazılanları da bulunmaktadır. İlk zamanlarda sayfa kenarlarına yazılan kısa notlar şeklindeki bu tür ilerleyen süreçte müstensihler tarafından ana metinle karıştırılmak suretiyle istinsah edilmiştir. Ta'likât'ın başlıca görevleri şunlardır; bir eserin anlaşılamayan yerlerini açıklığa kavuşturma, muhtasar şekilde ele alınan bir hususu ayrıntılarıyla izah etme, zamirlerin merciini gösterme, kelimelerin anlam ve gramer tahlili, metinde geçen ayet ve hadislerin açıklanarak kaynağının belirtilmesi sayılabilir.⁷⁹⁸

Bizim konumuzla ilgili yazılmış bazı tâ'likler şunlardır:

Işık (Aşık B.) Kasım İznîkî'nin *Tâ'likât 'alâ Şerhi's-Semerkandiyye* isimli eseri.

Bihîştî Ramazan Efendi'nin *Tâ'likât 'ale'l-Câmî* ve *Tâ'likât 'alâ Şerhi'l-Miftâh* isimli eserleri.

⁷⁹⁷ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı (Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri)* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 209; Sedat Şensoy, “Ta'likât” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 39/508.

⁷⁹⁸ Şensoy, “Ta'likât”, 39/509-510; Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 43-44.

Abdulvehhab b. Hüseyin el-Âmidi'nin *Tâlikât 'ale'l-fenni's-sâni min'et-Telhîş* isimli eseri.

Karatepeli Hüseyin b. Mustafa'nın *Tâ'likât-ı Karatepeli 'ale'l Risâleti'l-İstiâre* isimli eseri.

İstanbul Şevket Mustafa Efendi'nin *Tâlikât alâ Ali Kuşçu ale'l-Vâziyye* ve *Tâlikât alâ Şerhi'l-alâka li-Hâfız Seyyid* isimli eserleri.

Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tâlikât'ale'l-Muṭavvel*, *Tâlikât ale'l-Emsile*, *Tâlikât ale'l-Bîna* ve *Tâlikât ale'ş-Şâfiye* isimli eserleri.

Kutbeddin el-Merzifoni'nin *Tâ'likât 'ale'l Miftâh* isimli eseri.

Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin *Tâ'likât alâ Havâsi'l-Muṭavvel* isimli eseri.

Ahîzâde Abdülhalim Efendi'nin *Tâ'likât-ı âlâ Şurûhi'l-Miftâh* isimli eseri.

Zeynizâde Hüseyin Efendi'nin *et-Tâ'likât 'alâ Fethi'l-esrâr 'alâ İzhâri'l-esrâr* isimli eseri.

Bu sayılan çalışmalar Osmanlı Dönemi Arap grameri alanında kaleme alınmış tâ'liklerden bazılarıdır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede gramer alanında yapılan çalışmalara, Osmanlı Devleti'nin bünyesi altında yaşamış olup bu alanda eser veren Türk-Osmanlı alimlerine, verdikleri eserlere ve son olarak da bu dönem hakkında genel bir değerlendirme ile çalışmamızı bitirdik.

Bu çalışmada ilimleri bir tasnife tabi tutmaya çalıştık. İlimleri; nahiv ve sarf alanında yapılan çalışmalar, belâgat alanında yapılan çalışmalar ve nahiv, sarf ve belâgat alanında yapılan çalışmalar olmak üzere üç sınıfa ayırarak çalışmamızı en iyi şekilde sunmayı hedefledik.

Çalışmada gördüğümüz kadarıyla belâgat alanında yapılan çalışmalar daha geniş bir yer tutmaktadır. Nahiv ve sarf alanında yaptığı eserlerle adından çokça söz ettiren isimlerden Bedruddîn el-Aynî karşımıza çıkmaktadır. O ömrünün tamamını ilme adanarak birçok eser ortaya koymuştur. Belâgat alanında yapılan çalışmalara

baktığımızda birçok önemli alimin olduğunu görmekteyiz. Ancak Kemâl Paşazâde *el-Miftah* isimli esere yaptığı tenkit ve görüşleriyle *Şerhu Tağyîri'l-Miftâh* isimli eseri ortaya koyması ve belâgat sahasında yazdığı risâleleri ile onu bu sahada daha etkin bir hale getirmektedir. Yine Türk âlimlerin önde gelen simalarından biri olan Fenârîzâde Muhyiddîn Çelebi *el-Misbâh* isimli esere hâşiye olarak yazmış olduğu *Hâşiye 'ale'l-Misbâh* isimli eseri ile önemli bir şahsiyet olarak görülmüştür. Nahiv, sarf ve belâgat alanında yapılan çalışmalara baktığımızda ise ön plana çıkan isimlerden Taşköprülüzâde karşımıza çıkmaktadır. O, *Mesâlikü'l-halâs fî mehâliki'l-havâs* isimli çalışmasıyla belâgat ilminin bazı konularına dair et-Teftâzânî ile el-Cürcânî arasında geçen ilmî bir münazarayı ele almaktadır. Yine bu alanda çalışma yapan önemli alimlerden biri de İsmâuddîn el-İsferâyînî'dir. O, belâgat alanında yazılan eserlere şerhler yazarak adından söz ettirmiştir.

Osmanlı'daki gramer çalışmaları, yaptığımız incelemelere göre Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin *el-Muṭavvel fî'l-me'ânî ve'l-beyân*, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *el-'Avâmilü'l-mie*, Ebû Yakûb es-Sekkâki'nin *Miftâhu'l-'ulûm*, el-Kazvînî'nin *Telhîşü'l-Miftâh* ve *el-İzâh* (li-muhtaşari *Telhîşi'l-Miftâh*), Adudüddîn el-Îcî'nin *el-Fevâ'idü'l-Ğiyâşîyye* isimli eserlerden daha çok istifade edilmiş. Özellikle bu eserlere birçok alim tarafından sayısızca şerh ve hâşiyeler yapılmış. Aynı zamanda bu eserlere yapılan bazı şerh ve hâşiyeler Osmanlı medreselerinde uzun bir süre ders kitabı olarak okutulmuş ve hatta günümüze kadar gelmiştir.

Çalışmayı incelediğimizde birçok esere ilham olan meşhur risalelerden biri olan Mahmud el-Antaki'nin beyân ilmine dair yazdığı *el-Alâka* isimli risâlesi ve bir buçuk varaklık bir risâle olan Adudüddîn el-Îcî tarafından yazılan *er-Risâletü'l-vaz'îyye* (*Risâle fî'l-vaz'*) isimli risâle bu dönemin en çok alimler tarafından istifade edildiği eserler arasındaki yerini almıştır.

Yaptığımız bu çalışmayı ele alan araştırmacılar mevcuttur. Ancak çalışmamızı diğer çalışmalardan ayıran temel nokta şudur:

Diğer çalışmalara baktığımızda sadece dönemlerin kısıtlı bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Kimi çalışmalarda sadece nahiv ve sarf ile ilgili eserlere değinilirken kimilerinde de belâgat ile ilgili eserlere değinilmiştir. Bu çalışmamızda ise iki konunun tamamını kapsayacak şekilde ve Osmanlının kuruluşundan yıkılışına

kadar ki sürede bu alanda eser yazmış alimleri ve eserlerini ele alınmıştır. Bu noktadan çalışmamız yapılan diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Biz sunduğumuz bu çalışma ile önceki çalışmalarda değinilmeyen bazı alimlerin eksik olduğunu gördük. Yaptığımız bu çalışmada eksik olan alim ve eserlerini tespit ederek çalışmamızda bu alimlere ve eserlerine yer verdik.

Zamanında kıymetleri eserleri bizlere miras olarak bırakan bu önemli alimleri bilim dünyasına tanıtmak şüphesiz bilim dünyasına yapılacak önemli katkılardan biri olacağı kanaatindeyiz.

Türkiye kütüphaneleri kapsamında olan bu çalışmamız, fiziki şartlardan dolayı bazı eksiklikler arz edebilir. Ancak yine de dönemin genel karakteristiğini yansıtmaları açısından bu sahaya ilgi duyanlara genel bir fikir verecektir.

KAYNAKÇA

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. “Baldırzâde Mehmed Efendi”. 5/8-9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Adnan Karaismailoğlu. “Altıparmak Mehmed Efendi”. 2/542. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.

Ağırakça, Ahmet. “Müneccimbaşı Ahmed Dede”. 32/4-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006.

Akbayar, Nuri. *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Akkaya, Cevdet. *Ahmed Cevdet Paşa'nın din ve cemiyet görüşü*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Akpınar, Cemil. “Dâvûd-ı Karsî”. 9/29-32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.

Akpınar, Cemil. “Hasan Çelebi el-Fenârî”. 16/313-315. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Aksoy, Hasan. “Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi”. 31/483-485. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Aktepe, M. Münir. “Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa”. 8/214-215. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.

Aktepe, M. Münir. “Taşköpri-zâde”. 12/42-44. İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1988 1940.

Âlî, Gelibolulu Mustafa. *Kitâbü't-târîhi künhü'l-ahbâr*. haz. Ahmed Uğur. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.

Alpaydın, Mehmet Akif. “XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsîr-i Sûre-i İhlâs'ı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (30 Aralık 2017), 671-691. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.379028>

Alrawashdeh, Khadeejah. *Mestcizade Abdullah b. Ömer b. Osman b. Musa el-Hanefî'nin “Risale fi Alâkâtî'l-Mecâz” isimli eserinin tahkiki*. İstanbul: İstanbul

Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Altıkulaç, Tayyar. “Şemseddîn Mehmed b. Mehmed b. el-Cezerî”. 551-557. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999.

Altıntaş, Ramazan. “Şîrvânî Sadreddinzâde”. 39/208-209. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.

Alwndawi, Anas. *Kara Sinân Yûsuf b. Abdulmelik b. Bahşîş Zeynû'l-Menâr fî Şerhi Menâri'l-Envâr adlı eserinin tahkiki*. Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Hukuku Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Ansiklopedisi, Diyanet İslam. “Celâlzâde Sâlih Çelebi”. 7/262-264. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.

Arslan, Ahmet Turan. “Zeynîzâde Hüseyin Efendi”. 44/371-372. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

Arslan, Hüseyin. *Hüseyin Arslan, Şemseddin Niksârî ve Şerhu'l-Îzâh Adlı Eserinin Tahlili*”, *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye*. İstanbul: İsar Yayınları, 2022.

Aslan, Zümrüt. *Zekerîyyazâde Yahya Efendi ve Bostanzâde Mehmed Efendi'nin Ruznâmçeleri Işığında I. Ahmed Döneminde Mülâzemet Sistemi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Yeniçağ Tarihi Programı / Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Âşıkpaşazâde. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. nşr. Hüseyin Nihal Atsız. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.

Atâî, Nev'i-zâde. *Şakâik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri, (Hadâiku'l-Hakayık Fî Tekmiletü's-Şakâ'ik)*. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Atâyî, Nev'îzâde. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmiletü's-Şakâ'ik Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*. ed. Derya Örs. haz. Suat Donuk. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2017.

Atik, Abdulazîz. *Tarîhu'l-Belâğati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1987.

Ayar, Mehmet Halit. “Üç Dil Bir Siyer: Siyer-i Kâzerûnî ve Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 18 (30 Aralık 2023), 53-81.

Aydın, Cengiz. “Ali Kuşçu b. Mehmed Semerkandi”. 2/408-410. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.

Aydın, İbrahim Hakkı. “Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenâri”. 30/247-248. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Aydın, Mehmet. *Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Aydüz, Salim. “İsmet Mehmed”. Ek-1/664-666. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2016.

Aytekin, Arif. “Bâbertî”. 4/377-378. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Ayvansarayî, Hüseyîn Efendi vd. *Hadîkatü'l-Cevâmî*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989.

Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.

Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.

Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: AÜFEF Yayınlar, 1. Basım, 2001.

Bâlî, Ali b. *el-Ikdu'l-Manzûm Fî Zikri Efâzili'r-Rûm Ali B. Bâlî'nin Şakâ'ik Zeyli*. ed. Muhammet Hekimoğlu. haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2018.

Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2005.

Bardakçı, Veli Vehbi. *Osmanlı klasik döneminde Çandarlı ailesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı / İslam Tarihi Bilim Dalı / Doktora Tezi, 2019.

Baş, Erdoğan. “Şeyhzâde”. 39/97-98. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.

Bayam, Abdulkadir. *Hüsamzâde Mustafa Efendi ve Er-Risâletü’ş-Şevkiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2008.

Bebek, Adil. “Hayâlî”. 17/3-5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998.

Bedirhan, Muhammed. *Osman Fazlı Atpazari: Hayatı-Eserleri Ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı, 2006.

Belen, Maksut. *Mehmet Nüzhet Efendi’nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri üzerine bir inceleme*. İzmir: Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı / Türk Dünyası Edebiyatı Bilim Dalı / Doktora Tezi, 2010.

Beliğ, İsmail. *Tarih-i Bursa: Güldeste-i Riyâz-i İrfân ve Vefeyat-ı Danişveran-i Nadiredan*. Bursa: Hüdavendigâr Vilayet Matbaası, 1885.

Benli, Mehmet Sami. *Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgata Dair Eser Veren Osmanlı Âlimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Beyler, Muhammet. “Ekmelüddîn Bâbertî’nin Hadis Şerhçiliği”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (Mayıs 2016).

Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.

Bilgegil, M.Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. İstanbul: Enderun Yayınevi, 1989.

Bilin, Abdullah. *Sobucalı Mehmed Efendi'nin Keşfü'l-İnayefi Mesaili'l-Kifaye adlı eserinin inceleme ve tahkiki (edisyona kritiği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.

Bolelli, Nusrettin. *Belagat; Beyân-Me'ani-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.

Borsbuğa, Mustafa - Borsbuğa, Coşkun. "Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'in Risâle fî ef'âlî'l-'ibâd Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (28 Aralık 2021).

Bostancı, Damla. *Zeynîzâde Hüseyin Münşe'âtı (Transkripsiyon ve değerlendirme)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Tarih Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. 3 Cilt. Leiden: E.J. Brill, 1943.

Bulut, Ahmet. "Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve Belâgatın Tarihî Seyri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000).

Bulut, Ali. "Hamza B. Turgut Aydınî". (gözden geçirilmiş 2. basım) EK-1/527-528. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Bulut, Mehmet Beşir. *Şeyh Mahmud b. Edhem'in Minhacü'l Edeb fî-Tasrif adlı eserinin tahkiki*. Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Bursalı Mehmed Tahir. *Aydın Vilayetine Mensub Meşayih, Ulema, Şuara, Müverrihîn ve Etibbânın Teracim-i Ahvali*. İzmir: Keleşyan Matbaası, 1324.

Bursâlî, Mehmed Tahir. *Meşayih-i Osmaniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvali*. İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, 1318.

Bursalı Mehmed Tahir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. haz. İsmail Özen ve A. Fikri Yavuz. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tamâmü'l-Feyz Fî Bâbi'r-Ricâl*. çev. Ramazan Muslu - Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2020.

Büyükdeveci, Rıdvan. *Ekmeleddin el-Bâbertî'nin itikadî görüşleri ve Kitâbü'l-İrşâd adlı eserinin değerlendirilmesi*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Cârullahzâde, Mustafa. *Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü's-şu'arâ)*. haz. Aysun Sungurhan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.

Ceyhan, Adem. “Harputlu Ömer Naîmî'nin İslâmî Bilgi ve Öğütler Veren Bir Nasihatnamesi: Manzûme-i Naîmiyye”. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]* 3/2 (30 Ağustos 2020), 381-486.

Cihan, Ahmet Kamil. “Mehmed Emin eş-Şirvânî'nin Meâd ile İlgili Risâle fî tahkîki'l-mebde ve'l-meâd Adlı Risalesi: Tahlil, Çeviri ve Tahkik”. *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016), 57-102.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı (Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri)*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Çam, Süleyman. “Şeyh Bedreddin Simâvî'nin Vâridât Adlı Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (30 Haziran 2021), 225-254. <https://doi.org/10.51553/bozifder.885050>

Çelebi, İlyas. “Hüsanzâde Mustafa Efendi”. 18/517-518. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998.

Çelebi, Katib. *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*. ed. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941.

Çelebî, Katib - Abdullah, Hâcî Halîfe Mustafâ b. *Sullemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâvûd. İstanbul: Merkezû'l-abhâs li't-târîh ve'l-funûn ve's-sekâfeti'l-islâmî, 2010.

Çelebî, Kâtip. *Süllemü'l-Vûsul İla Tabakâti'l-Fuhûl*. thk. Mahmud Abdulkadir Arnaût. İstanbul: Şeriket Yıldız li'n-Neşri ve'l-İlam, 2010.

Çelik, Ersin. *Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve "el-Fevâidü'l-Behiyye: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî" Adlı Eserinin Tahlili*. Rize: Recep Tayip Erdoğan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Çelik, Ömer. "Muhammed Emin B. Sadruddin Eş-Şirvani'nin Hayatı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (14 Ocak 2014). <https://doi.org/10.15370/muifd.20006>

Çetin, Abdülbaki. "Şeyh Mahmud b. Edhem ve Tuḥfetu'l-Edebi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 53 (15 Ocak 2015), 0. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat1322>

Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973.

Çetin, Nihad Mazlum. "Arap". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Çetkin, Muhammed. "Bedruddîn el-'Aynî ve "Resâ'ilu'l-Fi'e Fî Şerhi'l-'Avâmili'l-Mi'e" İsimli Eserinin Değerlendirmesi". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (06 Temmuz 2015), 127-156.

Çetkin, Muhammed. "Müftüzâde Muhammed Sâdık el-Erzincânî ve Arap Dilindeki Yeri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (25 Haziran 2018), 259-280.

Çinar, Fatih. "İsmail es-Sivasi ve Sufilerin Raks/Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (15 Haziran 2009), 323-340.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi / Nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi / Sarf*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

Danışmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınları, 1971.

Dayf, Şevkî. *el-Medarisu'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1992.

Dayf, Şevkî. *el-Belâğa Tatavvur ve Tarih*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1983.

Dede, Esrâr. *Tezkire-i Şu'aray-i Mevleviye*. haz. İlhan Genç. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.

Dede, Sâkîb Mustafa. *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân*. Kahire: Matbaa-i Vehbiyye, 1283.

Dehmane, El Havedh. *Yûsuf Efendizâde Abdullah Hilmi Efendini'nin (Ö. 1167/1754) "Necâhu'l-Kârî li-Sahîhi'l-Buhârî" adlı eserinin tahkîki (ilk yüz varak)n*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Hadis Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Deliçay, Tahsin. "Mehmed Şah Fenârî". 28/529-530. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.

Demir, İsmail. *Tosyalı Hacı Baba b. İbrahim ve Mi'e Kâmile Fî Şerhi Mi'e 'Âmile adlı eseri (İnceleme-tahkik)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Demirci, İslam. "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1732) Risâle Fî İbâhati Katlil-Kilâbi'l-Muzırra Adlı Eserinin Tahkikli Neşri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (29 Haziran 2019), 217-240.

Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar (Üç bin Türk ve İslam Müellifi)*. İstanbul: Yayılcık Matbaası, 1973.

DİA. "Celâlzâde Sâlih Çelebi". 7/262-264. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.

Dikici, Recep. “Türkiye Kütüphanelerinde Arapça Yazma ve Matbû Eseri Olan Samsunlu Âlimler”. ed. Prof. Dr. Cevdet Yılmaz. *Samsun Araştırmaları* 3 (2013), 295-298.

Dindar, Bilal. “Bedreddin Simâvî”. 5/331-334. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Doğru, Hüseyin. *Kazâbâdî'nin Hâşiyetü'l-Usûl ve Ğâşiyetü'l-Fusûl Ale'l-Mukaddemâti'l-erba`a adlı eserinin tahkîk ve tahlîli*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Hukuku Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Döndüren, Hamdi. “Fenârî Alâeddin”. 12/337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.

Durmuş, İsmail. “İsferâyînî İsâmüddin”. 22/516-517. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.

Durmuş, İsmail. “Vahdî Efendi”. (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2/636-637. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.

Ekrem Hakkı Ayverdi. *İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1966.

el-Bustani, Butrus. *Udebâu'l-Arab fi'l-A'suri'l-Abbasiyye*. Kahire, 2011.

el-Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. M. 'Abdusselam Harûn. 4 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1948.

el-Cârim, Ali - Emîn, Mustafa. *el-Belâgatü'l-vâdiha*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1999.

el-Cumahî, İbn Sellâm. *Tabakâtu fuhûli's-su'arâ*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1974.

el-Cürçani, Abdülkahir. *Sözdizimi ve Anlambilim (Delailü'l-İ'caz)*. çev. Osman Güman. Litera Yayıncılık, 2008.

el-Cürçânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. İstanbul: Darul Kutubil İlmiyye, 1253.

el-Cürcânî, Şerîf - Muhammed, Alî b. *Kitâbu't-Tarifât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007.

el-Enbârî, Kemâleddîn. *Nuzhetu'l-elibbâ'*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2003.

el-Hamlâvî, Ahmed. *Şeze'l-'Arf fi Fenni's-Sarf*. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2013.

el-Hâtib, Muhammed Ucâc. *Usûlu'l-hadis 'ulûmuhu ve mustalahahu*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2006.

el-Hulvânî, Muhammed Hayr. *el-Mufasssal fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Muessestu'r-Risâle, 1979.

el-İskenderî, Ahmed. *el-Mufasssal fî tarihu'l-edebi'l-Arabi*. Beyrut, 1994.

el-Kayravânî, İbn Reşik. *el-Umde fî mehâsini's-şi'r ve nağdihi'nin mukaddimesi*. nşr. Muhammed Karkazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1988.

el-Kazvînî, Hatîb. *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâğa*. Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1985.

el-Kazvînî, Hatîb. *Telhîsü'l-Miftâh*. thk. Nevzat H. Yanık vd. İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, 2001.

el-Leknevî, Ebü'l Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye maa't-ta'likatü's-seniyye âle'l-fevâidi'l-behiyye*. Mısır: Matbaâtü's-Saadet, 1906.

el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Kahire: Dâru'l-ma'rife, 1324.

el-Lugavî, Abdülvahid b. Ali Ebü't-Tayyib. *Merâtibu'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 2009.

el-Muhibbi, Muhammed Emîn. *Hulâsatu'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

el-Murâdî, Muhammed Halil b. 'Alî. *Silku'd-durar fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer*. Beyrut: Dâru'l-Beşîri'l-İslamiyye, 1988.

- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2008.
- Emîn, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Lübnan: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 2009.
- en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Şeref b. Murî. *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lugât*. Kahire: İdâretu't-Tibâ'âtî'l-Munîriyye, ts.
- Enver, Ali. *Mevlevî Şairler: Semâhâne-i Edeb*. haz. Tahir Hafizoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- er-Râcihî, Abduh. *et-Tatbîku's-Sarfî*. Beyrut: Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2010.
- er-Râfî, Mustafa Sâdık. *Târîhu âdâbil'-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 2012.
- er-Razî, Muhammed b.Ebubekir b. Abdulkadir. *Muhtâru's-Sihah*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2010.
- er-Rikâbi, Cevdet. *el-Edebu'l-Arabi mine'l-inhidâr ile'l-izdihâr*. Dimaşk, 1983.
- Erdinç, Ziya. “Eserleri Meşhur Meçhûl Bir Âlim: Şemseddîn en-Niksârî'nin Entelektüel Kişiliği”. *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (20 Ekim 2023), 81-101. <https://doi.org/10.32950/rid.1326070>
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergül, Ömer. “Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye Adlı Eseri Çerçevesinde Kelâmî Görüşleri”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (22 Aralık 2017), 492-517. <https://doi.org/10.20486/imad.305389>
- Ertan, Veli. “Vefatının 211. Yılı Münasebetiyle Büyük Hâdimî Hayatı, Eserleri ve Tesirleri”. *İslâm Medeniyeti* 33 (1973), 39.
- Erünsal, İsmail E. “Tâcîzâde Sâdî Çelebi”. 39/356. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.
- Erzincani, Müftüzade Mehmed Sadık. *Haşiye ala şerhu Risaletü'l-Hüseyniye li'l-Adab*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272.

es-Seḥâvî, Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *ed-Ḍav'u'l-lâmi' li-ehli'l-ḳarni't-tâsi*. Kahire, 1355.

es-Seḥâvî, Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *et-Tibru'l-mesbûk fî zeyli's-sulûk*. Bulak, 1896.

es-Sîrâfî, Ebû Saîd. *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*. thk. Taha Muhammed ez-Zîni, Abdulmun'im el-Hafâcî. Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buḡyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lüḡaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*,. thk. Mustafa Dib el-Buḡa. 2 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002.

et-Tûnkî, Mahmûd Hasan. *Mu'cemu'l-musannifîn*. thk. Sıddîk Kemâl el-Mekkî. Beyrut, 1925.

Eyice, Semavi. *İznik Tarihçesi ve Eski Eserleri*. İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları, 1988.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Melâyîn, 1984.

Ezherî, Muhammed bin Ahmed el-. *Tehzîbü'l-Luḡa*. Beyrut: Daru'l-İhyâ, 2001.

Fehm, Abdurrahman. *Medresetu'l-Arab*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1304.

Ferruh, Ömer. *Mealimü'l-Edebi'l-Arabî fî'l-Asri'l-Hadîs*. Beyrut: Dârul Melayin, 1985.

Fındıklılı, İsmet Efendi. *Tekmiletü's-Şakâik fî Hakḳı Ehli'l-Hakâik, (şekâiki Nu'mâniyye Ve Zeyilleri)*. ed. Abdulkadir Özcan. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir el-. *el-Okyânusü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*. haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: T.Y.E.K., 2013.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b.Yakup el-. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1991.

Furat, Ahmet Suphi. *Arap Edebiyatı Tarihi I - Başlangıçtan XVI. Asra Kadar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1996.

Furat, Ahmet Suphi. *Fatih'in iltifatına mahzar olmuş bir Alim: Kırımlı Seyyid Abdullah Oğlu Ahmed*", *Türk Dünyasına Bakışlar*. İstanbul, 2003.

Furat, Ahmet Suphi. "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Merzifon'da Yetişmiş İlim Adamları". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (20 Mart 2020), 27-41. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.689969>

Gökbilgin, M. Tayyib. "Celâl-zâde". 3/63-64. İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1988 1940.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Müneccimbaşı". 8/801. İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1979.

Gökbilgin, M. Tayyib. *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Basımevi, 1952.

Gökbilgin, Tayyip. "Müeyyed-zâde". 8/786-790. İslam Ansiklopedisi, 1959.

Gökbulut, Hasan. "Kâfiyecî". 24/154-155. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

Gökbulut, Hasan. "Niksârî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/122. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007.

Gökdağ, Kamuran - Tiryaki, Mehmet Zahit. "Üsküdârî Mehmed Emin". (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2/633-634. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.

Gökyay, Orhan Şaik. *Molla Lütî*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Gökyay, Orhan Şaik - Özen, Şükrü. "Molla Lutfi". 30/255-258. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Gölpınarlı, Abdülbâkî. *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1983.

Gölpınarlı, Abdülbâkî. “Mesnevî'nin Yedinci Cildi”. *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 11.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*. İstanbul: Eti Yayınevi, 1966.

Güceyüz, İsa. *Belâgat Literatürünün Tarihi Seyri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Güleç, Hasan. “Ahîzâde Abdülhalim Efendi”. 1/548. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.

Güleç, Hasan. “Ayşî Mehmed Efendi”. 4/287. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Günaltay, Mehmed Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Endülüs Kitabevi, 1991.

Gündoğdu, Cengiz. *Bir Türk Mutasavvifi Abdülmecid Sivasî 1563-1939 / Hayatı, Eserleri Ve Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Gündüz, İrfan. *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.

Gür, Süleyman. “Osmanlı Dönemi'nde Yetişen ‘Kırımî’ Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (30 Aralık 2019), 357-395. <https://doi.org/10.18498/amailad.590980>

Hadimioğlu, Numan. *Hadim ve Hadimliler Bibliyografyası*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1983.

Halaçoğlu, Yusuf - Aydın, Mehmet Âkif. “Cevdet Paşa”. 7/443-450. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.

Haldun, İbni. *Mukaddime*. ed. Süleyman Uludağ. Dergah Yayınları, 2023.

Halvetî, Enfi Hasan Hulûsi. *Tezkiretü'l-Müteahhirin: XVI. - XVIII. Asırlarda İstanbul Velileri ve Delileri*. haz. Mustafa Tatcı-Musa Yıldız. İstanbul: Mvt Yayıncılık, 2007.

Hammûd, Hıdır Musa Muhammed. *en-Nahvu ve n-Nuhât el-Medarisu ve l-Hasâis*. Beyrut: Dâru'l-'Alemlî-Kütüb, 2003.

Hânsârî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Musevî. *Ravdâtu'l-cennât fî ahvâli'l-ulema ve 's-sadat*. Tahran, 2011.

Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (01 Ocak 2008), 25-46.

Hindâvî, Hasan. *Menâhîcu's-Sarfiyyîn ve Mezâhibuhum*. Şam: Dâru'l – Kâlem, 1989.

Husran, Abdullah. *Merâhilu tetavvuri'd-dersi'n-nahvî*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rife el-Câmi'yye, 1993.

Hümâmiddîn, Gıyâsuddîn Hândmîr b. Hâce. *Habîbu's-siyer fî aḥbâri efrâdi'l-beşer*. thk. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahran: Kitâbfurûş-i Hiyâm, 2001.

Işık, Kamil. "Muhammed b. İsmâ b. İsmail el-Aksarâyî'nin Nihâyetüs-sûl ve'l-emniyye fî Teallümi'l-Fürûsiyye Adlı Eserinin Eman ve Müste'men Bölümlerinin Değerlendirilmesi". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 4 (30 Haziran 2023), 23-39.

Işık, Mustafa. "Mehmed Sâbit Efendi". 4/358. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Işkın, Gökhan Sebati. *Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzhârî'l-Esrâr'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1988.

İbn Manzur, Ebü'l- Fadl Cemaluddin Muhammed. *Lisanü'l- Arab*. Beyrut: Vezaretü's Şuuni'l-İslamiyyeti ve'l-Evkaf, 1988.

İbn Usfûr. *el-Mukarreb*. thk. Adil Ahmet-Ali Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, 1988.

İbnu'l-‘İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtu'z-zeheb fî ahibâri men zeheb*. thk. Abdulkâdir Arnâvût - Mahmûd Arnâvût. Beyrut: Dâru'l-ibnu'l-kesîr, 1993.

İbnu'n-Nedim, Muhammed İshâk. *el-Fihrist*. çev. Muhammed Rıza Teceddud. Tahran: İntişârât-i Esâtir, 1381.

İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fi'n-nahv*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985.

İbrâhim, Peçuylu. *Peçevî târîhi*. 2 Cilt. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1980.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İslam Tarihi, Sanat ve Kültür Ataştırma Merkezi, 1998.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1969.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

İpekten, Halûk. “Azîzâde Mustafa Hâletî”. 4/348-349. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

İpşirli, Mehmet. “Fatih Medreseleri”. *Tarih ve Medeniyet* 3 (Mayıs 1994), 27.

İpşirli, Mehmet. “Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi”. 12/339-340. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.

İpşirli, Mehmet. “Hacıhasanzâde Efendi”. 14/503-504. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.

İpşirli, Mehmet. “Kadıızâde Ahmed Şemseddin”. 24/96-97. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

İpşirli, Mehmet. “Sarigörez Nûreddin Efendi”. 36/151-152. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009.

İpşirli, Mehmet. “Zekeriyyâ Efendi Bayramzâde”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/211-212. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

İpşirli, Mehmet - Çelebi, İlyas. “Hasan Fehmi Efendi”. 16/320-322. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

İpşirli, Mehmet - Demir, Ziya. “Sâdî Çelebi”. 35/404-405. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008.

İshakoğlu, Ömer. *Türklerin XV-XVI. asırlarında Arapça belagata yaptığı katkılar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

İsmâil Rusûhî Ankaravî. *Şerhu'l Mesnevî*. İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1286.

İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.

Kahraman, Abdullah. “Tarsûsî Mehmed Efendi”. 40/115-116. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2011.

Karataş, Ali İhsan. “XVI. Yüzyılda Bursa’da Tedavüldeki Kitaplar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (01 Ocak 2001).

Kaş, Murat. “Mustafa Şevket Efendi’nin Risalesi Işığında Zihin, Hâric Ve Nefsü’l-Emr Kavramlarının Analizi”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (13 Aralık 2014), 58-87. <https://doi.org/10.20486/imad.42641>

Kaş, Murat. “Sadreddînzâde Fethullâh Şîrvânî’nin Risâle fî tahkîki ef’âli’l-‘ibâd Risâlesi: İnceleme ve Tahkik”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (Haziran 2022), 128-159.

Kaya, Bayram Ali. *Azmi-zade Haleti hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve divanın tenkitli metni*. Edirne: Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora tezi, 1996.

Kaya, Huriye. *Şeyh Mahmud b. İbrahim Edhem “Miftahu’l-Luga” (inceleme-metin-dizin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Kaya, Mahmud. “Kasîdetü’l-Bürde”. 24/568-569. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Müellifin Teracimu Musannifiyyi'l-Kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.

Kemâl, İbn. *Tevârih-i Âl-i Osman*. haz. Şerafettin Turan. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 1991.

Kemali, Ali. *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İctimaî Etnografî, İdarî, İhsaî Tedkikât Tecrübesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, 1932.

Kerâmetli, Can. *Galata Mevlevihânesi, Divân Edebiyatı Müzesi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Erler Matbaası, 1997.

Keskioğlu, Osman. "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1966), 221-234.

Kıftî, Cemâleddîn Ebi'l-Hasan Alî b. Yusuf el-. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Mektebetu'l-'Asriyye, 2004.

Kılıç, Atabey. "Altıparmak Mehmed Efendi ve Şerh-i Telhîs-i Miftâh'ında Şerh Metodu". *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2/3 (2007).

Kılıç, Hulusi. "Belâgat". 5/380-383. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Kılıç, Hulusi. "Sarf". 36/136-137. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009.

Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü's-şuarâ*. nşr. İbrahim Kutluk. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

Kızılcık, Abdullah. *Hızır b. İlyas'ın Nahiv Risalesi*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2003.

Koca, Ferhat. "Halil Fevzi Efendi". 15/313. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Koca, Ferhat. "Kemalpaşazâde'nin Risâle fi's-Şahsi'l-İnsânî Adlı Eseri ve Osmanlıca Tercümelere". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (30 Haziran 2016), 5-30.

Koca, Ferhat. “Molla Hüsrev”. 30/252-254. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Koçak, Yaşar. *Arap Dili ve Edebiyatında Temel Kaynaklar ve Araştırmada Usul Hakkında Bazı Notlar*. İstanbul: Akademya, 2001.

Koçkuzu, Ali Osman. “Aynî Bedreddin”. 4/271-272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Komisyon. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.

Koyuncu, Recep. “Molla Gürânî (v. 893/1488)’nin Ref’ul-Hitâm ‘an Vakfî Hamza ve Hişâm Adlı Risalesi’nin Tahkikli Neşri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/44 (31 Aralık 2017), 149-192.

Köksoy, Mesut. “Mustafa Eyyûbîzâde (Ejubović) el-Mostarî’nin Eserlerinin İncelenmesi ve Arap Dili ve Belagatına Dair Üç Risalesinin Tahkiki”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 44 (26 Aralık 2020), 131-160. <https://doi.org/10.21497/sefad.845384>

Kumbasar, H. Murat. “Ekmelüddin Bâbertî ve Ebû Hanife ile İlgili Bir Risalesi”. *Ekev Akademi Dergisi* 13/41 (2009).

Kurt, Bayram. *İsmail b. Sinan es-Sivasi (ö 1048/ 1638)’nin Haşiye ala Şerhi’l-İsam ala Risaleti’l-İstiare adlı eserinin tahkiki*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Külekçi, Numan. *Gani-zâde Nadirî ve Divânından Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Kütükoğlu, Mübahat S. *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Ljubović, Amir. “Eyyûbîzâde Mustafa”. 12/33-34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.

Maden, Şükrü. *Tefsirde hâşiye geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ Tefsiri’l-Kâdî el-Beyzâvî örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler

Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı / Doktora Tezi, 2013.

Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Manzûr, Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem b. *Muhtasar Târîhu Dimaşk li İbni Asâkir*. thk. Rûhiyye en-Nehhâs. Dimaşk: Rûhiyye en-Nehhâs, 1984.

Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim İbn. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l Lisanu'l-Arab, 1956.

Marangozoğlu, İzzet. “Kâfiyeci'nin Şerhu'l-İ'Râb 'an Kavâ'idi'l-İ'Râb Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/12 (15 Mart 2020), 171-206.

Mardin, Ebu'l-'Ulâ. *Huzur Dersleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966.

Matlup, Ahmed. *el-Kazvînî ve Şurûhu't-Telhis*. Bağdat: Mektebet en-nahza, 1968.

Mecdî Mehmed Efendi. *Şekâik-ı Numaniye ve Zeyilleri: Hadâiku's-Şekâik*. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Mekârim, Ali Ebû. *Medhal ilâ târîhi'n-nahvi'l-'Arabî*. Kahire: Dâru Ğarîb, 2008.

Memduhoğlu, Adnan. “Molla Halil Es-Siirdî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Mülâhazalar”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (18 Aralık 2019), 608-638.

Miroğlu, İsmet. “Bayburt”. 5/227. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Molla, Kemal Faruk. “Mehmed Şah Fenâri'nin Enmûzecu'l-Ulûm adlı eserine göre Fetih öncesi dönemde Osmanlılar'da ilim anlayışı ve ilim tasnifi”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 18 (01 Haziran 2005), 245-273.

Muhammed, Kadir Recep. *Bayburtlu Bir Âlim Ekmelüddîn Bâbertî ve Kelam İlmindeki Yeri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Doktora Tezi, 211M.S.

Muhibbî, Muhammed Emîn bin Fazlullah. *Hülâsatü'l-Âsâri fî 'Ayuni'l-Karni'l-Hâdi Aşara*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Mustafa, Bilge. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.

Mustafa Remzi. *Nüfûzu'l-Lisân ve 'Ukûdü'l-Hisân*. ed. Mehmet Yavuz. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001.

Mükrim, Adul'âl Salim. *Halkatu'l-mefkûd fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Muessestu'r-Risale, 1993.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Camîu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I: Horasan Irak Kirman Ve Suriye Selçuklulari*. haz. Ali Öngül. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.

Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi. *Tuhfe-İ Hattatin*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Müstakimzade Süleyman Saadettin Efendi. *Tuhfe-i Hattatin*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Naima, Mustafa. *Tarih-i Naima*. 6 Cilt. İstanbul: Matba-İ Amire, 1281.

Nişancı, Mehmet Paşa. *Nişancı Mehmet Paşa Tarihi ve Osmanlı Tarihi Zeyli, Hâdisât*. İstanbul: Kamer Neşriyat, 1983.

Nüveyhaz, Adil. *Mu'cemu'l-müfessirfîn*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhaz es-Sekafî, 1409.

Ölmezoğlu, Ali. "Cevdet Paşa". 3/114-123. İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1940.

Ömer Türkmen. *Mehmed Emîn el-Üsküdârî'nin "Nadratü'l-Enzâr fî Şerhi'l-Menâr" adlı eserinin tahkîki*. Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / İslam Hukuku Bilim Dalı/ Doktora Tezi, 2017.

Önal, Emre. *Hocazade ve Hasiya Ala Şarh Hidayet Al-Hikma Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Öncü, Mustafa. “Sobicevî”. 37/342. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009.

Ören, Enver. *İslam Alimleri Ansiklopedisi*. 18 Cilt. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1984.

Öz, Mustafa. “Cemâleddin Aksarâyî”. 7/308-309. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.

Öz, Mustafa. “Kazâbâdî”. 25/120-121. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2022.

Özcan, Abdülkadir. “Ali Çelebi Hısım”. 2/385. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.

Özcan, Abdülkadir. “İvaz Efendi”. 23/490. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

Özcan, Tahsin. “Kara sinan”. 24/365-366. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

Özcan, Tahsin. “Konevî Şemseddin”. 26/166-167. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002.

Özcan, Tahsin. “Maraşlı Bir Osmanlı alimi: Saçaklızade Mehmed Efendi ve Eserleri”. *I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004)* 1 (2005), 53-68.

Özcan, Tahsin. “Pîr Mehmed”. 34/275-276. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007.

Özcan, Tahsin. “Râgıb Efendi”. 34/397-398. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007.

Özcan, Tahsin. “Saçaklızâde Mehmed Efendi”. 35/368-370. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008.

Özcan, Tahsin. “Veliyyüddin Cârullah”. 38-40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

Özel, Ahmet. “Alâeddin Ali Esved”. 2/319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.

Özel, Ahmet. “Ayıntâbî Mehmed Münîb”. 4/245-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Özel, Ahmet. “Kirmastî”. 26/67-68. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002.

Özer, Hasan. “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (22 Aralık 2017), 459-491. <https://doi.org/10.20486/imad.339779>

Özgeriş, Mutlu Melis. “Yemlihâ-zâde Mustafa Kâmil Efendi’nin hayatı, edebî yönü ve eserleri”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (21 Şubat 2022), 658-674.

Özkan, Halit. “Yûsufefendizâde”. 44/41-42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

Özkan, Halit. “Yûsufefendizâde”. C. 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

Özli, Muzaffer. “Osmanlı Alimlerinden Karatepeli Hüseyin b. Mustafa b. Hasan el-Aydîni’nin Hayatı ve Eserleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (30 Haziran 2010), 0-0.

Öztürk, Mustafa Bilal. “Hacı Hasanzâde’nin Mukaddimât-ı Erbaa Hâşiyesinin Tahkiki”. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 893-953. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.914991>

Pakış, Ömer. “Molla Halil Siirdî”. 30/250-251. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Pala, İskender. “Belîğ Mehmed Emîn”. 5/417. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Parmaksızoğlu, İsmet. “Mehmet Efendi Vanî”. C. 23. Ankara: Türk Ansiklopedisi, 1976.

Pazarbaşı, Erdoğan. “Mehmed Efendi Vanî”. 28/458-459. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.

Pazarbaşı, Erdoğan. *Vanî Mehmet Efendi Ve “Arâisü’l Kur’an” Adlı Eserinin Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988.

Ramazanzâde, Nişancı Mehmed Bey. *Târîh-i Ramazanzâde*. İstanbul: Matbaa-i ‘Âmire, 1870.

Sabanović, Hazim. “Allamek Muhammed Musić Bosnjak”. *Knjizevnost Muslimana BiH na Orijentalnim Jezicima*, 132-133.

Saçaklızâde Mehmed Efendi. *Cühdü’l-mukıl mine’t-tecvîd*. thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2. Basım, 2008.

Sa’d, Ebî Abdillâh Muhammed b. *et-Tabakâtu’l-kubrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 2001.

Sadak, Bekir. “Bosnevî”. 6/306. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Sadeddin, Hoca. *Tâcü’t-Tevârih*. nşr. İsmet Parmaksızoğlu. 5 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Sami, Mehmet. *Molla Lutfi Ve Zubdetu’l-Belâga*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2003.

Sâmî, Şemsettin. *Kâmusü’l-A’lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1889.

Saraç, M. A. Yekta. *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*. İstanbul: Risale Yayınları, 1995.

Sarıkaya, Yaşar. *Ebû Sâid el-Hâdimî*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Sarıkaya, Yaşar. *Ebu Said El-Hadimi Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Serkîs, Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dımaşki. *Mu’cem*. Kahire: Matbaatu Serkis, 1928.

Sevinç, Eyüp. “Nahiv İlminin Teşekkülüne Genel Bir Bakış”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (25 Aralık 2022), 195-216. <https://doi.org/10.34085/buifd.1159392>

Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları, 2017.

Sirâceddin Osman Avdî. *Mizânu's-sarf*. nşr. Abdülmecîd Murâdzehî Hâşî. Zâhidân: Fârûk-ı A'zam, 1386.

Sülün, Murat. “Şehâbeddin Sivâsî”. 38/418-420. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.

Süreyya, Mehmed. *Sicil-i Osmani*. ed. Nuri Akbayer. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. haz. Nuri Akbayer. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Şaban, İbrahim. “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Belağata Dair Eserleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 13 (19 Aralık 2011), 119-134.

Şaban, İbrahim. “Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 17 (2011), 107-132.

Şaban, İbrahim. *Türk-Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Şahin, İskender. “Son Dönem Osmanlı Ulemasından Kayserili Muhammed Sâbit Efendi ve Fatiha Tefsiri Özelinde Tefsirciliği”. *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 9 (31 Aralık 2019), 87-110.

Şeker, Levent. *Allamek Muhammed Bosnevi'nin Tefsiru Sureti'l-Feth Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı/ Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Şensoy, Sedat. “Şerh”. 38/555-558. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.

Şensoy, Sedat. “Ta'likât”. 39/508-510. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.

Şeyhî, Mehmed Efendi. *Vekâyiü'l-fuzalâ*. ed. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Tıpkı Basım, 1989.

Şimşek, Halil İbrahim. *Osmanlı'da Müceddidilik XII / XVIII. Yüzyıl*. İstanbul: İstanbul Tasavvuf Araştırmaları Merkezi, 2004.

Tahânevî, Muhammed Ali et-. *Mevsu'at-u Keşşâf İstilâhâtı-l-Funûn ve-l Ulûm*. çev. Abdullah el-Hâlidî. thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebet-u Lübnân, 1996.

Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri I-III*. 3 Cilt. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2009.

Tan, Taha Yasin. “Osmanlı'da Afyon, Kahve ve Tütün Hakkında Bir Usul Tartışması: Câbîzâde Halil Fâiz Efendi ve el-Kelimâtü'l-Usûliyye'si”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 48 (04 Temmuz 2022), 111-146. <https://doi.org/10.26570/isad.1134028>

Tarı, Nihat. “İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin Hayatı ve Eserleri”. *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (15 Haziran 2021), 270-294. <https://doi.org/10.30623/hij.953009>

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhü'ssiyâde fî mevdû'âti'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1985.

Taşköprülüzâde, İsâmuddin Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye Fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. ed. Prof. Dr. Derya Örs. haz. Prof. Dr. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Taşköprüzâde, Ahmed Efendi. *Mevzû'âtu'l-'Ulûm*. çev. Mehmed Efendi Kemaleddin. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313.

Taşköprüzâde İsâmuddîn, Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye fî ulemâ'i devleti'l Osmaniyye*. thk. Ahmet Suphi Furat,. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Basımevi, 1985.

Tebrîzî, Muhammed Ali Muderris-i. *Reyhânetu'l-edeb fî terâcimi'l-ma'rûfîn bi'l-künye ev'il-lakab*. Tahran: Kitâb furûşî hiyâm, 1990.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Telkenaroğlu, M. Rahmi. “Zileli Muharrem Efendi”. EK-2/693-694. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.

Tobay, Ahmet. *Yusuf Efendizade Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Hadis Ana Bilim Dalı / Doktora Tezi, 1991.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “Halil b. Ahmed”. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “Hâşiye”. 16/419-422. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Turan, Şerafettin. “Kemalpaşazâde”. 25/238-240. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2022.

Tüccar, Zülfikar. *el-Ferrâ, hayatı, eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Basılmamış Doktora Tezi, 1987.

Uçman, Abdullah. “Ahmed Cevdet Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.

Uğur, Abdullah. “Muhammediye’nin Bir Beyti Üzerine Mehmed İsmet’in Şerhi”. *Edebali İslâmiyat Dergisi* IV/2 (2020), 1-13.

Ulu, Mahmut. *Ulu Şeyh Cemâleddîn Aksarâyî Hayatı ve Eserleri*. ed. Hikmet Yılmaz. Aksaray: Kültür Yayınları, 2016.

Uluçam, Müjdat. “‘Fenari (Molla)’ Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi”. 1/448. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ulus, Hasan Fehmi. *Şemseddin Niksari ve Şerh`ul-izah`ı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı / Doktora Tezi, 1994.

Urcûn, Sâdık İbrâhim. *en-Neşrû`l-fennî*. Kahire, 1937.

Uşşâkîzâde İbrahim Hasîb Efendi. *Zeyl-I Şakâik*. haz. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Uzun, Mustafa İsmet. “Bihîştî Ramazan Efendi”. 6/145-146. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Uzun, Mustafa İsmet. “Ganîzâde Mehmed Nâdirî”. 13/355-356. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.

Uzun, Mustafa İsmet. “Nesir”. 33/9-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007.

Uzun, Mustafa İsmet. “Risâle”. 35/114-116. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008.

Uzunçarşılı, İ Hakkı. “Candarlı (Cenderli) Kara Halil Hayreddin Paşa”. *Belleten* 23/91 (20 Temmuz 1959), 457-478.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Çandarlı Vezir Ailesi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı tarihi: İstanbul'un fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 1988.

Üzüm, İlyas. “Hatibzâde Muhyiddin Efendi”. 16/463-464. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Yalar, Mehmet. “XV. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (01 Haziran 2002).

Yalar, Mehmet. “XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (01 Ocak 2001), 127-128.

Yaltkaya, M. Şerafettin. “Molla Lütî”. *Tarih Seminerleri Dergisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, 33-59.

Yaşar, Hüseyin Hüsameddin. *Amasya Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1911.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Molla Gürânî”. 30/248-250. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Musannifek”. 31/239-240. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Yavuz, Mehmet. *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri (XVİXX. Asırlar)*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2008.

Yavuz, Mehmet. “IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 16 (30 Kasım 2011), 117-136.

Yavuz, Mehmet. “İbrahim Vahdi Efendi (ö.1126/1714) ve Şevâhid Şerhleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 33 (21 Aralık 2018), 61-90.

Yavuz, Mehmet. *Kuruluştan Fatih devri sonuna kadar Arapça gramer (Sarf-Nahiv)’e dair eser yazan Osmanlı-Türk alimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı / Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Yavuz, Mehmet. “Mustafa Remzi”. EK-2/325-326. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Mestçizâde Abdullah Efendi”. EK-2/258-259. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Taşköprizâde Ahmed Efendi”. 40/151-152. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2011.

Yayla, Mustafa. “Hâdimî, Ebû Saîd”. 15/24-26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Yazıcı, Hüseyin. “Hasan Paşa Niksârî”. 16/338-339. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Hızır Bey”. 17/413-415. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998.

Yetik, Erhan. “Ankaravî İsmâil Rusûhî”. 3/211-213. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Yetik, Erhan. *İsmâil Ankavî’nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. 1/31-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.

Yıldız, Kemal - Aslan, Ensar. “Osmanlı Kuruluş Devri Fakihlerinden Alâeddin Esved’in Hayatı ve Eserleri”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (16 Ocak 2021), 321-343.

Yıldız, Musa. *Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risâle fi’l-İstiâre’si*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

Yıldız, Sakıb. “Akkirmânî”. 2/270. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.

Yıldız, Sakıb. “Atpazarî Osman Fazlı”. 4/83-85. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Yılmaz, Abdulkadir. *Kemâl Paşa-zâde ve sarfı (Metin ve İnceleme)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı / Yüksek Lisan Tezi, 1992.

Zeydân, Corci. *Tarih âdâbi’l-lugati’l-Arabiyye*. Kahire: Hilal Matbaası, 1904.

Muhammed Esad Erbili. “Halifeleri”. Erişim 21 Nisan 2024. <https://esaderbili.com/halifeleri/>

ehlisunnetbuyukleri.com. “Kara Seyyidî Hamîdî”, ts. <https://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/KARA-SEYYIDI-HAMIDI/3356>

“Küçük Tâceddîn Efendi (ibrâhim Hamîdî)”. Erişim 05 Mart 2024. <http://islamilimleri.com/Ktphn/Kitablar/19/002/Turkce/islamalimleri/2325.htm>

Elbistanın Sesi. “Mükrimin Halil Yinançı Çeşitli Yerlerde Anarken”. 01 Ocak 2012. Erişim 18 Nisan 2024. <https://www.elbistaninsesi.com/makale/9970427/mustafa-kok/mukrimin-halil-yinanci-cesitli-yerlerde-anarken>

Türk Ansiklopedisi. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970.